

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

ЧАСОПИС ЗА НЕГОВАЊЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

ГОДИНА X

БРОЈ 21

ЗА 2013.

КУЛТУРА – ПОЛИС НОВИ САД

I ИСЛАМ И ТЕРОРИЗАМ

Миша Ђурковић, Виолета Рашковић Таловић,
Тања Продовић, Ивана Пројовић

II БЕЗБЕДНОСТ И СОЦИЈАЛНЕ МРЕЖЕ

Жељко Ђ. Бјелајац / Милован Б. Јовановић
Ненад Путник / Милица Бошковић

III ШПИЈУНАЖА И ЕКСТРЕМИЗАМ

Веселин Б. Конатар, Милован Р. Суботић

IV ГЕТО И ХОЛОКАУСТ

Николай Николаевич Шитюк,
Сугацкая Наталья Васильевна,
Шукин Владимир Владимирович

V ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

Желимир Кешетовић / Срђан Милашиновић,
Данијела Барјактаровић,
Здравко Јеж / Иван Јоксић,

Дарко Гавриловић / Саша С. Марковић

VI МЕДИЈИ И ЈЕЗИК

Михајло Манић / Катарина Милошевић,
Ненад Д. Крстић

КУЛТУРА ПОЛИСА The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавач: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Срђан Милашиновић, др Ђорђе Стојановић,
др Небојша Петровић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Зоран Арачки

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска), др Василе Табара (Румунија)

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;

др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић; др Срђан Шљукић;
др Небојша Кузмановић; др Желимир Кешетовић;
др Љубиша Митровић, др Љубинко Милосављевић.

штампа: Мала књига

тираж: 150.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. X (2013), бр. 21
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

САДРЖАЈ:

I ИСЛАМ И ТЕРОРИЗАМ

Миша Ђурковић, <i>Фетулах Гјулен и џемат Хизмет</i>	1
Виолета Рашковић Таловић, <i>Ислам као извор политичке идеологије у Чеченији</i>	23
Тања Продовић, <i>Биотероризам - глобална опасност микрометарских размера.</i>	47
Ивана Пројовић, <i>Анархизам као идеолошка основа савременом (левичарском) тероризму</i>	65

II БЕЗБЕДНОСТ И СОЦИЈАЛНЕ МРЕЖЕ

Желько Ђ. Бјелајац / Милован Б. Јовановић, <i>Поједини аспекти безбедносне културе на интернету.</i>	99
Ненад Путник / Милица Бошковић, <i>Савремени безбедносни изазови – хактивизам као нови облик друштвеног конфликта</i>	115

III ШПИЈУНАЖА И ЕКСТРЕМИЗАМ

Веселин Б. Конатар, <i>(Не)моћ КГБ да спречи разбијање СССР</i>	135
Милован Р. Суботић, <i>Екстремистичке тенденције као преп- река у (пре)обликовању политичког идентитета Србије</i>	163

IV ГЕТО И ХОЛОКАУСТ

Николай Николаевич Шитюк, <i>Гетто и концентрационне лагеря уничтожения евреев в южной части генерал - губернаторства транснистрия</i>	185
Сугацкая Наталья Васильевна, <i>«Праведники народов мира» в Украине.</i>	197
Щукин Владимир Владимирович, <i>Специфика событий холокоста в юго-восточной части румынской оккупационной зоны транснистрии</i>	209

V ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

- Желимир Кешетовић / Срђан Милашиновић, *Методолошки и политички изазови у проучавању криза и катастрофа* . . . 229
- Данијела Барјактаровић, *Инкриминација злочина мржње - могућ пут ка једнакијем друштву* 249
- Здравко Јеж / Иван Јоксић, *Морал и право у традиционалном и савременом друштву* 273
- Дарко Гавриловић / Саша С. Марковић, *Неки аспекти присаједињења Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији и стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца* . . . 289

VI МЕДИЈИ И ЈЕЗИК

- Михајло Манић / Катарина Милошевић, *Утицај рекламе на медијску публику: реципијенти као роба или пасивни посматрачи медијских творевина* . . . 311
- Ненад Д. Крстић, *О структури адјективалне и адвербијалне групе у француском и српском језику* . . . 331

CONTENT:

I ISLAM AND TERRORISM

Miša Đurković, <i>Fethullah Gülen and cemaat Hizmet</i>	1
Violeta Rašković Talović, <i>Islam as a source of political ideology in Chechnya.</i>	23
Tanja Prodović, <i>Bioterrorism -</i> <i>Global risk micrometer dimension</i>	47
Ivana Projović, <i>Anarchism as ideological base of modern (leftist) terrorism</i> . .	65

II SECURITY AND SOCIAL NETWORK

Željko Đ. Bjelajac / Milovan B. Jovanović, <i>Certain Aspects of Security Culture on the Internet</i>	99
Nenad Putnik / Milica Bošković, <i>Contemporary security challenges –</i> <i>hactivism as a new form of social conflict.</i>	115

III INTELLIGENCE AND THE EXTREMISM

Veselin B. Konatar, <i>(Im)potency of KGB to prevent dissolution of the USSR</i> . . .	135
Milovan Subotić, <i>Extremist Tendencies as an Obstacle to</i> <i>(Re)shaping the Serbian Political Identity.</i>	163

IV GHETTO AND THE HOLOCAUST

Nikolai Nikolaevich Shityuk, <i>Hettos and concentration camps for the jewish people in</i> <i>the south of transnistria</i>	185
Sugatskaya Natalia Vasilyevna, <i>«Righteous among the nations» in Ukraine</i>	197
Vladimir Vladimirovich Shchukin, <i>The Peculiarity of the Holocaust Timeline in the Southeastern</i> <i>Part of the Romanian Occupation Area Trasnistria</i>	209

V POLITICS AND SOCIETY

- Želimir Kešetović / Srđan Milašinović, *Methodological and political challenges in crisis and disaster research* 229
- Danijela Barjaktarović, *The Incrimination of Hate Crimes – A Viable Path toward More Equal Society* 249
- Zdravko Jež / Ivan Joksić, *Morality and law in the traditional and modern society* 273
- Darko Gavrilović / Saša S. Marković, *Some Aspect of Annexation of Banat, Bačka and Baranja to the Kingdom of Serbia and creating Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians* 289

VI MEDIA AND LANGUAGE

- Mihajlo Manić / Katarina Milošević,
The influence of advertising on the media audience: recipients as commodities or as passive observers of media creations . 311
- Nenad Krstić, *On the structure adjectival and adverbial group in france and serbian language.* 331

I

ИСЛАМ И ТЕРОРИЗАМ

МИША БУРКОВИЋ*

Институт за европске студије
Београд

УДК 29:32.019.5

Оригиналан научни рад
Примљен: 22.04.2013
Одобрен: 02.05.2013

ФЕТУЛАХ ГЈУЛЕН И ЦЕМАТ ХИЗМЕТ**

Сажетак: У овом раду аутор представља рад имама, писца и проповедника Фетулаха Гјулена и верског покрета, цемата Хизмет који је на основу његових идеја развијен у Турској. Износе се основни биографски подаци и прати се како је настала велика мрежа институција које деле Гјуленов систем вредности. Та мрежа се детаљно представља као и Гјуленова идеологија која чини занимљив спој традиционалних вредности и модерних инструмената, укључујући и залагање за тржишну привреду. На крају се даје и низ котоверзи које прате рад Хизмета како у самој Турској тако и ван ње. Ту спада и оптужба да је Гјулен деценијама у врло блиским односима са структурама ЦИА.

Кључне речи: Фетулах Гјулен, Хизмет, Турска, ислам, безбедност, пропаганда

Када се говори о савременој Турској и о њеној веома занимљивој трансформацији у последње два деценије, немогуће је заобићи улогу религије. У нашој традицији нажалост није довољно изучена веза између религијске обнове и модернизације, која се веома често уочава у савременој историји. Доминација левих и просветитељских парадигми у образовању и даље супротставља религију и модернизацију, представљајући верске и религиозне елементе једино у форми нечега што може да буде кочница и препрека за модернизацију и развој друштва.

* mdjurkov@gmail.com

** Чланак је настао као део пројекта 179014 Института за европске студије који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

Међутим бројни примери сведоче о погрешности ове тезе. Сетимо се да је Шкотска била позната као простор варвара и полудивљих људи пре него што је реформација захватила њене просторе. Током веома кратког периода, захваљујући масовном ширењу протестантизма, побољшано је образовање, администрација, морал и укупно економско стање у Шкотској током осамнаестог века. Због тога је Шкотска почетком деветнаестог века постала носилац економског, научног и технолошког напретка у Британији, земљи која је изнедрила водеће друштвене научнике, филозофе, изумитеље и предузетнике тог доба.

И сама Британија је доживела свој златни деветнаести век и страховити економски, политички и војни успон управо у време ширења методизма. Коначно позната Веберова теза која уз сва оспоравања и данас носи део истине, подсећа нас на улогу протестантизма у ширењу радне етике и успону савременог капитализма.¹ Зомбарт који је своју познату књигу написао као полемику са Вебером, кључни елемент за развој капитализма такође је пронашао у регилији, али јеврејској.²

Постоје наравно и други примери којима се ова теза о вези религије и друштвене модернизације може доказивати. Прича о Гјулену и његовом покрету је један од најупечатљивијих новијих примера.

Име Фетулаха Гјулена није много познато у нашој стручној јавности. О њему код нас не постоје озбиљни стручни текстови, а ретки су чак и у публицистици.³ Његов утицај још увек није велики ни међу Муслиманима који живе на нашим просторима, мада њихова елита солидно познаје његов рад и учења. За њега су с разлогом до сада највише биле заинтересоване службе безбедности, што, као што ћемо видети, није редак случај и у другим земљама које са Турском имају интензивније односе. Амерички *ФБИ* и руски *ФСБ* су свакако најпознатије од организација које прате и истражују његов рад

Постоје многи аспекти погодни за изучавање кад је Гјулен у питању. Његова улога у подизању, јачању и модернизацији савремене Турске је огромна, али није лишена контроверзи. У овом тексту можемо да прикажемо неке основне елементе његовог живота и учења, да представимо разгранатост верског покрета, џемата,⁴ који су основали његови

¹ Вебер, 1989.

² Sombart, 2001.

³ Нпр. Бисенић, 2009.

⁴ Турски израз *џемат* овде користим у најширем значењу, у смислу заједнице свих они којима су Гјуленове идеје и вредности блиске. У уском смислу речи џемат би овухватао само припаднике одређене верске заједнице који су на неки начин директно укључени у рад. Други круг обухвата пријатеље који помажу рад џемата и његове активности, а најшири круг симпатизере који само поштују Гјулена. Види Hansen, 2010.

следбеници, и да укажемо на низ контроверзи које прате овај феномен и у Турској и ван ње. Тиме ћемо нашој јавности макар назначити ову тематику и надамо се заинтересовати друге истраживаче да детаљније изуче Гјулена, или преведу неку добру и обухватну монографију о њему.

*

Савремени познаваоци Турске сматрају да је Гјулен за данашњу Турску значајан колико и премијер Тајип Ердоган, ако не и више. Основни подаци кажу да је Фетулах Гјулен турски имам рођен 1941. године. Потиче такође из свештеничке породице. Прву проповед је одржао већ са четрнаест година. Радио је као имам до 1981. када је отишао у пензију. Након тога је почео да држи проповеди и предавања у сопственој режији. Посебно интензивна су његова предавања по најпопуларнијим цамијама у великим градовима Турске у периоду 1988-1991.

Његова верзија ислама је суфистичка и врло специфична. Себе не види као некаквог реформатора ислама већ као човека који следи класике. Хакан Јавуз описује такав склоп идеја као доста националистички, дакле обојен турским национализмом, али и доста етатистички, за разлику од класичног ислама и коначно обојен залагањем за тржишну економију.⁵ Овај помало чудан спој исламизма, турског национализма и протржишне економске филозофије резултат је реалних прилика у којима се Турска налазила и у којима се сам Гјулен развијао током педесетих и шездесетих година двадесетог века. Због тога читав његов покрет описују као варијанту исламског калвинизма, односно муслиманског протестантизма.

Гјулен је објавио преко 60 књига, углавном састављених од његових предавања и проповеди. Сврставан је међу 100 најутицајнијих светских интелектуалаца. Данас је једно од најважнијих имена у читавом исламском свету. Од 1999. живи и ради у САД, а од 2008 је и власник зелене карте (гаранције су дали Грејем Фулер и још неколико бивших високих припадника *ЦИА*). Емигрирао је наводно због медицинског лечења, али суштина је била у отварању истрага након што је 1997. после војног удара склоњен исламистички премијер Неџметин Ербакан и забрањена његова *Рефах* партија. Гјулен се већ тада сматрао доста утицајним у ондашњем покушају реисламизације друштва и политике. Разлози његовог одласка постали су јасни када је 2000. оптужен у Турској на процесу који је вођен до 2008. за подривање секуларне државе, за контакте са *ЦИА* и сл. Процес се те године завршио одбацивањем свих оптужби.

⁵ http://religion.info/english/interviews/article_74.shtml

Сматра се да су председник Гул, или шеф савета за високо образовање Зија Очан његови ученици. Негде се наилази и на податак да и сам Ербакан спада у његове следбенике, мада он свакако не потиче из тог џемата. У сваком случају њихови односи су од 2010. све затегнутији о чему ћемо рећи неколико речи на крају.

*

Гјулен је свој велики утицај остварио не само као имам, проповедник и писац, већ пре свега као инспиратор и неформални лидер *Хизмет* (служење) покрета који се назива и Гјулен покрет или Фетулахџије.⁶ Не ради се, најпре о хијерархијски устројеној организацији, већ о децентрираном систему који се координише око одређеног система вредности. Сам Гјулен је по правилу избегавао да се идентификује са покретом подржавајући рад појединих сегмената или организација и одбијајући да прихвати како постоји системска структура моћи око њега. С друге стране, критичари тврде управо супротно. Неки сматрају да се ради о изузетно хијерархијски устројеном покрету у коме у готово свим питањима одлучује сам Фетулах. Има оних који тврде да се бави и ситницама као што је одлучивање о називима школа, факултета, фирми, чак и давању имена деци следбеника покрета. О овој јасној хијерархији је било речи у чувеној забрањеној књизи Ахмета Шика *Имамова војска*. По њему хијерархија је следећа: на врху пирамиде се налази једно саветодавно тело од седам чланова а „први међу једнакима“ је Светски имам, тј. Фетулах Гјулен. Следе имами на географској основи (имам за Централну Азију, Источни Пацифик и сл.), имами држава (Француске, Британије итд), регионални имами (нпр. за област Мраморног мора, црноморску област итд), имами провинција, имами округа, имами општина, имамми макахала, кућни имами и на крају обични чланови.⁷

О овом покрету који егзистира скоро две деценије постоји велика фама, али и нека занимљива истраживања и сазнања која су јавно публикована. Ради се о аутентичној исламској структури веома модернизованој у погледу система организације, деловања и вршења утицаја, коју многи с правом виде као неку врсту исламског, или турског *Опус Деи*-а. Ово поређење проистиче из чињенице да је за разлику од многих исламских покрета овај потпуно отворен за коришћење свих савремених техничких, научних и чак економских инструмената моћи који могу да омогуће деловање у правцу заштите интереса државе, народа и вере. Тешко ће се нпр. у исламском свету наћи структура која у тој мери по-

⁶ Погледати званичну страницу <http://hizmetmovement.com/>

⁷ На овај аспект ми је указао мр Милош Марковић коме захваљујем и за друге корисне примедбе.

држава неспутани економски развој, приватно предузетништво и тржишну економију, прилазећи свему томе као најбољем инструменту за алокацију и прибављање ресурса који могу да послуже за развој солидарности, породице, вере и других традиционалних вредности.

Захваљујући великом броју проповеди које је држао и које су крајем седамдесетих почеле и да се снимају и дистрибуирају преснимавањем преко аудио а затим и видео касета, Гјулен је стекао велики утицај и створио знатан круг следбеника. Већ почетком осамдесетих у многим селима и градовима кроз које је прошао фомирани су *sohbet* кругови за разговор на којима су се мање групе људи редовно сретале, разматрале Гјуленове идеје и почињале да осмишљавају друштвену акцију инспирисану његовим учењем. Почетком осамдесетих када се говорило о кризи образовања у Турској, ове мреже у којима је било и богатих људи и учитеља и других компетентних питања просвете, почели су да оснивају образовне институције као што су чувени студентски домови и религијски станови (*ışıkevi*), припремни курсеви за полагање пријемних испита на универзитетима, удружења наставника и просветних радника. Тада крећу са радом и прве издавачке куће и новине. Већ средином те деценије ова мрежа се етаблирала и проширила, а следбеници покрета почели су и да подижу школе и болнице у неким деловима Турске.

Оно што је ове институције одвајало од осталих био је висок квалитет рада. Управо то је допринело њиховом све већем престижу. Ученици из ових школа имали су далеко боље резултате на пријемним испитима за факултет од полазника регуларних државних школа. Такође, освајали су домаће и међународне награде у разним областима па су тако школе постале атрактивне и за родитеље секуларних убеђења.

Крај СССР и стварање нових самосталних држава на југу отворило је простор за рад Хизмета и ван граница Турске. Гјулен је већ крајем осамдесетих саветовао својим следбеницима да се припреме за период каде ће њихова помоћ бити потребна на тим просторима. Већ 1992. отворена је прва школа у Азејберџану а затим и у Казахстану. Тамо је затим отворено 28 школа, у Киргистану 12, а у Туркменистану 20. Затим се кренуло и на хришћанске па и на будистичке земље. Отваране су школе у Бугарској, Румунији, Украјини, Русији, али и на Филипинима, у Аустралији, Вијетнаму, Јужној Кореји или Јапану. Ова нова тржишта била су атрактивна и за ширење бизниса предузетника блиских Гјулену.

Хизмет је данас један конгломерат, мрежа идеја, организација, институција, који је попримио невероватне размере. Процене кажу да је на различите начине у ову структуру глобално укључено око 10 милиона људи, а само у Турској близу 8 милиона (нпр у САД 20 000). Осим тога

што је у питању велика маса следбеника, карактерише их и то што су то често богати или бар добростројећи људи који одвајају велике суме за помоћ другима а посебно младим људима.⁸ Процена укупног капитала који се врти око покрета је чак 25 милијарди долара.

Захваљујући сложеном систему међусобне самопомоћи унутар ове богато разгранате мреже у коме старији и богатији људи помажу школовање и развој млађих, отварајући им простор и преносећи систем вредности, али и систем организације, читава структура се стално ширила и у Турској и ван ње. Данас она обухвата скоро све сегменте друштва и политике, од науке до безбедносних питања. Овде ћемо моћи само кратко да представимо најистакнутије сегменте ове мреже.

Хизмет систем образовања обухвата преко 1000 школа које делују у 110 земаља,⁹ на 5 континената. Између осталог у Америци послује преко 120 школа које су на тај начин постављене и координисане. Од прошле године једна таква делује у Београду. Најпре је била само школа језика, а онда је *Бејза* осим школе језика отворила и модерно опремљену основну школу која делује на Бановом Брду.¹⁰

Да би цео систем функционисао непоходна је економска и финансијска основа. Пратећи модел који је Опус Деи унео у Ватикан и римокатоличку организацију, и Фетулахџије су полако кренуле да освајају финансијске институције. Највећи успех свакако је *Bank Asja* која спада међу 400 највећих банака на свету са извартним перформансама и оценама садашњег рада и динамичног ширења. Она је настала када је 346 бизнисмена заједно уложило капитал и купило акције добијајући званичну дозволу да отвори финансијску институцију која ће деловати на бескаматним основама. Наиме, многи муслимани не желе да ставе свој новац у класичне банке које узимају камату јер се то сматра зле-наштвом. Ова врста финансијских кућа омогућила им је да свој новац улажу на другачијим основама које су више у складу са традиционалним учењем ислама које се залаже за солидарност и заједнички рад. Гјулен је подржао тај приступ и био на оснивању банке.

Како Роуз Ебо¹¹ примећује нема апсолутне подударности: банка помаже не само институције из Фетулах мреже већ и друге на бази ком-

⁸ Природно намеће се поређење са понашњем тајкуна у Србији...

⁹ Подаци су непрецизни. Негде се помиње и преко 140 земаља, али у сваком случају број држава у којима Хизмет има своју мрежу школа прелази 100.

¹⁰ Видети прилог о њеном раду на адреси

<http://www.youtube.com/watch?v=1u0UpaGEiQA>

¹¹ Њена студија је базични предлог на основу кога реконструишем изглед Хизмет мреже, уз допуне из других извора. Види Ebaugh, 2009.

петитивности. Посао се проширио и на Западну Африку и друге азијске земље. Међу првима су увели интернет банкарство, а посебно је успешан систем кредитних картица за породице којима се стипендирају школарине ученика студената. Банка је привукла и велике међународне инвеститоре па се капитал данас процењује на око 5 милијарди долара. Од недавно банка је покренула и своју осигуравајућу компанију.

Да би се дошло до утицаја осим образовања потребни су и медији. Гјуленов систем данас на различите начине обухвата велики број утицајних медија, укључујући и најчитанији турски лист *Заман*¹² и енглеску верзију *Tudej's Zaman*. Средином осамдесетих кад је покрет већ нарастао осетила се потреба да се нађе простор за јавно оглашавање и промовисање конзервативнијег система вредности. Идеја је била да се направи динамична, модерна и довољно објективна новина, која би промовисала толеранцију и која би се борила против алкохола и нагости који су почели да се шире у сфери адвертајзинга. Једна група бизнисмена блиских Хизмету уложила је новац и кренула са послом 1986. Сам Гјулен у томе није директно учествовао, али је више него симболички помагао тиме што је петком писао своју редовну колумну. Суштина је била да се систем вредности не намеће као директна пропаганда већ као став који ненападно провејава између иначе редовних, ажурних и доста објективно преношених вести. За колумнисте су позивани људи различитих погледа. Захваљујући томе *Заман* има више од 750 000 редовних претплатника и тираж који прелази два и по милиона продатих примерака. И *Заман* и енглеска верзија спадају у разна издања *Феза медија групе* која има и новинску агенцију, недељнике итд. Велики део новца стиже од претплатника, али такође и од оглашивача који се ту рекламирају због огромне публике коју *Заман* има. То му је омогућило и велики политички и друштвени утицај.

Део мреже је и једна од водећих турских телевизија, *Саманјолу (СТВ)*¹³. Још 1989, Гјулен се састао са двадесетак бизнисмена из Истанбула охрабрујући их да покушају да направе телевизију која би била породично оријентисана и балансирана у свом извештавању о актуелним догађајима, избегавајући насиље и програме са експлицитно еротским садржајем. Припреме су трајале неколико година да би 13. јануара 1993. СТВ почела са радом. Првих пет година пројекат није био финансијски исплатив већ су локални пословни људи морали да га помажу. Међутим у том периоду СТВ је јачала свој утицај и постепено ширила и публику. Крајем деведесетих је почела и да привлачи све већи део мар-

¹² Званична страница <http://www.zaman.com.tr/haber>

¹³ <http://www.samanyolu.tv/>

кетиншког колача и од 2004. постала је потпуно самоодржива, доносећи све већи профит упркос својој некомерцијалној оријентацији.

Телевизија је уз друге делове Хизмет система постепено изградила бројну публику која тражи такав програм па су наметнули нови систем вредности који оглашивачи морају да прате. И до данас СТВ се од осталих разликује претежно по породичној оријентацији својих програма. Нпр. имају најгледанију телевизијску емисију посвећену кувању. Чак је и ријалити програм који је код нас симбол безумља и просташтва на овој телевизији искоришћен за изанредну хуманитарну акцију. Након снажног земљотреса 1999. који је погодио околину Истамбула телевизија је покренула ријалити програм који је пратио како једна богата породица помаже сиромашној да обнови кућу и свој пређашњи живот. Програм је назван „Има ли кога?“ (Kimse Yok Mu?) по речима које је изговорила једна девојчица док су је вадиле из рушевина. Као резултат емитовања мноштво малих и великих донатора се јавило станици да да своје прилоге за помоћ жртвама земљотреса. Био је то почетни подстицај за формирање данас већ разгранате организације за помоћ која је име добила по поменутом ријалитију. Узима се да је 2004 година када је цео посао формализован и подигнут на озбиљан организациони ниво.

Као што се види Хизмет је плански и стрпљиво освајао сегмент по сегменту друштвеног и институционалног простора ширећи своју мрежу и правећи систем изграђен на свом корпусу идеја и вредности, постајући не само један од највећих џемата у Турској, већ је систематски освајао институције система. Отуд се чини да нису далеко од истине његови критичари који их оптужују да имају велики план комплетног овладавања свим најважнијим сегментима турског друштва, медијске сфере, али и политичког система. Погледајмо још неке од тих успешних примера рада.

У јуну 1994. Гјулен се састао са једном групом писаца и новинара предлажући да институционализују форум на коме би људи различитих оријентација могли да воде дијалоге и полемике о горућим питањима око којих су Турци били веома подељени. Тако је исте године настала *Фондација за новинаре и писце*¹⁴ која је покренула серију разговора на основу такозване Абант платформе. Гјулен је прихватио да током првих десет година буде почасни председник фондације. Фондација у оквиру свог деловања има и издавачку кућу која највеће приходе остварује од продаје Гјуленових књига. Објављују такође и музичке дискове, од којих су неки резултат хуманитарних пројеката, када се средства од прода-

¹⁴ <http://www.gyv.org.tr/>

је донирају у хуманитарне и социјалне сврхе. Крајем прошле деценије још увек нису имали свој простор већ су га изнајмљивали. Фондација по правилу делује непрофитно и са губитком, али има велики друштвени утицај окупљајући интелектуалну елиту и дајући покрету интелектуалне и духовне смернице за рад. Такође даје друштвени легитимитет инсистирањем на дијалогу и на отворености за различите визије и ставове.

Већ смо видели у којој мери је образовање важно подручје рада фетулахџија. Но осим основног и средњег у фокусу је такође и високо образовање. На универзитетима се ипак ствара, селекује и усмерава елита једног друштва. Хизмет има у својој мрежи у Турској осам универзитета, укључујући и веома престижни Фатих¹⁵ који делује у Истанбулу. Постоји низ универзитета ван Турске који се повезују са покретом: три у Америци, два у Албанији и по један у Босни, Румунији, Македонији, Црној Гори¹⁶ и на Кипру.

Фатих је настао када су 1994 две групе бизнисмена повезаних са Гјуленом уложили своја средства у фондацију која је званично добила дозволу за отварање универзитета. Један од њих је донирао земљиште које је тада вредело 5 а данас се процењује на чак 100 милиона долара. И све остале потребе су задовољене прикупљањем новца од људи углавном блиских Гјуленовом покрету. Он се не бави универзитетом на дневној основи, али га по правилу консултују код стратешких одлука. Процењује се да је око половине студената универзитета повезано и на друге начине са Фетулах заједницом или су симпатизери. На универзитету су предавања на турском и енглеском језику. Студира највећи број странаца у Турској (из преко 100 земаља).

Фатих се одликује и већим бројем студенткиња него што је уобичајено на турским универзитетима. Ово је повезано са чињеницом да се одредбе закона о забрани употребе алкохола стриктно спроводе у кампусима тако да родитељи женске деце преферирају њихово студирање баш на овом универзитету.

Хизмет је основао и покренуо такође и десетак великих болница у Турској као што су Сема у истанбулу и Бахар у Бурси. Настале су на

¹⁵ <http://www.fatih.edu.tr/?language=EN>

¹⁶ Занимљиво је да се као део мреже на разним истраживачким форумима помиње и чувени Ђукановићев и Вукотићев *Универзитет Медитран* из Подгорице. Међу институцијама са којима постоји билатерална сарадња овог универзитета налази се неколико њих које заиста јесу део Гјуленове мреже. Ово треба повезати са све већим уласком Турске у економски и политички живот Црне Горе. О томе је недавно писао Саша Гајић, „Црна Гора у неоосманској стратегији“, http://www.vidovdan.org/index.php?option=com_content&view=article&id=39759:crna-gora-u-neoosmanskoj-strategiji&catid=38:aktuelno&Itemid=59

основу успешно испробаног модела примењеног на образовни систем. Сему је покренуло пет пословних људи који су се саветовали са Фетулахом, а затим уложили свој новац, а и данас су присутни у саветодавном борду. Оно што карактерише ове болнице је могућност да се добију медицинске услуге које државни фондови не покривају. Постоји занимљив неформални механизам који спаја сиромашне пацијенте и често анонимне донаторе који покривају потребну разлику. Око 80% запослених у болници су доктори и особље које припада Гјуленовој заједници. Врло је занимљива и њихова пракса да посебно помажу заштиту здравља учитеља који раде у Гјуленовим школама. Сматра се да је посао учитеља и наставника важан и захтеван а недовољно плаћен па Сема за њих има посебне тарифе лечења које и до 80% оборе цену потребне услуге.

Ова пракса говори како се посебни системи умрежавају и како долази до трансфера средстава и услуга као и до јачања међусобних веза и лојалности између чланова Хизмета. И пример клинике у Бурси говори о томе. Она је почела са радом 1998. тако што се уселила у зграду у којој је већ радила Гјулен школа. Како се болница етаблирала и проширила, школа се иселила да би омогућила клиници да преузме свих осам спратова зграде, а они су нашли нове просторије.

Обе клинике практикују да повремено шаљу своје докторе у сиромашнија места на југоистоку земље како би бесплатно обављали прегледе пацијената и затим организовали операције за оне којима то буде потребно. Ове болнице истичу да у свом раду обнављају изворну докторску етику бриге за своје пацијенте која је водећи мотив за разлику од других приватних клиника где је профит изнад свега.

Доктори из ових клиника одвајају приближно трећину годишњих прихода за потребе стипендирања средњошколаца или студената. Многи од њих су такву помоћ и сами примали док су студирали и сматрају да је нормално да наставе и прошире постављени систем.

Управо овај последњи систем рада читавог покрета сматра се аутентичним и контроверзним доприносом Гјулена методици друштвене организације и репродукције друштвених покрета. Образовање је у центру Гјуленових интересовања. С једне стране он то сматра важним циљем унапређења сваке особе и важним инструментом за извлачење из сиромаштва и сваковрсне самоограничености човека. С друге стране образовање је за покрет кључни механизам ширења утицаја, регрутације нових припадника, умрежавања, па и јачања друштвене и политичке моћи. Хизмет је тако направио сада већ веома разгранат систем студентских домова и станова у којима живе студенти спонзорисани и надгле-

дани од стране припадника покрета. Ову праксу је покренуо сам Фетулах још седамдесетих година тако што је изнајмљивао станове или читаве спратове зграда за студенте које је сам надгледао и са којима је радио. Данас је то пракса која се раширила по свим већим градовима Турске, али и у другим земљама. Локални бизнисмени, припадници покрета издвајају средства за финансирање рада оваквих домова или просто плаћају кирију за станове. У једном стану на пример живи петоро студената од којих је један старији нека врста вође који је задужен за ред и за праћење напретка осталих на свим пољима. Он одржава везу са локалним круговима, стара се о финансирању и даје извештаје о развоју осталих станара. То је кључ изванредно поузданог праћења и селекције будућих чланова којима се даље помаже да нађу посао, да уђу у државне институције итд.

Ова пракса је међутим постала предмет контроле и критика Гјуленових противника. Они сматрају да су средњошколци и студенти који долазе пре свега из сиромашних руралних крајева жртве овог перфидног система који им даје могућност да студирају, али их истовремено везује за себе мрежама из којих се никад више неће моћи избавити. Они тврде да се веома млади људи уцењују и пропагандно обрађују да постану део Хизмета.

Често је први корак у том правцу учешће на курсевима за припрему полагања пријемних испита на факултете. Наставници из Гјуленове мреже сваке године организују такве курсеве помажући средњошколцима да се што боље припреме за пријемне испите. Сада су то већ изграђени системи који се регуларно плаћају, али за сиромашнију децу и ту постоје попусти. По правилу 75-80% деце која прођу ове курсеве постиже добре резултате и уписује се на факултет. Многи од будућих чланова Хизмета свој први сусрет са организацијом имали су преко ових курсева или преко живота у домовима и становима Фетулахове мреже.

Видели смо да је хуманитарна димензија увек један од циљева или средстава рада Химзета. Но постоји и посебан систем добротворних институција и фондација које је покрет организовао. Најпознатија је већ помињана фондација *Kimse Yok Mu?* или *Има ли кога?* Она се од остатка мреже издваја својом централизацијом и хијерархијским системом организације. Имали су бројне акције и широм света донирајући значајне суме новца. Крајем прошле деценије започет је пројекат обнове читавог града у Дарфуру тежак око 50 милиона долара. Током 2007. сакупљена је и подељена храна за два милиона људи у једанаест различитих држава. Фондација је изградила и десетине школа, обезбеђује додатне часове

за преко 20 000 ученика и студената које образују њени волонтери и коначно обезбеђује здравствене прегледе за људе у руралним подручјима који немају довољно развијену мрежу здравствених центара.

На крају овог кратког представљања формалних огранака мреже поменимо и ТУСКОН – Турску конфедерацију бизнисмена и индустријалаца.¹⁷ Ова организација је покренута 2005. и окупља преко 100 000 пословних људи из Турске. Има представништва у Вашингтону, Москви, Бриселу и Пекингу. Позната је по својим вишедневним скуповима који се називају *Трговински мостови између Турске и света* где се скупи по више хиљада привредника. Само на једном од таквих мостова потписани су уговори вредни преко 4 милијарде долара. ТУСКОН је почео да се интересује и за Србију па су његови чланови покренули организацију која се назива *СИТА – Српска међународна трговинска асоцијација*¹⁸, која би требало да споји српске и турске привреднике и да отвори улаз турском капиталу у Србију.

Најважнија појединачна компанија повезана за Хизметом је свакако *Кајнак холдинг* који постоји од 1983. Данас укључе петнаест компанија које се између осталог баве грађевином, некретностима, информационим технологијама и производњом хране. У оквиру групе делује и *Кајнак пабблишинг* који носи 28 издавачких брендова.

*

Након представљања мреже Гјуленовог џемата, изложићемо систем вредности и идеја око којих је читава империја изграђена. Наравно и овде ћемо издвојити само оне најважније аспекте преко којих је Фетулах постао познат и захваљујући којима се овај занимљив спој неколико разнородних елемената показао тако успешним.

Оно што је Гјуленов покрет учинило занимљивим посебно за западну заједницу јесте начин на који он представља и излаже ислам. Он је први имам који је након Једанаестог септембра јавно осудио нападе и затим у *Вашингтон Посту* закупио читаву страницу на којој је поновио осуду и изнео тврдњу да је тероризам у супротности са исламом. Ово је посебно значајно постало после 2000. када су САД ушле у рат са тероризмом. Доминантне струје у муслиманском свету као што је познато дуго су се залагале за изолацију и затварање од штетних утицаја који долазе са Запада. Мало њих је било спремно да уђе у реформе које би водиле ка модернизацији исламских друштава. После деколонизације овим традиционалистичким струјама по правилу су се супротстављали

¹⁷ <http://www.tuskon.org/>

¹⁸ <http://www.sita.rs/>

разни облици ауторитарних система који су се залагали за изградњу социјалистичких друштава. Отуд је појава Гјуленовог покрета део једне сасвим нове парадигме. Карактерише их залагање за модернизован, глобализован ислам, способан да се укључи у глобални развој. Насупрот струјама које се залажу за отпор читавом западном систему вредности и уређењу, гјуленисти су прихватили капитализам као економски систем и у великој мери подржавају слободно предузетништво и богаћење појединаца и друштва уз друштвену одговорност и налог бриге за оне који су у лошијој ситуацији. Постоји свест да се једино уз пуну отвореност за капитализам, и технолошки напредак може парирати западу и повратити свој утицај у глобалној заједници.

У складу са тим је и залагање за међуверски дијалог, толеранцију и сарадњу између различитих верских заједница. Гјулен се састајао и са папом, са васељенским патријархом, са водећим јеврејским рабинима и разним другим верским лидерима у свету.

У сваком случају евидентно је да је политички успон АКП повезан са растом и ширењем Фетулахове мреже, као и да оба ова субјекта промовишу исти систем вредности. Истраживачи који познају западну теоријску и идеолошку традицију покушавају да нађу паралеле на широком спектру од идеја хришћанске демократије, преко неких сегмената конзервативне револуције до савременијег деловања *Онус Деу-а* због (пре)наглашеног афирмисања капитализма богаћења, банкарства и корпоративног деловања. Гјуленово учење и пракса Хизмета јесу својеврсни спој традиционализма, друштвеног конзервативизма, тржишне привреде и посвећености изучавању и напретку модерне технике и науке. Посебно овај последњи сегмент и повремено уочљива фасцинација значајем технолошког напретка чине да их многи доживљавају као исламски пандан конзервативним револуционарима.¹⁹

С друге стране оно што их повезује са исламским традиционализмом јесте залагање за обнову вредносног система, односно рад (уз подршку АКП) на обнови јавног морала и посвећености друштвеној солидарности и националним интересима. Све ове вредности подижу се у опреци са хедонизмом и егоизмом који се повезује са претераним утицајем западних модела. Укратко, индивидуализам је прихватљив као мотор предузетништва, али не у егоистичкој форми. Слично учењу Маритеновог персонализма, појединац има смисао као део заједнице према којој има и одговорност и обавезе.

¹⁹ Погледати Ђурковић, 2011.

У јавном простору Гјулен је преко АКП и своје мреже урадио много на сузбијању дотада важећег секуларистичког модела. Нпр. омогућено је девојкама да на факултете долазе са покривеним главама. Политика сузбијања употребе алкохола сваке године добија све ригидније форме и законска решења.

Поставља се питање којим се методама овај систем вредности штити и промовише и управо ту је Гјуленов покрет постигао велике резултате, често стварајући веома оргинална решења за повезивање људи и реализацију пројеката.

Уочило смо до сада да је образовање, дугорочно и систематско, у фокусу деловања и ширења покрета. Овај процес се поклопио са дугорочном променом друштвене структуре у Турској током последњих неколико деценија. Захваљујући мноштву фактора (укључујући и америчке инвестиције и трансфер технологије, стратешко отварање туризма итд), Турска је доживела убрзану модернизацију и привредни развој који је довео дотле да се само током последње деценије БДП увећао три пута. Зачеци тог процеса леже у седамдесетим када је почела да се ствара нова динамична средња класа и нова класа предузетника, односно нова анадолска буржоазија. Гјуленов покрет је утицао на вредносно и идеолошко усмеравање ове нове класе у правцу модела који може да измири економску предузимљивост са друштвеном одговорношћу, моралом и посвећеношћу породичним вредностима.

Метод којим је то рађено заслужује озбиљну пажњу. Иако је прича кренула из једног центра, од самог Фетулаха, веома брзо је отпочела сопствени живот, тако што се идеја ширила кроз разне друштвене поре. Створен је систем повезаних локалних кругова који траже пуну посвећеност. Људи су у овај систем увлачени постепено, на различите начине и лако су га прихватили како због уверљивости идеја, тако и због потребе да припадају круговима за самопомоћ који деле слична уверења и назоре. Тако је постепено створена потпуно децентрирана структура, без формалних лидера и субординације у којој се покрет шири преко система концентричних кругова који се међусобно додирују. У свом регуларном кругу чланови стичу простор у који имају поверење и преко кога реализују велики део својих духовних, интелектуалних и друштвених потреба. Повезује их свест о томе да припадају нечему вредном и корисном, не само за себе већ и за целу заједницу.²⁰

Наравно, томе доприноси и врло разрађен систем регрутације и интегрисања људи у овај систем. Онај ко добија стипендију од покрета сутра ће имати и моралну обавезу да од своје плате одваја један део

²⁰ У време када је систем настајао он је био најважнији начин за опозиционо деловање под системом војне диктатуре секуларних кемалиста.

како би стипендирао друге, по правилу сиромашне студенте или средњошколце. Тиме се систем репродукује и шири, а користи има и читава држава. По сведочењима припадника, чланови покрета просечно одвајају око 10% годишњих прихода за рад покрета, а богати бизнисмени чак и до трећине годишње зараде.

Са таквим фондовима који се стално увећавају Хизмет може да делује као парадржава, односно да сам гради разне институције у којима грађани реализују своје потребе, а покрет шири свој утицај. И ту је метод рада веома знаимљив. Хизмет оснива и гради школе, болнице, универзитете, медије и разне друге институције које се у почетку одржавају само прилозима, али убрзо постану финансијски самоодрживе. Дакле болница се као што смо видели оснива тако што једна група бизнисмена да своје прилоге и формира фондацију. По правилу она још пет до десет година добија помоћ од њих, постепено ширећи капацитете и почињући да зарађује новац. После неког времена повећа се профитабилност и направи се систем у коме институција делује без њихове додатне помоћи, јер профит и прилози локалне заједнице постану сасвим довољни за њено финансирање. Тако се створи важна и утицајна институција која обавља значајну друштвену функцију, самоодржива је, а у исто време шири утицај и вредносни систем покрета. Некадашњи оснивачи нађу начин да прате њен даљи развој, али у принципу могу своју енергију и средства да усмере на следећи пројекат. И тако се мреже у исто време и репродукује и шири.

*

Својим деловањем у Турској Фетулах и његов покрет стекли су велики број присталица и широко уважавање. Међутим, и у самој Турској, а посебно у међународној јавности, постоји низ контроверзи које су са њима повезане, као и велики број веома озбиљних критичара. Само у Америци на пример постоји велики број организација и портала који пажљиво и детаљно прате деловање Гјуленове мреже пре свега зато што велики број његових школа делује у САД. На крају овог кратког уводног прегледа изнећемо један број таквих контроверзи.

Први сплет контроверзи повезан је са њиховом улогом у Турској, односно са њиховим учешћем у преобликовању кемалистичког наслеђа и редеофинисању основа савремене турске политике и друштва. У Турској поред Гјуленовог постоји још читав низ других џемата, али ниједан нема толики утицај на савремену политику, правосуђе, образовање и на безбедносне снаге. Стога критичари најпре потенцирају проблематичан и врло близак однос Фетулахџија са владајућом партијом АКП. Тај однос се сматра веома контроверзним и динамичним. С једне

стране сматра се да је џемат помогао да се припреми простор за долазак АКП на власт и да је у координацији са њом направио велике промене у току само једне деценије. Сматра се такође да су заједно и паралелно радили на промоцији новог система вредности и на трансферу моћи у појединим сегментима државе и друштва. У последњих неколико година десило се пар случајева који су били крајње индикативни за разумевање процеса у којима овај однос постаје опасан по опозицију и оне који се не слажу са правцем у коме Гјулен и АКП заједно гурају Турску.

АКП већ годинама спроводи процесе чишћења војних снага тако што из врха уклања официре који не деле њене политичке ставове. Као што је познато војска је била главна брана реисламизацији друштва која је од седамдесетих покретана у неколико таласа и сваки пут кад би исламисти демократским изборима дошли на власт и започели процес демократизације односно реисламизације, војска је реаговала и војним пучем враћала Турску у оквиру кемализма. Захваљујући легитимитету, али и подршци неких утицајних кругова у глобалној заједници, АКП је прва исламистичка партија на власти која спроводи обрнути процес, контроле и глајхшалтовања војске. Постепено се укида положај војске као гаранта и чувара кемализма и уставности, а неподобни официри се смењују и пензионишу.

Врхунац овог процеса је такозвани *Ергенекон* случај. У периоду од 2008 до 2011, турско правосуђе покренуло је процес против чак 531 особе претежно из редова војске за наводно криминално и терористичко удруживање у циљу насилног збацивања легалне и легитимне власти. Укратко, овај процес је доживљен као суђење самом кемализму и војсци за све пучеве који су раније изведени под формом оптужбе за припремање новог пуча. Гјуленови медији попут *Замана* су били главна подршка током ове акције и главни бранилац ових контроверзних процеса које је режим повео.

С друге стране институције државе почеле су да се стављају у функцију одбране лика и дела Фетулаха Гјулена. У оквиру читавог сплета случајева везаних за Ергенекон, похапшен је и на суђење изведен и велики број новинара.²¹ Међу њима су и сарадници интернет портала *Ода ТВ*. У марту 2011. ухапшен је и новинар Ас Шик који је у затвору провео наредних дванаест месеци. Иако је ухапшен у оквиру Ергенекон случаја чини се да је прави повод ипак био његова намера да објави књигу под називом *Имамова војска*. Ова књига је већ била одштампана

²¹ Турска је земља која држи највећи број новинара у затвору. *Комитет за заштиту новинара* избројао је да је током 2012 у Турској чак 232 новинара било у затвору. <http://www.cpj.org/reports/2012/12/imprisoned-journalists-world-record.php>

кад је истамбулски суд за тешке преступе 23. марта 2011. наредио да се конфискује тираж и да се забрани дистрибуција. Књига се убрзо појавила на интернету па је њен садржај постао доступан јавности. То је додатно учврстило сумње да је Шик ухапшен због ње.

Сама књига се бави Гјуленовим животом и радом, дајући углавном познате ствари. Међутим она износи тезу да фетулахције организовано и смишљено постепено освајају државне институције инфилтрирајући своје људе у њих и на тај начин желе да ставе читаву државу под своју контролу. Тврди се на пример да је број фетулахција у полицији прешао 70%, да су врло утицајни у правосудју итд. Критичари су указали на неприхватљиво деловање институција државе и АКП у правцу забране слободе изражавања и писања, као и у покушају забране грађанима Турске да сазнају како фетулахције преузимају земљу у своје руке ширећи се као полип на све сегменте државе и друштва. Телеграми обелодањени на Викиликсу показали су да америчке дипломате у Анкари и Истанбулу у потпуности деле мишљење о великој инфилтрацији фетулахција у полицију и њихову способност да манипулишу правосудјем и јавним мњењем.²²

Кемалисти и западњаци су укратко све своје оптужбе формулисали око следеће тезе: на делу је демонтажа секуларне „дубоке државе“ (генерали, новинари, судије, бизнисмени) и управо преко Фетулаха креирање нове происламске „дубоке државе“²³ на којој расте АКП и која кемализам укида враћајући Турску на исламске позиције. У овде навођеном чланку Рејчел Шерон Креспин наводе се цитати из неколико предавања које је Гјулен држао укључујући и једно дистрибуирано преко видео касета. Цитати указују на веома опасну технологију деловања коју Гјулен препоручује својим следбеницима. Говори се о потреби да се уђе у артерије система, а да било ко то не примети све док покрет не достигне потребну моћ. Помиње се потреба да се освоји сва институционална и уставна моћ у Турској а да се у међувремену игра игра прикривања правих намера да се не би превремено излагало ударцима противника. Гјулен указује на то да је циљ комплетна обнова људи навиклих на хедонизам и материјализам. «Ми,» тврди Гјулен, «дођемо на

²² Види Bilefsky, Arsu, 2012.

²³ Хансенова као независни новинар описује своје личне искуство и начин на који су Гуленисти са њом направили фотографије на основу којих једног дана може бити описана као припадник или симпатизер покрета. Тврди да је управо тада схватила да многе људе у Турској брине управо тај препредени начин на који се акумулира и шири моћ док се ствара „паралелно друштво“. Види Hansen, 2010. У свом чланку она цитира изјаве великог броја западних стручњака за Турску који подржавају тезу о скривеним намерама и о *дугом маршу* фетулахција кроз институције.

неко место и изградимо своју кућу. Затим са стрпљењем паука плетемо своју мрежу и чекамо да се људи у њу ухвате; након тога их подучавамо. Ове мреже не правимо да бисмо их појели, већ да би удахнули живот у њихова мртва тела и душе. Да их оживимо.»²⁴ Постоје критичари који чак тврде да је крајњи циљ Гјулена упостављање праве шеријатске државе. Чињеница да и листови попут немачког *Шпигла* и америчког *Њу Јорк Тајмса* почињу да преносе тако интониране ставове, говоре да и западни мејнстрим почиње озбиљно да преиспитује снагу и значај Хизмета.²⁵

Оваква поставка разумљиво је плаши не само западњаке и критичаре већ и политичке савезнике. Отуд су и односи између фетулахџија и владајуће АКП постали доста компликовани, посебно од оног тренутку када је Ердоган почео да се сукобљава са Израелом. Уочљиво је погоршање односа од инцидента са бродом *Мави Мармарис* кад је Гјулен подржао Израел и критиковао Ердогана. Након тога је одбио Ердоганов позив да се врати у Турску. Иначе се сматра да му је председник Гул, који је директно изникао из Гјуленовог џемата, много ближи. Ово погоршање односа између Ердогана и фетулахџија почиње све више да погађа Турску. Чини се да се у последњих годину дана отвара озбиљан сукоб између њих у коме није јасно чија је снага заиста већа.

Добар индикатор нивоа до ког је порасла моћ џемата у Турској је следећи навод из текста Хансенове која иначе живи као новинар дописник у Истамбулу: „Данас, са разлогом или без, турски секуларисти проводе своје време осврћући се иза леђа, сусрела сам безброј људи који о Гјулену не желе више да разговарају преко телефона. Опозициони часописи не пишу више критички о Гјулену; оно што циркулише као уобичајена информација у њиховим круговима, никад не заврши одштампано. Могуће је да је све то само параноја, али на лицима секуларних либерала углавном се види страх: 'Онис у освјили толику моћ у власти и у безбедносним сферама да смо ми у мејнстрим медијима постали заплашени овом новом митолошком моћи коју они имају,' каже једна турски колумниста који пише за водеће новине. 'Након Ерегенекон случаја постоји неписано правило да се не критикује Гјулен. Не чачкамо их. Постоји осећај да они могу да оркестрирају кампању против неког и

²⁴ Sharon-Krespin, 2009.

²⁵ За лето 2013 најављене су две веома важне студије о Гјуленовом покрету које треба да изађу на англо-америчком тржишту. Једна је нова књига Хакана Јавуза, а друга је Џошуе Хендрика са Лојола универзитета чији је докторат из 2009 већ постао основни извор за изучавање Гјулена на Западу. Наслови су: *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, и *The Ambiguous Politics of Market Islam in Turkey and the World*.

стога ниједан новинар који води бригу о свом угледу не жели да преузме такав ризик.²⁶

Други контроверзни аспект деловања фетулахџија јесте деловање према споља, односно рад у другим земљама. Стандардне и веома раширене оптужбе говоре о промоцији турског национализма, шпијунажи и креирању агената од утицаја у другим држава, посебно у земљама бившег СССР. Школе у Ташкенту и Сант Петербургу су привремено затворене, у Казахстану стављане под надзор због промоције исламизма и дискриминативне селекције деце из утицајних и добро повезаних породица итд. Многе земље одбијају да дозволе деловање Гјуленових организација, неке су након давања дозволе ту дозволу повукле, а све државе у којима Хизмет делује по правилу преко обавештајних структура пажљиво прате и надзиру њихов рад. Руски ФСБ је још 2002 протерао више од стотину турских грађана због повезаности са Фетулахом, да би 2008 било забрањено деловање Хизметових школа у Русији.

Постоји још један занимљив аспект који треба узети у обзир иако долази из подручја спекулативне конспирологије. Полазећи од начина на који је Гјулен редизајнирао своју верзију ислама, и од простора који му западне силе отварају многи су указали на његове везе са ЦИА, Билдерберг и „господарима света“, тврдећи да се преко Гјулена креира ислам какав им треба за глобализацију, екуменизам, и стварање тзв Великог Блиског истока. Ове старе оптужбе добиле су потпуно нови оквир од избијања такозваног *Арапског пролећа* чији је главни резултат укидање ауторитарних режима и наместо њих довођење на власт исламистичких кругова у муслиманским земљама. Још од првих немира у Тунису почело је да се говори како је управо Турска модел према коме би „новодемократизоване“ земље (Тунис, Либија, Египат) требало да се обликују у будућности.

Гјулен и даље живи на свом имању у Пенсилванији. Иако је нижи суд својевремено одбио да му изда дозволу за стални боравак, апелациони суд је на крају оборио ту пресуду и доделио му могућност да као особа од посебног интелектуалног значаја добије могућност сталног боравака. Међу осамнаест гараната за њега налазе се и неколико бивших функционера ЦИА (Грејем Фулер нпр.) али и Мортон Абрамовиц. Такве чињенице заиста делују као потврда изнетих спекулација о подршци глобалних владара и мреже Централне обавештајне агенције САД Гјулену јер у њиховим дугорочним пројекцијама такав покрет може да има значајну улогу.

²⁶ Hansen, 2010.

Током овога спора из 2006 када су ФБИ и Министарство за домаћу безбедност тражили Гјуленову екстрадицију отворио се прави мали рат између људи запослених у овим институцијама и ЦИА мреже која је на крају победила и испословала трајни боравак за Фетулаха. Овај сукоб се наставља и даље. Занимљив пример су реакције на објављивање књиге некадашњег шефа истамбулског огранка обавештајне службе Турске, Османа Нури Гундеша.²⁷ Ово је једна од најозбиљнијих и најбоље документованих оптужби Гјулена да је сарадник ЦИА. Гундеш износи тезе да је током деведесетих мрежа Хизмет школа у централноазијским земљама бившег СССР била инфраструктура за ширење и деловање агената ЦИА (њих 130) који су радили као учитељи енглеског језика. Француски портал за праћење обавештајног света *Интелиџенс онлајн* је објавио чланак о књизи на који је одмах реаговао *Вашингтон Пост* преко свог новинара Џефа Стајна побијајући ове оптужбе сведочењем управо Фулера и Роберта Бера, људи из ЦИА који су директно помагали Фетулаху.²⁸ На чланак је у свом блогу реаговала Сибел Едмондс, некадашњи преводилац у ФБИ, иначе иранског порекла. Она детаљно показује шта је све Стајн прећутао у свом „информативном“ спину, али преноси и тезе из Гундешове књиге о томе да Гјулен има јаке везе са ЦИА структуром још од краја седамдесетих година, да је био веома близак са Полом Хенцеом, човеком који је у Турској развијао мрежу из мрачног система *Гладио*, као и са Муртоном Абрамовицем који је у Турској најпре радио као агент а затим био и амбасадор (1989-1991).²⁹

Но све ово нимало не одузима тежину чињеници да је Хизмет постао аутентично турски, укоренењени производ који су милиони људи усвојили и развили афирмишући вредности иза којих стоје својим радом, личним примером и одрицањем. Евидентно је да та струкутра постаје веома моћна у самој Турској, до мере да угрожава владајућу странку, а такође се прелива у десетине па и стотине других земаља. Које ће последице њиховог деловања бити и по саму Турску и по друге државе у којима су стекли одређени утицај, показаше време.

²⁷ Књига са називом *İhtilallerin ve Anarsinin Yakın Tanığı* (Блиски сведок револуција и анархије), објављена је крајем 2010. године у издању VPA Grup Basım Yayın и направила је доста гужве у самој Турској. Нажалост није преведена ни на један светски језик.

²⁸ Jeff Stein, "Islamic group is CIA front, ex-Turkish intel chief says", *Washington Post*, 5.1. 2011.

²⁹ Edmonds, 2011. Осим америчких велику пажњу Гјуленовом делању поклањају и немачке и руске обавештајне структуре и медији. Гјуленова структура веома пажљиво прати сваки од јавних напада и на њих одговара као што нпр у следећем чланку њихов колумниста Абдулхамит Билићи побија нападе на Гјулена објављене у три руске новине почетком 2011. <http://en.fgulen.com/press-room/columns/3702-black-propaganda-at-home-black-propaganda-in-the-world>

За крај поменимо и занимљиву, можда за све ово и веома илустративну чињеницу да је Далиа Могахед, прва жена са велом у Белој кући, саветница Обама за муслиманска питања, следбеник и припадник Гјуленовог џемата.

Литература:

1. Barton, G, (2008), "How the Hizmet works: Islam, dialogue and the Gülen movement in Australia", *Islam in the Age of Global Challenges - Conference Proceedings*, 114-143,
http://www.gulenconference.net/files/Georgetown/2008_GregBarton.pdf
2. Bilefsky, D, Arsu, S, (2012), "Turkey Feels Sway of Reclusive Cleric in the U.S.", *New York Times*, 24. 04.
3. Bisenić, D, (2009), „Mehmed Paša Sokolović u Beogradu“, *Danas*, 30. 10.
4. Veber, M, (1989), *Protestantska etika i duh kapitalizma*, Veselin Masleša, Svjetlost, Sarajevo.
5. Đurković, M, (2011), „Ernst Jinger i misao konzervativne revolucije“, *Srpska politička misao*, br. 3, str. 147-176.
6. Ebaugh, H. R, (2010), *The Gülen Movement*, Springer
7. Edmonds, S, (2011), Additional Omitted Points in CIA-Gülen Coverage and A Note From the Insider, *Sibil Edmund's boiling frogs (blog)*,
<http://www.boilingfrogspost.com/2011/01/11/additional-omitted-points-in-cia-gulen-coverage-a-note-from-%E2%80%98the-insider%E2%80%99/>
8. Gülen, F, (2005), *The Essentials of the Islamic Faith*, Feedbooks
9. Hansen, S, (2010), "The Global Imam", *New Republic*, 2.12.,
<http://www.newrepublic.com/article/world/magazine/79062/global-turkey-imam-fethullah-gulen#>
10. Hendrick, J, (2009), "Globalization, Islamic activism, and passive revolution in Turkey: the case of Fethullah Gülen", *Journal of Power*, vol 2, no 3, str. 343-368.
11. Ozipek, A, (2009), "Cultivating" a generation through education: the case of the Gülen Movement, Budapest, magistarski rad odbranjen na CEU,
<http://goya.ceu.hu/search~S0?/.b1138694/.b1138694/1,1,1,B/1856~b1138694&FF=&1,0,,1,0>
12. Popp, M, (2012), "Altruistic Society or Sect?: The shadowy World of the Islamic Gülen Movement, *Der Spiegel*, 08. 08,
<http://www.spiegel.de/international/germany/guelen-movement-accused-of-being-a-sect-a-848763.html>
13. Sombart, W, (2001), *The Jews and Modern Capitalism*, Batoche Books, Kitchen
14. Sharon-Krespin, R, (2009), "Fethullah Gülen's Grand Ambition - Turkey's Islamist Danger", *Middle East Quarterly*, Winter, pp. 55-66.
15. Tanasković, D, (2010), *Neoosmanizam*, Službeni glasnik, Beograd.

16. Williams, P. L, (2010), "Exclusive: World's 'Most Dangerous Islamist' Alive, Well, and Living in Pennsylvania", http://www.familysecuritymatters.org/publications/id.5921/pub_detail.asp
17. Yavuz, H, (2003), "Gülen Movement: the Turkish Puritans" Yavuz, H, Espozito, J, (ur.), *Turkish Islam and the Secular State*, Syracuse University Press.
18. Yilmaz, I, (2011), "Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World", *European Journal of Economic and Political Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011. Dostupno na http://www.academia.edu/690915/Beyond_Post-Islamism

Fethullah Gülen and *cemaat* Hizmet

Summary: In this article the author presents work of the imam, writer and preacher Fethullah Gülen and the religious movement, *cemaat* Hizmet, which is based on his ideas developed in Turkey. It displays the basic biographical data and follows the way in which he and his followers created a large network of institutions that share Gülen's value system. The network is presented in details as well as Gülen's ideology which is an interesting blend of traditional values and modern instruments, including a commitment to a market economy. The paper ends with a series of controversies that followed the Hizmet's work, both within Turkey and abroad. This includes a charge that Gülen for the decades already has a very close relationship with the structures of the CIA.

Key words: Fethullah Gülen, Hizmet, Turkey, Islam, security, propaganda.

ВИОЛЕТА РАШКОВИЋ ТАЛОВИЋ*
Београд

УДК 28(470.66):323.28
Монографска студија
Примљен: 18.04.2013
Одобрен: 03.05.2013

ИСЛАМ КАО ИЗВОР ПОЛИТИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ЧЕЧЕНИЈИ

Сажетак: Предмет анализе овог рада је изучавање улоге ислама у чеченском конфликту. Дуго трајање и честа ескалација сукоба заснованих на тенденцијама исламистичких радикалних вођа и њихових иностраних налогодаваца да руска република постане самосталан ентитет са исламом као доминантном религијом учинили су да Чеченија постане једна од горућих политичко-безбедносних тема, али и велики изазов за научну праксу, нарочито у светлу чињенице да се проблем Чеченије рефлектовао не само на регион Северног Кавказа него и на ширу међународну заједницу. То је арена геополитичког супарништва што га чини претњом националној безбедности и територијалном интегритету Русије чиме се потврђује теза да етно-сепаратистички конфликти нужно демонстрирају многополарност интереса и узрок су повремених немира и нестабилности.

Кључне речи: идеологија, исламски фундаментализам, чеченски екстремизам, тероризам

Одређење појма религијско-политичке идеологије

Наука се слаже да је ислам идеологија. Као религија, ислам проповеда тоталну потчињеност Алаху. Бити муслиман значи покоравати се свуда и у сваком тренутку творцу света. Зато је ислам начин живота,¹ путоказ за његове следбенике, и по томе се разликује од других вера и

* violeta-talovich@mail.ru

¹ Малашенко А., *Исламское возрождение современной России*. Моск. Центр Карнеги. – М., 2000.

нерелигиозних идеологија. У овој чињеници се налази извор из којег се напаја политичка идеологија. Према учењу ислама нема одвајања световног од верског. Стога, муслимани своје друштвене потребе могу и морају да остварују искључиво у исламској држави, јер само она може да обезбеди реализацију свих обавеза које пред верника ставља вера. Зато се у исламу морају тражити основи и темељи за организовање исламског друштва и државе и верник као трајни задатак има обавезу да се читавог живота бори за остварење тог идеала. У исламском контексту религија је и непосредна политичка активност.²

Ислам је интегрални поглед на свет, па је истовремено њему и профано и свето неодвојиво – он је и вера и држава. Исламско право је предвидело да ако немуслимати не прихвате понуду да пређу на ислам и постану браћа по вери и део јединствене исламске државе онда се тим људима мора објавити рат са циљем њиховог насилног потчињавања власти муслимана. Да је ислам једина религија којом се постиже спасење, говори Куран³ - (III 85): „*А онај који жели неку другу веру осим ислама неће му бити примљена и он ће на оном свијету настрадати*“.

Образложење да ислам има конфесионални тон и поруку јесте у муслиманском веровању да нема другог Бога осим Алаха и да је Мухамед његов пророк.⁴ Он има неуништиву етничку срж – арапског народа, арапског језика и, поврх свега, арапског Пророка, па је за њега секуларистички концепт државе каква је Русија незамислив. Анализирајући појам религијско-политичке идеологије, руски научник Зураб Тодуа у свој научни рад уводи термин исламизам и нуди објашњење: “Исламизам – то је и идеологија и практична делатност оријентисана на стварање услова у којима ће социјални, етнички и други проблеми и противречја било којег друштва (државе) где живе муслимани бити разрешени”.⁵ То, из исламског угла гледано, значи да ће сви неспоразуми и недоумице унутар једног друштва али и шире, међу државама бити регулисани исламским нормама прописаним у шеријату. Јасно је да иза сва-

² Према исламском учењу Богу припада потпуни правни суверенитет у оном значењу у којем се овај појам схвата у правним и политичким наукама. Зато су сви верски трактати настали и тада, и онда, а који се тичу организације верске заједнице неодвојиви од државе, самим тим се види да су и они претече онога што се данас проучава у оквиру дисциплине религија и политика.

³ У овом раду највише ће бити коришћен Куран с преводом Бесима Коркута, Сарајево, 1984.

⁴ Алах означава главно божанство „Бог куће“ у Меки...једини Бог исламског монотеизма, чије се име у Курану појављује 2.685 пута.

⁵ Видети о томе више у: З.Тодуа, *Экспансия исламистов на Кавказе и в Центральной Азии*, ИН ОКТАВО, Москва, 2006, стр. 15.

ке речи стоји јасна намера о стварању политичких услова за примену искључиво исламских (шеријатских) норми које би се равноправно односиле на све сфере друштвеног живота.⁶

Исламизам представља политичку идеологију и у том односу може се поредити са другим политичко-идеолошким системима као што су глобализам, либерализам, национализам. Исламизам се појављује и као глобални реакционарни покрет са својом идеолошком врхушком – антимодернистичким свештенством,⁷ идеолозима, теолошким центрима, финансијско-политичким фондовима, религиозним организацијама. Антимодернистичко исламско свештенство је носилац пројекта исламизма, што говори о његовом агресивном карактеру у односу на друге идеологије и политичке системе. Да би се боље разумео утицај религијско-политичке идеологије у Чеченији, неопходно је одређивање појма идеологије као појма и делатности. Идеологија је дуго предмет интересовања најразличитијих стваралаца и њоме су се, осим политиколога, бавили филозофи, историчари, социолози. У мноштву дефиниција и различитих значења професор Драган Симеуновић их своди на два основна: по једном, идеологија је укупност друштвене свести различитих облика социјалних обједињења класа, нација, држава, друштвених група, организација, а по другоме специфична појава у друштвеној свести, често илузорна, ограничена, која настаје услед дејства друштвених чинилаца (структуре, социјалног положаја и одговарајућих интереса) на сазнање, чега субјекти идеолошког мишљења нису свесни. Први термин идеологије је или неодређен или је синоним других термина (класна свест, национална свест, идејна надградња), док се у другом односи на специфичну друштвену појаву.⁸ Основа идеологије је знање о могућности погрешне свести и оно је религиозног порекла.

Ислам је успео да у свим земљама до којих је досегао пропагира идеју не само верског припадања већ и свеобухватног погледа на свет.⁹ У његово име вршила се јавна власт, регулисали су се међуљудски односи и везе човека с Богом и у том смислу ислам је био основни пол око којег се искристалисала идеологија борбе његових следбеника за ширење муслиманства у свету. Зато је сваки тријумф, свака исламска победа

⁶ Према : А. Игнатенко, *Указ. Соч.* с. 40-41.

⁷ В.Д. Дзидзоев, Н.Н. Левченко, *Сепаратизм, тероризм и екстремизм на Северном Кавказе, политичко-правови анализ*, ИР, Владикавказ, 2008, стр. 51.

⁸ Д. Симеуновић, *Теорија политике – ридер – Први део, Основи политичких наука – практикум* Београд, 2002, стр. 201; Сам израз идеологија сматра се да потиче од француског филозофа Десет де Трасиа који га је употребио за означавање опште науке о идејама која би требала да буде основа свих наука.

⁹ Према: Ахтямов М. Д., *Исламский прорыв*, Екатеринбург: Ултра Култура, 2005.

везана за муслиманска настојања, тумачен као тријумф самог ислама, односно као последица Божје помоћи. Алах је ознака за највише биће. Алах је Бог исламске куће. Монотеизам је у основи ислама.

Од Алаховог својства Мухамед слави највишу узвишеност о којој сведочи чувени стих: „Далеко сеже његов трон преко неба и Земље... јер он је висок, узвишени“, као и милосрђе. Свака сура Курана почиње ритуалним призивањем: „У име Алаха“. Алах је творац и господар света. Великом и свемоћном господару (раб) припада од људи као његових слугу (абд) молитва и подређеност (ислам). Опомена која се повлачи кроз цео Куран: „Страхујте пред Алахом“, означава дубоки страх пред Богом као основни елемент ислама.¹⁰

У муслиманској идеологији утврђено је мишљење о томе што се извором шеријата сматра Куран у коме се појам суна (начин делања, обичајно право као парадигма будућег понашања), односи на утврђене Алахове наредбе које је он послао преко Пророка и у којим је отелотворено божанско откровење.

Ислам државу доживљава као средство за остваривање религије,¹¹ тако да ислам као религија, али и као комплетан поглед на свет,¹² не познаје право које ствара држава. Шеријат је свеобухватан појам који означава исправан начин живота у исламу, „морални пут“ или „начин“ који је израз Божје воље и наредбе, „означен“ и „јасно постављен, људима да га следе.“¹³ Религиозни значај Курана огледа се у муслиманским ставовима и начину поступања према њему, и то столећима и широм муслиманског света. У Чеченији он представља квинтесенцијални израз вечне Божје речи, која је са њим „сачувана на плочи“. То је „Књига-мајка“ или само „Књига“. Куран уједињује, исправља или коначно уобличује откровења која су забележили ранији пророци, међу њима Мојсије и Исус.

¹⁰ За боље разумевање идеолошког у исламу треба разумети и обавезе које пред верујућег ставља религија. Чеченски муслимани, попут своје многобројне браће по вери, приврженост религији утемељили су на исламским обавезама. Вероисповест (шахада) свакодневни је део молитве (салата). Она је прва од пет главних обавеза. Осим што је посведочена формула исповедања у ширем значењу она је потврда коју муслиман полаже тиме што је и оружјем спреман да се бори за своју веру и што ће, ако треба, умрети за ислам. Онај који погине у светом рату назива се шахид (мученик). Шахада је на почетку живота сваког муслимана и овом изјавом он се пред муслиманским сведоцима освечује као припадник ислама.

¹¹ Видети о томе више: Кусова С., *Россия между Норд-Остом и Бесланом: По материалам федеральной прессы*. М., 2005.

¹² О значењу свете књиге за живот и обичаје Чечена више погледати у: А. Игнатенко, *Зеркало ислама*, М.:Руски институт, 2004. стр. 26.

¹³ Наби, арапски- „пророк“.

Чеченски муслимани у исламу су пронашли основу за друштвени поредак, личну етику, обред, спасење, есхатологију и верски живот. Најплеменитија муслиманска верска наука је проучавање Божје речи и односи се на утврђене Алахове наредбе које је он послао преко Пророка. Мухамед се сматра не само највећим него и последњим Пророком који доказује веродостојност порука које су му дали његови претходници у којима је отелотворено божанско откровење. Шеријат се сматра Божјим законом.¹⁴ На основу ова два извора утврђују се законске норме и регулишу остали видови живота појединца и заједнице. То је приповест или предаја која преноси шта је Мухамед урадио, рекао, одобрио и производ је религиозних ауторитета.¹⁵

Одговарајући надмоћном закону етике наспрам догматике у средшћу стоји шеријат (закон) због чега се ислам тумачи као религија закона.¹⁶ Чеченски сепаратисти позивали су се на шеријат - пут ка месту „пијења“, пут који треба следити, најважнији и једини закон, а обавезу да га следе сматрали су религиозном дужношћу.¹⁷ У том смислу, целокупност Алахових прописа који се тичу човекових поступака, обухвата религиозни, социјални, индивидуални и политички живот муслимана. Како полази од идентитета муслиманске заједнице са државом, шеријат је истовремено и државно и религиозно право које потиче од Алаха као врховног законодавца. Шеријат јесте израз Божје воље, јасно изречен људима да га следе. Без њега нема ислама! Исламско право проистекло је од Бога, а задатак муслимана је да створе државу да би спроводили Божје законе. Шеријат, с обзиром на религиозно вредновање, уређује сваки поступак и сврстава га у једну од пет категорија - дужности (фард), препоруке (мандуб), индиферентно (мубах), одбацивање (макрух) и забрањено (харам). Дакле, у праву као најтипичнијој манифестацији верског учења, дефинисан је основ за друштвени поредак, личну етику, есхатологију, спасење, верски живот, обред. Оно је постало активна комуникација Божје воље и људског рода, а у њему су чеченски муслимани темељили, уобличавали и снажили своју ратничку активност.

¹⁴ Заједно са Кураном представља основни извор према којем се утврђује правилно опхођење.

¹⁵ Видети о томе више у: З.Тодуа, *нав.дело*, стр. 15.

¹⁶ Право као најтипичнија манифестација верског учења је морални пут, без њега нема ислама. На ову чињеницу позивали су се идеолози рата у Чеченији, стављајући пред вернике обавезу да штите чистоту исламског закона, не занемарујући ратничку димензију исламске мисије. О исламској мисији која своју најдрастичнију трансформацију доживљава кроз цихад (свети рат), а о чему је и посебно поглавље нашег истраживања, видети више у: М. Јевтић., *Савремени цихад као рат*, Никола Пашић, Београд, 2001.

¹⁷ Исто.

Универзалност ислама је у чињеници да то није вера у традиционалном смислу, упућена једној заједници. У израженом заједништву са муслиманима широм планете, чеченски муслимани много пута кроз савремену историју налазили су надахнуће и подстицај. По овој врсти припадности заједништву ислам се разликује и од других вера и од нерелигиозних идеологија. Први део муслиманске вероисповести ригорозно одбацује политеизам у корист монотеизма, што наглашава суштинску доктрину ислама о Божјем јединству. За муслимане у Русији немислииво је што је народ носилац суверенитета, као што је неприхватљива и стварна слобода политичког организовања, права човека и секуларизам. Зато је за политиколошку анализу важно изучавање форме утицаја религије на политички живот Чеченије у условима у којима су сепаратисти покушали да узму ислам за основни или једини извор идеологије и легитимитета.

Ислам као идеолошко-религијска пракса у Русији

Политички утицај ислама није заобишао ни савремену Русију. Услови у којима се тај утицај одвија данас нису препуштени стихији и исламској амбицији. У тим односима детерминисана је његова политичко-економско-религијско-социјална димензија. Политикологија религије увиђа друштвени и научни значај проучавања ислама као извора политичке идеологије у Русији, посебно с обзиром на чињеницу да је реч о његовом утицају у највећој земљи света која поштује право сваког припадника заједнице на верско опредељење али оштрим законима санкционише сваку врсту екстремизма и верске нетолерантности.

По својој структури ислам је истовремено етничка и конфесионална религија, а Русија је федерална држава чије норме садржане у одговарајућим прописима прецизно установљавају слободу вероисповести али и одређују границе верског утицаја. Сусрет православља са исламом неизоставно ствара социјално-политичке последице јер се у исламски организованом друштву све врти око религије, а држава се доживљава као средство за њено остварење.

Хришћани могу да живе са муслиманима само ако пристану да буду грађани муслиманске државе која мора да *обухвати* читав свет и у тој држави имају статус грађана са ограниченим верским и политичким правима. Заједница муслимана је, пре свега, верска заједница а онда све остало тако да су сви циљеви условљени овим односом.

За разлику од хришћанске вере где се одвајање вере од државе показује као неопходан услов за развој и због чега се у њему учвршћују

идеје о народу као носиоцу суверенитета, ислам је у региону Северног Кавказа остао везан за средњовековну традицију па је, као и цивилизација на којој се заснива, мање подложен еволуцији и развоју. Чеченски муслимани усредсређени на живот по строгим верским нормама и вишевековној традицији, себе доживљавају и као значајан фактор глобалне исламске мисије (даве).¹⁸

Значај ислама у Чеченији специфичним су учиниле друштвене, геополитичке, историјске, социокултуролошке околности али његова дубља анализа захтева шире одређење – појам ислама у руској држави. „Ислам, то је судбина Русије!“, каже Алексеј Малашенко, познати руски теоретичар ислама.¹⁹ Од хармоније исламске идентичности са идентичношћу већинског православног становништва зависи однос међу две крупне конфесије, што је у ширем контексту, један од важних предуслова за стабилност Русије. Такву хармонију, међутим, може пратити исламофобија, нарочито у срединама где су исламске групације масовније. Масовност и интереси које руски, односно чеченски муслимани покушавају да остваре, стварају осећај исламофобије, односно кавказофобије.

Уз татарско-башкирску, најмасивнија исламска групација у Русији је северно-кавказска. Свака чува своју специфичност и биће и оријентисана је на реализацију сопствених интереса не само политичких већ и религиозних. О појави и последицама страха од ислама говоре бројни руски теоретичари ислама. Према анкети организације ЛКН („Лице кавказске националности“) на основу веома посећеног интернет форума, кавказофобија захвата и до две трећине испитаника и више, а Руси се најнегативније односе управо према чеченским муслиманима – чак 52,3% показује отворен страх од чеченског тероризма. Руски Институт стратегијских политичких наука још је крајем 1990-их, отворено позвао младе узраста од 17-26 година да се изјасне о највећој опасности Русије. Од укупног броја анкетираних, 16,9% прогласили су САД највећим руским непријатељем, а 13,1% Чеченију. И данас, иако је прошло више од две деценије, овај проценат није мањи. Напротив, после серије терористичких напада у срцу Москве, страх од чеченског фанатизма расте.

¹⁸ Вера за ислам означава комплетан поглед на свет, концепт, теорију, идеологију. Али она је и више – филозофија живота, закон за све вернике, њихов пут који их усмерава, од рођења до смрти.

¹⁹ Овој констатацији муслимани који живе у Русији сигурно се радују, она ће неке распрдити, али је неспорна чињеница да религиозна компонента исламског утицаја у Русији расте. О томе видети више: А.Малашенко, Ислам для России, Московский центр Карнеги Москва, РОССПЕН, 2007, стр. 177.

По подацима Севернокавказског центра Института социјално-политичког изучавања, на питање какву улогу је дужна да игра религија у животу друштва, 58 одсто Чечена изјавило је да је задатак религије да врши суштински утицај на живот друштва. Једно од свакако најзанимљивијих питања односило се на ренесансу ислама у Русији. Анализом одговора испитаника аналитичари су још једном потврдили уверење о степену религијског утицаја на комплетан живот а прва компонента, односно закључак, како то констатује А. Малашенко, не подлеже статистици. Реч је о верској припадности која је све изражајнија – у Чеченији она се приближила фантастичном броју од 100%, тако да се коначан оговор свео на чињеницу да ренесансе заправо нема,²⁰ ислам је у Чеченији „вечно жив“.²¹

У постсовјетском периоду који се поклапа са почетком отвореније исламске иницијативе у Чеченији, међу муслиманима се пробудила намера активнијег присуства у политици. Распад СССР донео је верске слободе у којима је исламски живот процветао. У прво време Москва је била закупљена приближавањем Западу, и индиферентна према верским и другим иницијативама унутар друштва, сматрајући да је „отварање земље“ примаран политички задатак. Тако јој нису сметала децентрализацијска настојања појединих република, посебно Чеченије.²² На првом састанку Савеза муслимана Русије, тадашњи генерални секретар Савеза, Ахмед Халитов је рекао: „Ми, муслимани, представљени смо у свим структурама друштва, али смо изгубили своје муслиманско лице. Политика с муслиманским лицем постала је ренесансна!“²³

Исламску обнову која је почела распадом СССР и у првој деценији стварања нове државе неки специјалисти називају повратак ислама. Најуочљивији показатељи тог „буђења“ су нове џамије и медресе, повећан број исламских вероучитеља, и експанзија исламске издавачке делатности.

Ислам који је и данас неодвојиви део руског друштва у овој великој земљи има своју перспективу али она је вишеслојна и зависи од бројних фактора. Односи који ту перспективу дефинишу и условљавају зависе, првенствено, од унутрашњих фактора тако и од међународне

²⁰ Исто; У религиозном сазнању младих муслимана доминира припадност исламу „уопште или у контексту етничке културе“ - 46% Чечена себе доживљава као „обичне муслимане“, осталих 54% окарактерисали су себе припадницима „кавказског ислама“, односно припадницима „шафитског“ или „ханафитског мазхаба.“

²¹ Исто.

²² А. Малашенко, *нав. дело*, стр. 39. Види опширније: G.M. Yemelianova, *Russia and islam: A Historical Survey*. New York Palgrave, 2002, стр. 21-22.

²³ Исто.

ситуације. На унутрашњем плану мисли се, првенствено, на решавање социјалних проблема, корупцију, прекомерну употребу силе у давлeњу опозиције, све оно што муслимане тера да се јаче стискају око вере. Исламисти често помињу слабост власти - локалне и федералне. Њихова критика усредсређена је и на међународну подршку и помоћ, превасходно финансијску. Већ 2000. године помоћ је била слабија, с једне стране било је мање спонзора, с друге ефикаснијим радом и контролом специјалних служби осујећиван је значајнији прилив новца.

О нарастајућем утицају ислама говоре подаци: у време Горбачова на територији данашње Русије биле су 94 џамије. Почетком 2004 године, у Русији је било регистровано 3.537 муслиманских општина од укупно 21.664 са религиозним предзнаком. Данас у Русији има око 20.000 „кућа за молитву“, од којих су 2.000 у Чеченији. У суседном Дагестану их је око 6.000.

Чињеница да је ислам везан за средњевековну традицију указује да је он мање подложен промени и еволуцији кроз који је пролазио православни руски народ.

За хришћане је одвајање вере од државе један од неопходних услова за развој. Руски народ је носилац суверенитета. У исламу суверенитет се односи на оног који је носилац врховне власти у исламском друштву, а то је – Бог. Он који је врховни и једини законодавац.²⁴

Како само Бог има право да доноси законе јасно да је свака људска активност светогрђе, самим тим по муслиманском веровању, и закони у Русији су светогрђе јер их је створио човек. За ислам је неприхватљив секуларистички начин уређења државе – народ као носилац суверенитета, неприхватљива је и стварна слобода политичког организовања, као и права човека.

Сви муслимани морају да се покоравају одредбама које се сматрају Божјим и тај став односи се на лични живот и на јавну власт. Бог као једини суверен може да доноси законе а у више ајата у Курану директно се власт поверава Богу. “Суд припада само Алаху, а он је наредио да се клањате само њему. То је једина права вјера...” (Куран, сура XII, ајет 40). Као веровесник, Мухамед је био шеф верске заједнице, поглавар државе и врховни командант војске. И тај однос уредио је Мухамед па је тако оформљено међународно право ислама а без познавања овог сегмента ислама немогуће је разумети настојања чеченских вођа да преброде етничке поделе и да делују као уједињена идеолошка и политичка снага. Доказ тих покушаја била је заједничка борба дагестинских и

²⁴ У исламу Бог је једини законодавац.

чеченских вахабита за успостављање јединствене исламске државе од Каспијског до Црног мора, као и учешће припадника разних кавкаских етничких група у терористичким активностима вахабита. Њихова регионална акција била је доказ привржености Мухамеду и корак ка успостављању земље ислама са једним законом. У овим постулатима у којима је, између осталог, утемељена исламска доктрина као путоказ свим истинским верницима, лежи објашњење и за бројне поступке чланова муслиманске заједнице у Чеченији.

У покушају тражења одговора на питање како се у Чеченији вера окренула против себе, исламски фундаментализам је кључно полазиште. Зато што је интернационалан, консолидован и идеолошки²⁵ он је на ширем плану Русију уврстио у коалицију антитерористичких земаља које се боре са општим ђаволом – исламским екстремизмом који доприноси планетарној нестабилности, поспешује конфликте, повезан је са наркобизнисом, незаконитом трговином оружјем. Осим тога, Алексеј Малашенко фундаментализам сматра и социолошким феноменом јер се показао као привлачна алтернатива свима онима који су живот у Русији сматрали наметнутим. Ово мишљење је хранила оскудица знања, фрустрација и презир свега што није инспирисано исламистичком идеологијом. Млади људи који су остали без посла, сигурне егзистенције и будућности, лакше су се окренули религији што је искористила верска врхушка проповедајући религиозне вредности – морал и етику у односу на хедонистичко потрошачко друштво које им се намеће.²⁶ Како је религиозност у овим регионима значајно виша и под утицајем идеје салафизма (чист ислам) млади су били идеална група за верски касније и политички утицај. Милитантни исламски радикализам није нова појава. Муслимански фундаменталисти осећају да су проблеми муслиманског света последица претеране модернизације, коју они виде као издају аутентичних муслиманских вредности. За њих се лек налази у повратку правом исламу. Фундаменталисти сматрају да је немогућ мир или дијалог са онима који мисле другачије - али до 1990-их и почетка руско-чеченског конфликта, доказ вери никада раније није био толики број

²⁵ Религиозни фундаментализам по мишљењу А.Малашенка има неколико предности над супарничким идеологијама: он је директно разумљив и образованим, и необразованим муслиманима. Нуди скуп тема, слогана и симбола који су дубоко познати и ефикасни у прикупљању подршке, критике и нуђења решења за оно што није добро. Религиозне опозиционе групе имају редовна места окупљања на којима се могу састати, имају мрежу... Више у: А. Малашенко, *нав. дело*, стр. 145.

²⁶ G. Engelhardt, Moscow Institute of Religion and Policy, *Social Base of Militant Islam in Russia*, <file:///A:/mdb-text.htm> (доступно 04.10.2006.).

терористичких акција инспирисаних мржњом према неистомишљеницима и спремност да се бруталним убијањем цивила оствари сан о земљи чистог ислама на територији суверене државе.

Догађаји у Чеченији афирмисали су још један феномен – бомбаше самоубице, иако су исламске књиге јасне по питању самоубиства – оне сматрају да је то грех који се кажњава вечним проклетством у облику бесконачног понављања чина којим је самоубица себи прекинуо живот.

Када се, међутим, у последње две деценије пажљиво анализирају активности исламских организација или група у Чеченији, закључак је да се утицај исламског фактора мењао, јачао или слабио, у зависности од глобалних процеса и конкретних ситуација. Чеченија је показала шареноликост, озбиљност и суптилност међуетничких односа, који се одражавају на стварање политичке слике савремене Русије. Исламским вођама требала је зелена застава не само да би се завијорила и овом руском републиком - они су је хтели као симбол политичког самопотврђивања. Потпомогнути новцем из иностранства, не бирајући средства, тежили су ка свом циљу – исламској држави.

Почетком 1990. године, догађаји у Чеченији означили су да је Русију обележила тенденција развика регионалног сепаратизма. Политички подржан и финансиран из иностранства сепаратизам је требало да буде реализована идеја о прекрајању области и крајева у суверене републике, уз подршку месних локалних органа и без икаквог учешћа и утицаја федералних власти. Националсепаратистичке организације радиле су на изградњи незаконитих оружаних група (НВФ). Оне су настале у регионима у којима је било дугогодишњих покушаја националних, етноконфесионалних и социјалних конфликта. Подршка из иностранства имала је нарочит значај у формирању националсепаратистичких екстремистичких организација. Сепаратизам је подржаван да разруши државно јединство, подели земљу на западни, европски, источни, азијски део. Значајну опасност представљало је и то што се на територији Русије у том периоду појавило још региона потенцијално опасних са израженим националистичким и сепаратистичким тенденцијама.

Подршка политичком обједињавању радикалног крила исламског покрета у Русији организована је на нивоу специјалних служби неких муслиманских земаља које су помоћу разних хуманитарних фондова давале помоћ за изградњу џамија, исламских школских центара.²⁷ У

²⁷ Народ с религиозним предзнаком има далеко веће предиспозиције за сепаратистичке тенденције. Питање о типологији и форми савременог сепаратизма углавном активно одређују експерти и то далеко, ван граница земље у којој је пробуден сепаратизам. Руководећи се критеријумима „теорије конфликта малог и средњег интензитета“ као „војног

духовним центрима у Махачкали, Уфи, Грозном, Наљчику и другим градовима растурали су милиони примерака фундаменталистичке литературе у којима је подстицан регионални сепаратизам.

Комплекс збивања у Чеченији није био политички значајан само за Русију већ се, како су то политичке прилике показале, импликовао на међународну заједницу. Сви политички, економски, социјални, културолошки, медијски утицаји зачети у Чеченији, били су неизоставни елементи промоције глобалног ислама а најбогатије исламске државе и њихови верски поглавари огромним новцем подржавали су своју чеченску браћу.

Национал-сепаратизам, као највећа опасност безбедности Русије, рефлектовао се и угрозио животно важне интересе државе.²⁸

један, *личност* – личну безбедност грађана Русије, њихова политичка и социјална права и слободе;

два, *друштво* – равноправност свих народа у држави и заштиту њихове националне самобитности;

три, *државу* – обезбеђење суверенитета и територијалне целовитости, политичку безбедност, обезбеђење правног поретка и друштвено-политичке стабилности, чување и развитак позитивних односа са другим државама СНГ и другим бившим републикама СССР, међународну безбедност.

Концепција националне безбедности Русије утврђена је, између осталог, и Указом председника (Но24) од 24. јануара 2000. и опредељује заштиту федералног строја државе кроз пуноправну делатност система органа државне власти, јединство правног пространства Русије. Земља устројена на принципима федерализма не допушта трансформацију федералних односа у конфедеративне.²⁹ У оштру борбу против религиозног екстремизма и сепаратизма укључила се руска армија, али и друге државне структуре. Положај муслимана у Русији и њихов утицај као политичког фактора под сталним су надзором државних служби. Разни су начини санкционисања реметилачких и деструктивних акција у чијој

сурогата“ они указују на деструктивни сепаратистички потенцијал као један од узрока стварања нестабилности у свету. Чеченија је један од највидљивијих примера интензивног, програмираног, осмишљеног и подржаваног спољног фабрикованог утицаја. Видети и: О.М. Колобов, А.С. Макарычев, *Российский регионализм в свете зарубежного опыта Социологические исследования*, 1999. Но12. стр. 40.

²⁸ А. В. Возженикова, *Международный терроризм*, Москва, Ексмо, 2006, стр.457. О томе још: Авксенев В.А., *Этническая конфликтология: В 2 ч*, Ставрополь, 1996. Ч2 стр. 111-116.

²⁹ Исто. Више у: В.Е. Птерищев, *Роль национализма в воспроизводстве терроризма: Современный терроризм: состояние и перспективы*. М., 2000. стр. 99; К.Х. Иппоитов, С.А. Гончаров, *Разрастание угрозы терроризма в регионе Северного Кавказа*, М., стр. 110.

је позадини политички интерес. Осујеђени су бројни покушаји увоза исламске револуције. Држава је дефинисала дате норме кроз ненасилна средства којима је прописан свакодневни живот у складу са законима државе, традицијом и правилима локалне средине.

Појам (значај) ислама у Чеченији

Рат у Чеченији који је са више аспеката осликао озбиљност муслиманске политичке мисије охрабрена идеолошким и религијским премисама није био само борба за националну и верску афирмацију и по том ставу слаже се већина руских аналитичара. Совјетска власт дуго је дискриминисала и напајала мржњом муслиманско становништво. У жестокој медијској кампањи у комунистичким центрима моћи већина муслимана, чак и традиционалних, проглашавана је фундаменталистима што је стварало амбијент свеприсутне сегрегације. У таквим околностима односи поверења се нису могли успоставити, што се импликовало на каснији буран развој догађаја.

Поред Дагестана, суседне републике на северу Кавказа, Чеченија је претрпела најинтензивнију исламизацију и зато је улога ислама у политичком организовању у овој севернокавказској републици велика. У Чеченији су, међутим, јаче него код суседа до изражаја дошле фундаменталистичке идеје.³⁰

Почетком првог руско-чеченског рата (1994-96.) Чеченија се претворила у „зону горућег ислама“ окупљајући не само народ који је ту живео него и муслимане из других земаља. У новим политичким околностима исламисти су препознали своју историјску шансу. За радикалне групе и њихове вође и налогодавце то је била јединствена прилика да под плаштом ујединитеља муслимана Северног Кавказа на политичкој сцени промовишу сецесионистичка настојања.³¹ То је утрло пут вахабизму³² у Чеченији стварајући озбиљну кризу унутар локалне исламске заједнице.

³⁰ Р.Аллисон, *России и яожнеы страны военно-политическая безопасность, Безопасность России.21.век.* - М.,2000. с.107. Цитирано према: А. Малащенко, *Ислам для России*, стр. 174.

³¹ З. Тодуа, *нав. дело*, стр. 50.

³² За вахабизам карактеристичан је крајњи фанатизам у питањима вере и практичне борбе са политичким противником. Главни задатак сматрају изнедрење исламских принципа и идеала у друштвеном и политичком животу и оснивање исламске државе на основу шеријата – исламски калифат. Исто, стр. 53.

Лидери сепаратиста у Чеченији и Дагестану изабрали су вахабизам за своју идеологију зато што ово учење више него било које друго мотивише следбенике за борбу с традиционалним исламом и обједињује верујуће под јдним руководством.³³

Први наговештаји радикалног ислама појавили су се у суседном Дагестану одакле се постепено распростирао на околне републике Северног Кавказа. Средином 1990-их, Дагестан је постао идеолошки центар радикалног ислама, а Чеченија полигон за његово деловање.

Лидер северокавказских народа уочи бурних историјских догађаја почетком 1990-их био је Дагестинац, Багаудин-Мухамед Кебед, из села Ведено.³⁴ У првој половини 1991. године, Кебед је основао медресу у Кизилјурту, недалеко од Махачкале, главног града Дагестана. Талентовани надахнути проповедник брзо је стекао наклоност локалног становништва што му је омогућило да рано оснује организацију радикалних муслимана „Цамат“ (општина).³⁵ У његовим говорима чуло се да су муслимани регистровани по наредби Алаха и да они (муслимани) не желе да узму власт у своје руке, него да хоће да власт буде у рукама Алаха. Говорио је и да Дагестаном и Чеченијом управљају из Москве, и да муслимани немају своју исламску општину. И да је ислам целокупан систем живота. У селима Карамахи и Чабанмахи у Баинаском рејону, идеологија коју је пропагирао била је блиска житељима тако да се локална муслиманска заједница, са цамијом и групом верника, убрзо претворила у малу вахабитску републику у којој се све гласније клицало сепаратизму.

Када су до Москве допрла упозорења о радикалним тенденцијама исламског духовника и све већем броју присталица, Кебеда је посетио Сергеј Степашин, тадашњи министар унутрашњих послова с намером да га убеди да је недопустиво живети по нормама шеријата и да власт неће толерисати подстрекаче идеје сепаратизма. Долазак високог руског званичника имао је супротан ефекат. Уместо да Кебеда и чланове муслиманске заједнице обесхрабри и уплаши, све више младих с наглашеном симпатијом окренуло се верском духовнику, не пропуштајући свакодневна предавања у локалној цамији која је постала и центар социјал-

³³ Вахабизам у чеченској и дагестинској варијанти има мало сличности с класичним учењем Мухамеда ибн Абд ал-Вахаба.

³⁴ Види и: <http://www.chechnyafree.ru/article.php?IBLOCK> (доступно 15.01.2009.).

³⁵ Кебед је истицао да за муслимане, државне и природне границе немају значење. Говорио је и да Дагестаном и Чеченијом управљају из Москве, а да локална муслиманска заједница нема своју исламску општину. О томе : <http://www.chechnyafree.ru/article.php?IBLOCK> (доступно 15.01.2009.).

ног окупљања. Ускоро, у Карамахима и Чабанмахима, почела је обука названа „талибан“ у којој су млађи мушкарци уз основе ислама изучавали и војне предмете. На импровизованом војном полигону вежбали су борбу голим рукама, гађање из разног оружја и тактику боја у тешким географским и временским условима.

Руски аналитичар Владимир Соловјев³⁶ приметио је да је Кебедова „проповед“ заправо била религиозно-политичка мера а не религиозни принцип јер је вернике позивао на рат. У Кебедовом вокабулару све чешће се чуло помињање „светог рата“ тако да су верници цихад почели да схватају као унутрашње усавршавање на путу ка Алаху. У првом руско-чеченском рату Кебед је духовно снажио идеју „малог цихада“. Касније, у Гудермасу у Чеченији, Кебед је објавио „Манифест цамата“, у којем се однос између цамата и проруског руководства сматрао војним, у свим аспектима. Кебедовом радикализму који је све гласније позивао на одлучнију и суровију борбу с неистомишљеницима супроставила се група традиционалних чеченских муслимана. Духовно охрабрени Кебедови ученици у војничкој униформи убили су неколико старијих Чечена који су покушали да их одврате с пута крви и насиља.

Идеологија исламског фундаментализма заснива се на индивидуалном тумачењу ислама од стране инспиратора и организатора појединих исламистичких организација или на тежњи да се дословно примени шеријат. У том смислу дефиниција М. Јевтића да је цихад „систем свих акција и поступака на индивидуалном и колективном плану, који муслимани чине у циљу јачања исламске религије и ширења заједнице верника“, помаже у разумевању да исламистичке организације на свети рат гледају као на део исламске мисије – даве.³⁷ Чеченија је и за науку и праксу убедљив пример и потврда ове тврдње. Дава „позив“, има за циљ да „наводи људе на стазу божију“, да прихвате ислам. Задатак муслимана је да буди успаване савести и опомиње да живот недостојан ислама носи проклетство.

За неке цихад је првенствено оружана борба, за друге деловање речју и пером. И за Кебеда ислам није био само вера већ, како је говорио, покрет намењен ослобађању човека: „...после њега нема и неће бити места ни за какву другу идеологију“. Теоретичар исламског радикализма постао је идеолошки ослонац и инспирација генерацији младих

³⁶ Већина руских исламиста сматра да су млади чеченски муслимани дуго били лишени перспективе што их је учинило приврженијим идеји Кебеда који је њиховим незадовољством вешто верски манипулисао.

³⁷ О месту и улози светог рата у идеологији исламског фундаментализма видети више у: Јевтић М., *Савремени цихад као рат*, Никола Пашић, Београд, 2001.

чеченских исламиста. Борба већине чеченских муслимана, како су то показали драматични историјски догађаји, имала је исламске карактеристике. Ми ћемо настојати да анализирамо идеолошки аспект ове борбе и да укратко укажемо на његов утицај на политички живот Русије.

Да би се схватио значај ове велике монотеистичке религије на земљу о којој говоримо мора се истаћи неколико чињеница:

Прво, Русија је секуларна држава;

Друго, очигледан је процес јачања исламизације;

Треће, јасан је покушај увоза ислама у настојању да победи и превазиђе друге религије.

У Чеченији се водила битка за допринос победи ислама, као планетарној идеологији. Исламска суштина била је видљива сваком ко је хтео да завири у душу борбе која се одвијала у овој севернокавказкој републици. Политички утицај муслимана који живе у Русији најинтензивније је демонстриран у Чеченији. Северни Кавказ често је кроз савремену историју био место конфликта проузрокованог жаром исламског „буђења“ иза којег је императивно стајала борба његових следбеника за верску доминацију и сецесионизам.

На Северном Кавказу које је и данас једна од горућих зона живи више од шест милиона муслимана од којих је према подацима Јужног Федералног Округа Русије у Чеченији више од 1.361.000 (5,86%). У Русији је према попису из 2002. регистровано 14,5 милиона муслимана а већ 2006. било их је више од 15 милиона. У тај број нису урачунати нелегални мигранти - претпоставља се да у Русији живи 1,5 милиона Азербејџана и још најмање два милиона придошлица из централне Азије. Експерти из Душанбеа претпостављају да у Русији живи око милион Тадикистанаца. Цифру од 20 милиона помињу муслимански лидери а о истом броју говори и председник Путин. Дискусија о њиховом броју могла би бити бесконачна, али је чињеница на коју упућује руска стварност да ће их ускоро бити више. Тај податак упућује на закључак да су Чечени најмногобројнији муслимански народ на Северном Кавказу. Од укупног броја, по неофицијелним сазнањима, више од 800 хиљада живи у Чеченији, остали су расути по огромном руском пространству, у мањем броју у европским земљама и САД.

Верска манипулација у Чеченији показала је двоструко лице: верске вође охрабрене верским фанатизмом лако су подстицале и умереније вернике на практичну акцију истовремено привлачећи пажњу међународне јавности, као угрожене нације. Догађаји у Чеченији, и за науку и праксу, били су аутентичан доказ злоупотребе религијске идеологије. За кретање друштва важе извесна правила, између осталог да се

мора ићи напред, а заробљен у средњевековним религијским догамама, ислам није способан да стимулише развитак, обнову, модернизацију.³⁸

Конфликт у Чеченији демонстрирао је широк спектар облика борбе чеченских побуњеника, а као најдрастичнији и - тероризам. До почетка 1990. године, политички утицај ислама на Северном Кавказу који, осим Чечена, насељава још 19 народа,³⁹ био је готово занемарљив. Горштакча традиција била је синоним за вишевековни начин живота чеченских муслимана. Таквом утиску допринело је сазнање што је започети процес исламизације с почетка 19. века прекинут 1917.⁴⁰ Читавих седамдесет година муслимани у Русији били су њен интегративни, асимилативан део. Користећи предности Русије која им је била сигурно уточиште са социјалном и сваком другом заштитом, своју религиозну припадност нису истицали у први план. Али, у другој половини 1990-их, у условима нарастајућег социјалног протеста власт није схватала да период „перестројке“ прати јачање религија на свим нивоима. Радикалне религиозне организације постале су масовније и са тенденцијом снажнијег утицаја и раста. Рат у Чеченији показао је на шта су спремни екстремисти када вера којој припадају није уграђена у саме темеље политичког система земље у којој живе. У Чеченији, са више или мање жара, пламтео је борбени дух. У зависности од историјских околности, он је некад био слабији, некад јак, али ислам је остао као примарни извор идеологије његових следбеника.

За правилно разумевање политичког утицаја ислама у Чеченији неопходно је хронолошки пратити догађаје условљене верским тензијама, који су прерасли у један од најсуровијих ратних сукоба у савременој историји. Прилично индиферентна према дешавањима у Чеченији, званична Москва у почетку је сматрала да ће брзим разбијањем неколицине мањих вахабитских група угушити пробуђени сепаратизам у републици на Северном Кавказу. Власт је у обрачун са екстремистима кренула одлучна да затвори дамије. Муслимански верници обреде су обављали на местима која нису била за то предвиђена, чак и на стадионима, под заш-

³⁸ Мирский Г. И., *Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты*, Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008, стр. 11.

³⁹ На Северном Кавказу живе и: Аварци 785.314 (3,43%), Јермени 615123 (2,69%), Кабардинци 511736 (2,23%), Даргинци 488.822 (2,13%), Осети 476.458 (2,08%), Кумики 399.085 (1,74%), Украјинци 396.642 (1,73%), Ингуши 391.779 (1,71%), Лезгини 359.547 (1,57%), Казахи 359.547 (1,57%), Карачевци 187.588 (0,82%), Азербејџани 185.921 (0,81%), Татари 173.578 (0,76%), Калмики 167.055 (0,73%), Лакци 147.964 (0,65%), Адигејци 125.801 (0,55%), Табасарани 121.441 (0,53%), Балкарци 106.777 (0,47%), Белоруси 85.602 (0,37%).

⁴⁰ А.Малашенко, *Исламские ориентиры Северного Кавказа*, М., 2001, стр. 8. цитирано према: Исти, *Северни Кавказ. Проблеми економики и политики*, URSS, Москва, стр. 57.

титом милиције. Прогањање муслимана који су подржавали вахабите почело је у западним севернокавказским републикама. По речима очевидаца, муслимани су могли да се оставе на путу, положе на земљу, јавно унизе. Људи старијег покољења муслиманске вероисповести васпитани у совјетском духу су били збуњени, затечени... Оптужбе на рачун младих који су се гласније прикључивали исламу биле су оштре и провоцирале су конфликт с властима. Овакав међусобни однос нетрпељивости и неразумевања стицао је политичке импликације. По мишљењу А. Малашенка правилно оценити значај и перспективу распрострањања и политичког утицаја салафизма био је а и данас је озбиљан задатак.

Већина стручњака признала је да је исламска салафија иманентна компонента културе ислама, и да је обележје политичког њен логичан призив. Она је и у центру и на ободу муслиманског света и бесмислено је помислити да ће ишчезнути. Зато је, у настојању спречавања радикализације, неопходан дијалог са салафитима.⁴¹ Идеја распрострањања радикалног ислама, нерешени социјално-економски и политички проблеми Северног Кавказа створили су услове за продирање по свом карактеру блиских идеја туркизма у реону расељења туркојезичног етноса: Ногајцева, Карачајевцева, Балкарцева,⁴² а потом ништа мање амбициозно и на територију коју насељавају Чечени. Популарна идеологија туркизма унутар муслиманских група које живе на Северном Кавказу јављала се као „национална идеја“, оријентисана на изворе развика у сопственом народу, у „својој земљи“. За групе младих, идеја повратка ислама јавила се не толико као историјско-културна традиција и религијска ренесанса него, пре свега, као начин живота са специфичним моралом и одговорношћу.⁴³ Већина аутора сматра да су народи Северног Кавказа историјски формиран у условима многојезичног, међуцивилизацијског, међуконфесионалног дијалога, зато су откривене могућности утицаја и дејства разних начина и вредносних оријентација и система. Кавкаска политичка идентичност изникла је из различитих елемената - материјалних, нормативних, културних, из етноса, уградивши у себе исламску традицију и обичаје. Важну улогу играли су процеси интеграције Кавказа у руском, а затим и у совјетском друштву.

Како је приметио Афранд Дашдамиров,⁴⁴ члан Академије наука Азербејџана, народи Кавказа сматрају себе као самосталан ентитет. У

⁴¹ Ова теза Алексеја Малашенка драгоцен је за извођење закључка о актуелној политичкој, друштвеној и социокултурној клими у Чеченији, и региону.

⁴² Исти, према: *Исламские ориентиры Северного Кавказа*, стр. 56.

⁴³ Исто. Видети и: Хабутдинов А.Ю, *Всероссийские мусульманские съезды, 1905-06*. Н.стр. 45-46.

⁴⁴ Видети више: Дашдамиров А. Ф., *Идеологические проблемы межкавказских отношений*, Баку, 2001, цитирано према: *Исламские ориентиры Северного Кавказа*, стр. 60.

зависности од политичких и других прилика то поимање себе као самосталног народа имало је кроз савремену историју и позитивну, али и негативну конотацију. Унутрашњи стереотип „лице кавкаске националности“ - утемељење налази у етнопсихолошким коренима и у историјској прошлости.⁴⁵ Чечени, аутохтон горштакки народ Кавказа, првенствено онај који живи у горњим регијама где су услови суровији, често се кроз историју борио за достојнији статус. Сложена ситуација у јужној руској републици била је резултат бројних противречја, између осталог и несклада становништва виших и доњих региона који су хтели активније учешће у економији и политици. Неспоразуми су условљавали и међуетничке конфликте који су формирали и специфичан социопсихолошки профил народа.⁴⁶ Пред чеченским етносом не ретко постављан је историјски експеримент инкорпорирања у састав руске државе што је, како сматра Дашдамиров, стварало атмосферу свеprisутне политичке тензије, која је кулминирала почетком првог руско-чеченског сукоба 1994. године и која, слободно се може рећи, у новом облику измењеног интензитета још траје.

Политички догађаји инспирисани исламском идеологијом у овом делу света и њихове последице једна су од централних тема нашег истраживања а да би се боље разумели услови у којима је формирана савремена политичка слика Чеченије неопходно је одредити најважније друштвене карактеристике оптерећене међуетничким противречјима у социјално-економски и образовно заосталом региону, у близини зона међуетничких конфликта (руско - дагестински, јерменско - азербејџански), са високим прираштајем и ниском стопом писмености:

један, колективна форма управљања као легитимна процедура заштите интереса етничких група, одвајање власти по етничком а не по функционално - правном систему;

два, кланови као начин традиционалне привржености;

три, значајна улога криминалног фактора;

четири, конзервативизам;

пет, одсуство демократских начела;

шест, раширена улога старих, слаба улога жена;

седам, грађанске институције формиране на етничкој основи.⁴⁷

⁴⁵ Червоня С.М., *Тюркский мир Юго-Восточной Европы. Крым – Северный Кавказ*. Берлин: Институт тюркологий Свободного Берлинского Университета, 2000.

⁴⁶ О томе у: А. Малашенко, Д. Тренин., *Время Юга: Россия в Чечне, Чечня в России*. Моск. Центр Карнеги—М., Гендальф, 2002.

⁴⁷ Исто. Видети и: *Исламское возрождение современно России/Моск.* Центр. Карнеги.-М., 1998. стр. 141.

Неки теоретичари усмеравали су научну пажњу на растући одлив Руса из република Северног Кавказа. Овај податак није драгоцен само за стварање нове демографске карте региона, већ је и објашење за учесталије, слободније и отвореније политичке захтеве незадовољних чеченских муслимана.

Руси су почели да напуштају Северни Кавказ у другој половини 1980-их, а почетком 1990-их, тај процес постао је нарочито видљив, што има објашњења: разрушен је научни потенцијал република Северног Кавказа, раширене су позиције етничких кланова и постала је уочљива појава бројних међуетничких конфликта. Резултат је био готово поражавајући - 2000. године у Чеченији је остало свега 4 % Руса, у Ингушетији скромних 1%, у Дагестану свега 5 процената.⁴⁸

Етничком мозаику Кавказа допринели су номади и староседеоци. У вековном процесу миграције, планинско и степско становништво које припада и различитим језичким породицама, формирало је не само разнолику етничку структуру, већ и етно-културни простор. Језичке породице деле се на кавкаску (од Грузијаца на југу до Адигејаца, Кабардинаца, Черкеза, Чечена и 12 дагестинских народа), алтајско-туркијску (Азери, Балкари, Карачајевци, Кумици), и индоевропску (Руси, Осети, Јермени). Етничкој разноликости додатно доприносе верске разлике јер су Руси, Грузини, Јермени и Осети - хришћани. Остали кавкаски народи су припадници муслиманске вероисповести и, углавном, религија је у тим земљама срасла са етницитетом, при чему верски постулати укључују и неке социјално-политичке и идеолошке елементе.

Због свог геостратешког положаја Кавказ је регион око којег су се спорице регионалне па и светске силе.

Почетком 2000. године, муслимански утицај није био једнак по регионима. Најснажније се осећао у источном делу Кавказа, у Дагестану, Чеченији и Ингушетији, слабије на западу, у Адигеји, Кабардино-Балкарији, Карачајево-Черкесији. У источном делу, највише у Дагестану и Чеченији, задржана је традиција арапско-језичке исламске културе, са центром у Дарбенту. Локални муслимани сачували су средњовековне рукописе који су, неретко, били и једино верско штиво око којег се уобличавала њихова револуционарна идеја. За то време на истоку Северног Кавказа мисионари су после распада СССР појачали своју делатност, доприносећи радикализацији ислама.

У етапи Горбачове „перестројке“, руски муслимани препознали су могућност за одређивање и успостављање путоказа за „демократизаци-

⁴⁸ У Кабардино-Балкарији остало их је око 25%, у Северној Осетији 23%, у Карачајево-Черкесији 33%.

ју“ исламског препорода. Није им било довољно откривање џамија и слободно извођење обреда. Како примећује Малашенко, било је неизбежно диференцирати религиозну позицију и одредити могућности уплива ислама у политику. Откривање врата исламу у првом моменту било је бојажљиво, у првим етапама ограничено. Исламски уплив у државне структуре (за који је касније и власт признала да се десио вешто и мудро) довео је до зближавања и организовања руских муслимана који су живели ван граница Русије.⁴⁹

Чеченски муслимани су у већој политичкој активности своје браће у иностранству препознали шансу за шире активности. „Загранични проповедници“ (исламски духовници који живе ван Русије али одржавају јаке религијске односе са руском браћом) били су решени да у својим срединама створе амбијент за афирмацију чеченских настојања утемељених на промоцији исламске вере у севернокавказској републици.

У наводној борби за „чистији ислам“ проповедали су и својеврсну социјалну демагогију, покушавајући да скрену пажњу јавности на нарушена грађанска и верска права у Чеченији. Осим стварања медијске климе, тако су слабили и опоненте у земљама у којима су мисионарили, што није имало само утицаја у домену религиозности, него и у сфери међународне политике,⁵⁰ али иза тог демагошког позива скривала се жеља ка политичким уједињењем инспирисана само једном жељом – победити (покорити).

Салафизам Северног Кавказа је плуралистичан, а религиозни радикализам разних фракција салафита различит је и у дијапазону је од крајњих радикалних фанатика до оних спремних на дијалог с религиозним опонентима – традиционалистима, али има и оних негативно настројених у односу према власти.⁵¹

У Чеченији, религија је била пол око којег се искристалисала борба његових следбеника. Да би се разумео политички живот у Чеченији, у обзир треба узети улогу и значај ислама као интегралне идеологије, а не просте вере. То је једини начин да се дубље проникне у суштину збијања у овом делу света.

⁴⁹ Хакимов Р., *Где наша Мекка?* – Казан, 2005. Види и: А.Малашенко, *Исламские ориентиры северного Кавказа*. М., 2001. стр. 8; Исти, *Северный Кавказ. Проблемы экономики и политики*, URSS, Москва, стр. 57.

⁵⁰ По оцени појединих руских истраживача, попут Элбакана, Јарлыкапова..., радикални ислам призивао је на социјалну једнакост.

⁵¹ Муслимански политички лидери севернокавказских република у почетку су подржавали официјелну позицију Москве сугеришући муслиманима да не улазе у религиозне спорове.

Активизација екстремистичких група и организација првенствено вахабита – представника утицајног исламистичког покрета у оквиру сунитског огранка ислама који захтева повратак на темеље исламске вере,⁵² учинили су да чеченски конфликт поприми драматичан ток са огромним бројем жртава. Чињеница је да су вахабити привукли најрадикалније групе исламиста одговорних за серију терористичких напада широм Русије. Својим погрешним тумачењима Курана вахабије и друге радикалне исламистичке групе потпомогнуте материјалном и моралном подршком из иностранства у Чеченији су трасирале пут до колективне егзалтације и спремности на властиту и туђе жртве у име погрешно схваћеног Бога.

Из општих теза о људској природи и утицају религије на политику извлачи се закључак да је, заправо, најбитнији елемент рационализације исламске мисије у Чеченији своју упоришну тачку фокусирао на идеологији:

Један, тумачење и највише вредновање верске заједнице као крвне и интересне заједнице, до чије се потврде стиже искључиво статусом посебног доброг верника.

Два, потпуно потчињавање.

Три, инсистирање на нужности припадања сваког појединца исламској заједници.

Четири, изразита мобилизациона моћ услед окренутости вери.

Пет, Алах у срцу.

Шест, митски садржаји вере као добро конструисан основ пријемчивости те идеологије за масе.

Седам, схватање свог задатка као подстицаја за друге вернике.

Осам, давање значаја вери и лојалности заједници за успех заједничког циља.

Девет, склоност за личну идентификацију са успесима верске групе или шире заједнице верника.⁵³

⁵² Реч је о конзервативном исламистичком покрету који неки теоретичари називају и фундаменталистичким јер позива на враћање на основна изворна исламска учења.

⁵³ Закључак је урађен на основу анализе професора Симеуновића о упоришним тачкама националистичких идеологија. Видети опширније: Симеуновић Д., *Теорија политике*, стр. 224.

Литература:

1. Аллисон Р., *России и яожные страны военно-политическая безопасность, Безопасность России. 21.век.* - М.,2000.
2. Ахтямов М. Д., *Исламский прорыв*, Екатеринбург: Ультра Культура, 2005.
3. Возженикова А.В., *Международный терроризм*, Москва, Ексмо, 2006.
4. Авксенев В.А., *Этническая конфликтология: В 2 ч*, Ставрополь, 1996. Ч2.
5. Дашдамиров А. Ф., *Идеологические проблемы межкавказских отношении*, Баку, 2001.
6. Дзидзоев В.Д., Левченко Н.Н., *Сепаратизм, терроризм и экстремизм на Северном Кавказе, политичко-правовой анализ*, ИР, Владикавказ, 2008.
7. Игнатенко А., *Зеркало ислама*, М.:Руски институт, 2004.
8. Jevtić M., *Savremeni džihad kao rat*, Nikola Pašić, Beograd, 2001.
9. Колобов О.М., Макарычев А. С., *Российский регионализм в свете зарубежного опыта Социологические исследования*, 1999. Но12.
10. Кусова С., *Россия между Норд-Остом и Бесланом: По материалам федеральной прессы*. М., 2005.
11. Engelhardt, G. Moscow Institute of Religion and Policy, *Social Base of Militant Islam in Russia*, file:// A:/mdb-text.htm (доступно 04.10.2006.).
12. Возженикова А.В., *Международный терроризм*, Москва, Ексмо, 2006.
13. Авксенев В.А., *Этническая конфликтология: В 2 ч*, Ставрополь, 1996. Ч2.
14. Иппоитов К.Х., С.А. Гончаров, *Разрастание угрозы терроризма в регионе Северного Кавказа*, М.
15. *Kuran s prevodom Besima Korkuta*, Sarajevo, 1984.
16. Малащенко А., *Ислам для России*, Московский центр Карнеги Москва, РОССПЕН, 2007.
17. Малащенко А., *Исламские ориентиры Северного Кавказа*, М.,2001.
18. Малащенко А., *Северни Кавказ. Проблемы экономики и политики*, URSS, Москва.
19. Малащенко А., *Исламское возрождение современной России*. Моск. Центр Карнеги. – М., 2000.
20. Малащенко А., Тренин Д., *Время Юуга: Россия в Чечне, Чечня в России*. Моск. Центр Карнеги—М., Гендальф, 2002.
21. Мирский Г. И., *Исламизм, транснациональный терроризм и ближневосточные конфликты*, Издательский дом ГУ ВШЭ, 2008.

Islam as a source of political ideology in Chechnya

Summary: This paper analyzes the role of islam in the Chechen conflict. Long life of conflicts and their frequent escalation based on efforts of radical Islamic leaders and their foreign superiors to make Russian Republic an independent entity with Islam as dominant religion made Chechnya one of the burning political and security issues. However, it has also became a big theoretical challenge for the scientific practice, particularly as the Chechnya problem reflected itself not only to the North Caucasus region and their neighbors but to the wider international union.

It is arena of geopolitical rivalries which make threat to national security and territorial integrity of Russia. This confirms the theory how ethno separatist conflicts inevitably demonstrate much polarity of interests and cause occasional instability.

Key words: ideology, Islamic fundamentalism, the Chechen extremism, terrorism

ТАЊА ПРОДОВИЋ*

Универзитет у Крагујевцу
Факултет медицинских наука
Крагујевац

УДК 327:355.01

Монографска студија
Примљен: 12.04.2013
Одобрен: 02.05.2013

БИОТЕРОРИЗАМ ГЛОБАЛНА ОПАСНОСТ МИКРОМЕТАРСКИХ РАЗМЕРА

*Како сејемо, тако ћемо жњети
Ово ће на геополитичком плану одредити судбину цивилизације!*

Сажетак: Биолошки чиниоци као узрочници људских страдања и патњи, масовних оболевања и умирања пратили су људску цивилизацију од њеног зачетка до данас, од давнина су били пратиоци ратова, а често су одлучујуће утицали на њихов исход.

Поред могућности коришћења у ратним сукобима, у последње време је учестала употреба биолошких агенаса од стране терористичких организација, секти или појединца, што се дефинише као биолошки тероризам. Захваљујући особинама које ова средства чине погодним за остваривање одређених циљева (економичност и једноставност производње, лакоћа примене, комбинација са другим агенсима...), многи микроби и њихови токсини су коришћени или испитивани као биолошко оружје. Поред аеросола, могу се применити преко контактирање хране и воде или директно на кожу и слузнице. У новије време, променом генског састава методама молекуларне генетике, могуће је створити микроорганлизме са новим особинама што их чини још убојитијим средством.

Пошто терористи данас трагају за новим, деструктивнијим и лакше доступним оружјем нараста опасност од употребе биолошког оружја у постхладноратовском периоду, што указује колико је претња од биотерористичког напада у већој мери реалнија него у прошлости. Зато се наглашава значај успостављања добре законске регулативе за санкционисање злоупотребе биолошких агенаса и мера које треба предузети на највишем нивоу, како нам се не би догодиле веће биолошке трагедије.

Кључне речи: биотероризам, биолошко оружје, биолошки агенси, сукоб, рат

* tanjaproduct@gmail.com

Уводно разматрање

Другачије поимање стварности, вера у несметани, непрекидни, континуирани прогрес све се јасније изобличава и везује за јалов покушај изградње друштва обиља. Нове анализе и стремљења, у први план стављају фактор угрожавања друштва и животне средине, као императив за реализацију садашње и пројекцију будуће одрживе заједнице. Офанзивно прегруписивање и омасовљење терористичких организација и њихова агресивност значајно нарушава систем безбедности у свету на почетку XXI века. Због тога, турбулентно стање може захватити шира светска пространства. Супротстављање савременом тероризму отежава то што се огромна средства и енергија усмеравају на последице, уместо на откривање узрока тероризма.

Терористичке активности су веома сложене и још увек нису довољно разјашњене, нарочито када је реч о њиховим носиоцима и, уопште, разлозима за њихово постојање. Сем тога, објекти напада и методи који се примењују подлежу сталним променама.

У условима савремених сукоба и интервенција могућ је и биолошки „рат”. Биолошки агенси, намерно или ненамерно употребљени, спадају у „тиха и подмукла” оружја, којима се води рат без разарања, са изразито израженим накнадним ефектима и тешким последицама по становништво. У постхладноратовској ери економија одређује статус суперсиле. Зато опасност од биолошког оружја заслужује обазриво разматрање у време када се са све мање „воље” иде у класичне ратне сукобе. Коришћење биолошког оружја за нападе на сточни фонд, усеве, или еко-системе, нуди противнику средства да води потенцијално суптилни, али и разарајући вид ратовања, онај који би утицао на политички, социјални и економски сектор друштва и потенцијални национални опстанак.

Пошто је савладао лернејску Хидру (вишеглаву водену неман) митолошки јунак Херакле је затровао своје стреле потапајући их у њену жуч и тако постао први творца биолошког оружја који је забележен у европској литератури (да иронија буде већа, сам Херакле је настрадао од одеће контаминираних отровном крвљу кентаура Неса). Остављајући по страни митове (без обзира на њихову потенцијалну историјску утемељеност), још од давних времена постоје мање или више поуздани подаци о намерном изазивању масовних зараза код непријатеља. Скити (5. век п.н.е.) су своје стреле инфицирали тако што су их умакали у мешавину распадајућих тела змија отровница, људске крви и животињске

балеге, коју су чували у запечаћеним судовима (таква микстура је готово сигурно садржавала бактерије гангрене и тетануса – *Clostridium perfringens* i *Clostridium tetani*) (A. Mayor, 1997:32-37). За Спартанце се претпоставља да су током Пелопоненског рата (431-404. п.н.е.) затровали атинске изворе и изазвали смрт на хиљаде Атињана (што им је деградирало високу ратничко-етичку репутацију), Римљани су катапултирали осе и стршљене на непријатеље, те контаминирали бунаре животињским лешевима, а Ханибал је 190. године п.н.е. победио у поморској бици пергамонског краља Еуменеса II тако што му је на палубе бродова убацио земљане врчеве пуне змија отровница (A. Mayor, 2003). Касније, у 14. веку, вишегодишња монголска опсада града Кафе који је био под управом Ђенове, данашња Феодосија у источном Криму, приведена је крају тако што су тела жртава куге (појавила се 1346. у монголском табору пренета од стране трговаца из Кине) катапултирана у град. Они који су успели да побегну својим бродовима вратили су се у матичну државу октобра 1347. довозећи са собом и заражене пацове (болест се пренела преко уједа Оријенталне пацовске буве- *Xenopsylla cheopsis*). Куга се проширила Европом и досегла пандемијске размере, те усмртила једну трећину њене тадашње популације (V. J. Derbes, 1966: 59-62). Софистициранији начин је применила британска војска која је током француско-енглеског рата (1754-1767) у Северној Америци индијанским племенима, са везницима Француза, разделила покриваче коришћене од стране заражених великим богињама, што је резултовало великом епидемијом и високим степеном смртности аутохтоног становништва (J. A. Roupard, L.A. Miller:1992: 9-20).

У време Наполеоновог похода на Русију 1812. године, губици од заразних болести били су шест пута већи него од рањавања. За време Првог светског рата заражене стране користиле су нервне и друге пливне који су у себи садржали бактерије и вирусе за исцрпљивање људи и тако изазивали грознице, високе температуре, колитисе итд. Управо ова трагична дешавања навешће чланице Друштва народа да 1926. године у Женеви потпишу Женевски протокол („Протокол о забрани коришћења загушљивих, отровних и осталих гасова и бактериолошких метода ратовања”)и забране употребу биолошког оружја, мада не и његово поседовање. Женевским протоколом државе чланице намеравале су да резервишу право за употребу биолошког оружја у случају да саме буду нападнуте истом врстом оружја (M.Dando, 2006:147). Протокол нису ратификовали САД и Јапан већ су наставили несметан рад на развоју биолошког оружја. Јапан ће касније прибећи изградњи прве наменске фабрике за производњу биолошког оружја под називом „Одред

731”, где су вршени бројни експерименти биолошким агенсима. Након Другог светског рата, обдукцијским налазима утврђено је да је више од 3 000 људи, кинеских затвореника и цивилног становништва, умрло у јапанским логорима од последица експеримената са поменутом врстом оружја. Друге нације ограничиле су се на експериментисање или развијање таквих типова оружја у сврхе одмазде. Тако је, на пример, Велика Британија произвела више од пет милиона колачића од клица животињског антракса које је требало да изнад циљног подручја избаце бомбардери у току Другог светског рата. Британци су користили острво Груинард близу шкотске обале за тестирање, сматрајући да је довољно далеко од обале да би изазвало било какву контаминацију копна¹.

Појмови биолошког оружја и биолошког рата први пут се званично појављују после Другог светског рата, тачније од седнице Генералне скупштине Уједињених нација одржане 1947. године, када је биолошко оружје, поред нуклеарног и хемијског, уврштено у групу оружја за масовно уништење. УСАМРИД (US Army Medical Research Institute for Infectious Diseases), програм за дефанзивним претензијама, је покренут 1953. и траје до данас са формалном отвореношћу за јавност свих својих пројеката. САД су, после 1954. године, досегле капацитете за индустријску производњу неколико ратних био-агенса (изазиваче антракса, бруцелозе, Q-грознице, венецуеланског коњског енцефалитиса и тровања стафилококним ентеротоксином Б). У тајном и контраверзном експерименту (период од 1951. до 1954. године) „сурогат биолошки агенси” *Bacillus subtilis* и *Serratia marcescens* су ослобођени на источној и западној обали САД како би показали рањивост америчких градова на нападе биолошким оружјем (1966. је са истим циљем *Bacillus subtilis* пуштен у њујоршки метро) (L.A. Cole, 1988).

С обзиром да је овакав начин ратовања одвајкада сматран срамним („ратује се оружјем, а не отровима”- прокламација римског сената), у протекла два века су, на многобројним скуповима стручњака, представника влада и држава, доношене декларације и резолуције у циљу спречавања употребе биолошких агенаса, да би 1972. године у Лондону потписана Конвенција о забрани развоја, производње и складиштења биолошког и токсичког оружја, како би се на међународном плану правно регулисала забрана усавршавања и складиштења биолошких материјала и истраживања биолошких агенаса у војне сврхе. Конвенцијом је допуњена забрана употребе биолошког оружја из Женевског протокола, а потписнице су се обавезале да ће Уједињеним нацијама проследити

¹ History of Biowarfare and Bioterrorism”, Bureau of Emergency Preparedness and Response, Arizona Department for Health Services, 2005, www.azdhs.gov/phs/edc/edrp/es/bthistor2.htm
50

све податке о досадашњим истраживањима, сазнањима и постојању биолошког оружја. Конвенција је ступила на снагу 1975. године, а до сада су је ратификовале 163 земље². Кршење ове конвенције повлачи најтежу правно-етичку квалификацију - „злочин против човечности”. Због тога је мало вероватно да ће било која држава јавно посегнути за овим средством за остварење одређених циљева, ипак, прикривену примену биолошког оружја у одређеним кризним ситуацијама не треба искључити јер његова производња није напуштена. Врло је вероватно да се многе државе нису лако одрекле овог средства и да и даље раде на његовој производњи и усавршавању. Оно је атрактивно нарочито за државе са малим економским потенцијалом због јефтине и релативно једноставне производње, па се означава као „*атомска бомба сиромашних*”. Поред тога, поједине врсте биолошких агенаса могу се производити и у најскромнијој микробиолошкој лабораторији, па представљају „средство избора” за постизање одређених политичко - пропагандних и других терористичких циљева („*бомба терориста*”) (E.Geissler, 1986:1-129).

Биотероризам, биолошко оружје

Да би се антитерористичка активност почела спроводити, основни услов је постојање општеприхватљиве дефиниције тероризма. Једна од прихватљивих дефиниција је: „Тероризам је организована примена насиља (или претња насиљем) од стране политички мотивисаних извршилаца, који су одлучни да кроз страх, зебњу, дефетизам и панику намећу своју вољу органима власти и грађанима.” (Р.Гаћиновић, 1998:31). Појмом тероризам означава се злокобна, застрашујућа, ужасавајућа, гнусна, неморална и нечовечна појава, за коју се везују сви они који опседнути приоритетно политичким циљевима, прибегавају физичком насиљу, с намером да изазову последице по онога кога нападају. Анализа дефиниције тероризам указује на то, да значи примену смишљеног, организованог и систематског насиља несuverеног (недржавни, невладин) субјекта (група, банда, организација, политичка странка) или сувереног (државног) субјекта, односно државе, одлучног да и најгрубљом физичком силом, над унапред одабраном или насумичном жртвом, изврши гнусни чин.

² „Convention on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on Their Destruction”, [www.unog.ch/80256EDD006B8954/\(httpAssets\)/C4048678A93B6934C1257188004848D0/\\$file/BWC-text-English.pdf](http://www.unog.ch/80256EDD006B8954/(httpAssets)/C4048678A93B6934C1257188004848D0/$file/BWC-text-English.pdf).

Садашња претња од тероризма разликује се од оне из прошлости у промени тактике, јачању деструктивности, увођењу професионално координираног планирања напада и транснационалном карактеру деловања. Све се више говори о појмовима постмодерног тероризма или супертероризма, чиме се жели скренути пажња на употребу оружја за масовно уништење у терористичким нападима — биолошког, хемијског, нуклеарног и радиолошког³.

Како постоји могућност појединачне примене оружја за масовно уништење може се говорити о биотероризму, хемијском тероризму, биохемијском тероризму, нуклеарном, радиолошком, а присутан је и кибернетски тероризам (*cyber terrorism*). Поред ратне примене у локалним и међународним сукобима, већ дуже време се у стручној јавности говори о могућностима преласка са конвенционалних средстава, попут експлозива и ватреног оружја, на биолошко или хемијско оружје. Биолошка компонента оружја за масовно уништење представља феномен који није довољно теоријски разрађен. Као недостаци теоријског истраживања овог феномена помињу се бројни проблеми у суочавању са биотероризмом различитих нивоа, као на пример развој и истраживање у области примењивих технологија, превенција, санирање криза и последица од биотерористичког напада, а отежавању доприносе различите националне политике борбе против биотероризма.

Биолошко оружје обухвата микробе и друге биолошке агенсе или токсине, без обзира на њихово порекло или начин добијања, чије поседовање није намењено за профилактичку, протективну или неку другу мирољубиву сврху, као и оружје, опрема и друга средства и начин дисеминације ових агенаса ради непријатељских намера или током ратних сукоба (Конвенција о биолошком оружју- УН 1978.).

Према НАТО дефиницијама:

- биолошки агенс је „микроорганизам (или његов токсин) који узрокује обољење људи, животиња и биљака који изазива оштећење неживих материја”;
- биолошки рат „представља употребу биолошких агенеса ради изазивања губитка људства и стоке, као и оштећење биљака и материјала”;
- биолошка одбрана „обухвата методе, планове и процедуре којима се успостављају и реализују мере одбране од биолошког напада”⁴.

³ Биочанин Раде, Генетички инжењеринг у водјењу биолошког рата и мере безбедности у националним оквирима. Доступно на: <http://www.cqm.rs/2010/pdf/5/23.pdf>, [последња посета 7.12.2011].

⁴ Преузето са: www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts/

Данас, поред могућности да биолошко оружје буде примењено у међудржавним сукобима, постоји и много већа опасност да га употребе разне терористичке организације, секте и појединци. У том смислу користи се термин *биотероризам*, који се дефинише као „употреба насиља коришћењем биолошког агенаса због политичких, религиозних, еколошких или других идеолошких разлога без обзира на њихову моралну или политичку оправданост” (М. Чобељић, 2001:199-206). Ризик од употребе у ове сврхе се повећава због:

- а) постојања великог броја институционалних и ванинституционалних микробиолошких лабораторија у чији рад се нема увек потпун увид,
- б) једноставне производње појединих биолошких агенаса и
- в) широке доступности научних информација преко стручних публикација и интернета (приручник за проналажење одређених биолошких агенаса, њихов развој, претварање у оружје и, коначно, употребу, наслова „Тиха смрт” („Silent Death”) од аутора под псеудонимом Ункле Фестер, може без икаквих проблема наћи и купити на Интернету⁵.

Основне особине које биолошко оружје чине погодним средством ратовања или тероризма су: *економичност производње* – према неким прорачунима, производња биолошког оружја је 600 пута јефтинија од хемијског, 800 пута од нуклеарног, а 2000 пута од конвенционалног оружја (Б.Бирташевић, 1989:387-419) *специфичност и селективност дејства* на људе, животиње и биљке, без оштећења материјалних добара и без значајних еколошких последица, *могућност сопствене заштите* помоћу вакцина или имуноглобулина, *пролонгирано дејство* накнадним ширењем обољења, *комбиновано дејство* са неким другим оружјем (хемијским), *прикривена примена* имитирањем природно насталог епидемијског процеса, *тешко за детектовање* - биолошко оружје нема мирис, безбојно је и безукусно, што представља изразити проблем по питању откривања његовог присуства (то јест употребе или напада). С друге стране, постоје неке карактеристике које ограничавају примену и ефикасност биолошког оружја - *немогућност потпуне контроле* због непредвидивости манифестација епидемијског процеса, *зависност* од метеоролошких услова и средине у којој се делује, *одложен почетак деловања* у зависности од дужине инкубационог периода, *опасност сопственог заражавања*, *неопходност стручног знања* у руковању биолошким агенсима (М. Чобељић, 2001:18-22).

Према војно - епидемиолошким карактеристикама постоји неколико подела биолошких агенаса - а) *према ефекту* – агенси са леталним

⁵ Доступно на адреси: http://www.amazon.com/Silent-Death-Second-Uncle-Fester/dp/0970148534/ref=sr_1_1?ie=UTF8&s=books&qid=1228454711&sr=1-1.

дејством (смртност преко 25% - плућни антракс, куга, хеморагијске грознице, ботулизам), агенси за онеспосољавање (смртност 1-2% - колера, бациларна дизентерија), агенси за узнемиравање (ретки смртни исходи – тровање стафилококним ентеротоксином); б) *према контагиозности* (могућности интерхумног преношења) – висококонтагиозни (вируси великих богиња, хеморагијских грозница, узрочник куге), умерено контагиозни (узрочници трбушног тифуса, бациларне дизентерије), - неконтагиозни (узрочници туларемије, маларије, бруцелозе, бактеријски токсини). в) *према брзини дејства* – агенси са брзим дејством (инкубација неколико сати – токсини), успорено дејство (инкубација од 2 до 7 дана – куга, туларемија, денга, колера, антракс), одложено дејство (инкубација дужа од 7 дана – трбушни и пегави тифус, бруцелоза, Q грозница). г) *према преживљавању у спољној средини* – неотпорни агенси (преживљавају неколико сати – већина вируса), релативно отпорни агенси (преживљавају до 24 сата – узрочници куге, туларемије, бруцелозе), веома отпорни агенси (преживљавају више дана, недеља, година – узрочници антракса, Q грознице) (М. Чобелић, 2001:18-22).

Према потенцијалном ризику, Центар за контролу и превеницију болести (Centers for Disease Control and Prevention, скраћено ЦДЦ) из САД-а је поделио критичне биолошке агенсе погодне за биолошко ратовање или биотероризам у три категорије А, Б, Ц⁶. Прву категорију (категорија А) карактеришу: (1) могућност лаке дисеминације; (2) висок степен морбидитета и морталитета и интензивне реперкусије на неприпремљено здравство, (3) могућност изазивања опште панике; (4) специјални задаци и спремност јавних служби или установа, (5) могуће је интерхумано преношење. Она обухвата: велике богиње (*Variola major*), антракс (*Bacillus anthracis*), кугу (*Yersinia pestis*), ботулизам (*Botulinum toxin*), туларемију (*Francisella tularensis*), ебола грозницу, ласа грозницу, марбуршку грозницу и аргентинску хеморагијску грозницу. Другу категорију (категорија Б) карактеришу: (1) средњи потенцијал дисеминације; (2) средњи степен морбидитета и морталитета; и (3) посебна спремност дијагностичких капацитета и здравственог збрињавања. Она обухвата: Q грозницу (*Coxiella burnetti*), бруцелозу (*Brucella melitensis*), сакагију или малеус (*Burkholderia mallei*), Венецуелански коњски енцефалитиса, Источни и Западни коњски енцефалитиса, рицин (токсин), *Clostridium perfringens* токсин, стафилококни ентеротоксин Б, те патогене који се преносе храном и водом: трбушни тифус (*Salmonella sp.*), дизен-

⁶ Centers for Disease Control and Prevention Addressing emerging infectious disease threats: A prevention strategy for the United States. US Department of Health and Human Services, Public Health Service, Atlanta, 1994.

терију (*Shygella dysenteriae*), ентероколитис (*Escherichia colio157:H7*) и колеру (*Vibrio cholerae*) и др. Трећа категорија (категиорија Ц) упућује на познате и нове патогене који могу бити искоришћени као оружје у будућности и карактеришу је: (1) екстремна приступачност; (2) лака продукција и дисеминација; и (3) погубан учинак на неспреман јавни здравствени систем. Она обухвата: жуту грозницу, узрочнике туберкулозе отпорне на лекове, нипа ханта вируси, хеморагијску грозницу са бубрежним синдромом, крим-конго хеморагијску грозницу, кјасанурску шумску болест, омску хеморагијску грозницу и крпељни менингоенцефалитис.

Начин примене биолошког оружја

Данашња експлозија информација учинила је савремену технологију доступну хиљадама научника у земљама у развоју, што уз неконтролисану набавку репроматеријала може довести до реалне опасности од терористичких дејстава употребом биолошког оружја. Сви путеви преношења заразних болести у природним условима могу се користити и у примени биолошког оружја. Биолошко оружје нема мирис, безбојно је и безукусно, што представља изразити проблем по питању откривања његовог присуства. Најубитачнији начин инфицирања велике популације преко респираторног тракта, па је ширење биолошких агенаса најефикасније преко аеросолоног облака (аерогеним путем) састављеног од микроскопских честица које се могу удисати и задржавати у плућима. На овај начин, биолошки агенс има способност да угрози становништво, животиње и усеве на много већем пространству од осталог оружја па се назива и „оружјем просторног дејства”. Према неким подацима нуклеарно оружје делује до 300 km^2 , хемијско до 60 km^2 , а биолошко може захватити територију до $100\,000 \text{ km}^2$. Како показују неки теоријски прорачуни, при ноћној примени биолошког аеросола од 5l на 5km, са концентрацијом микроба 1010/ml, под одређеним метеоролошким условима могуће је створити аеросолни облак дугачак 50 km, који би се ширио брзином од 20 km/час и угрозио површину од око 6000 km^2 . Могу се користити авиони (авио-спреј), распрскавајуће бомбе и ракете разног домета, а у биотероризму спреј и системи за кондиционирање ваздуха. Вода и храна, такође, представљају ефикасне начине примене биолошких агенаса или њихових токсина и врло су погодни за биотерористичке акције. Постоји могућност расејавања биолошког оружја преко глодара, мува и других биолошких вектора (бува, вашки, комараца, крпеља), али

је овај начин најмање погодан због непоуздане ефикасности и контроле жељеног ефекта. У биотерористичким акцијама поједини микроорганизми се и могу дистрибуирати и преко пошиљки (писама, пакети) у виду праха или других супстанци (Ђ. Стојановић, Е. Ристановић, 2010:335-364).

Велики значај има једновремена примена двају или више биолошких агенаса због синергичног деловања као и због отежане идентификације, превенције, заштите и лечења. Употреба агенса зависи од циља терориста. Ради постизања максималног публицитета, може се изабрати неки значајан догађај, као што је то на пример Олимпијада (део такмичења који се одржава у затвореном простору), политички конгрес или велики спортски догађај који се одржава на отвореном. За постизање великог броја жртава систем подземне железнице-метроа може да буде савршени циљ.

Религиозно мотивисане секте, на пример, одсечене су од спољашњег света и често су вођене харизматичним и неприкосновеним вођама, који их чине у мањој мери субјектом социјалних норми. И ако је жеља за изазивањем масовних губитака један од специфичних фактора који могу мотивисати терористе да употребе биолошко оружје, бомбе се свиђају терористима због шока, драме и ефекта катарзе експлозије. Неки пак, постојање сумње у извршење биолошког напада схватају као ману. Изненадна појава болести изазвана ослобађањем агенса, нарочито ендемског типа, може бити схваћена као природна епидемија, што умањује вредност остварења постављеног терористичког циља.

Могућност даљег развоја биолошког оружја

Развој молекуларне биологије и генетике увођењем нових метода: ДНК хибридизација, ПЦР реакција, генетичко инжињерство, секвенционисање гена и техника и технике фузије гена. Ова средства се могу употребити и за производњу још ефикаснијег и убојитијег оружја. Без сумње, генетички инжињеринг се може злоупотребити за „креирање” узрочника многих заразних болести, тако да они постану вирулентнији, отпорнији на већину антибиотика, чак је могућа таква измена да узрочник више уопште не личи на полазни сој, повећати отпорност у спољној средини, отежати идентификација микроорганизама, променити њихов антигенски састав, услед чега вакцине постају неефикасне.

Данас се предвиђа развој „генетичког оружја” која делују на генном вишећелијских организама. Када би се на популацију појединих

раса или етничких група деловало користећи њихове генетске специфичности, нпр. тајним убацивањем у специфичне делове генома „притајеног” (стелт) вируса који се у одређеном тренутку може активирати одговарајућим импулсом. Говори се и о могућој злоупотреби „биорегулатора”, тј. супстанција које се природно налазе у живим организмима, али које могу драстично реметити неке животне функције (свест, понашање, плодност, регулисање телесне температуре) уколико дође до минималних промена њихових концентрација. Наиме, познато је да дејство било ког агенса из спољашње средине у организму доводи до низа биохемијских реакција преко медијатора (хормони, цитокини, рецептори, ензими, ензимски системи). Дате информације у ћелији интегришу се на нивоу једра, тј. генетског апарата који управља са низом реакција чији је крајњи циљ прилагођавање организма новонасталој ситуацији. То значи да се гени налазе у непрестаној комуникацији са околном срединам, па разумевање многобројних физиолошких и патофизиолошких механизма у организму захтева разумевање механизма регулације експресије одређених гена. Значи, поред микроорганизама у њиховом „природном стању” у лабораторијама за производњу биолошког оружја су рађени, а вероватно се и даље раде експерименти укрштања разних сојева микроба ради добијања хибрида са новим особинама, а у циљу повећања њихове вируленције и добијања убојитијег биолошког оружја. Један од релативно једноставних поступака је уношење гена резистенције на антибиотике у бактерије и добијање сојева отпорних на ове лекове, као на пример узročника антракса (*B. anthracis*) резистентног на пеницилин или узročника куге (*Y. pestis*) резистентног на 16 антибиотика. У току једног експеримента на животињама случајно се дошло до открића да уградња гена за интерлеукин 4 (Ил-4) у вирус који изазива благо обољење, претвара овај сој у смртоносни агенс, јер је Ил-4 потпуно уништава целуларни имунски одговор (C. Dennis, 2001:232-35).

Биотероризам - глобална опасност микрометарских размера

„...И узеше пепела из пећи, и стадоше пред Фараона, и баци га Мојсије у небо, и посташе красте пуне зноја по људима и по стоци”

Стари завет, 2. Мај.

Тежња је да се одржи глобални систем надзора над појавом и ширењем инфективних болести, што намеће потребу за интернационалним истраживањем епидемија, посебно оних које су настале под необичним

околностима (могући биотероризам) или акцидентално ослобађање патогена из легалне или илегалне лабораторије. Токсиколошка класификација биолошких агенаса који се могу искористити као оружје типично обухвата вирусе, бактерије, токсине, рикеције, хламидије...

Од *вируса* који се најчешће разматрају за могућу употребу у рату или биотероризму, јесу узрочници великих богиња, енцефалитиса и синдрома хеморагијских грозница. *Велике богиње* изазива вирус вариоле, који се чува у лабораторијама и његова злоупотреба је могућа. Инкубација је око 12 дана. Болест се испољава акутним инфективним синдромом, после 2-4 дана, јављају се промене на кожи. Код невакцинисаних особа болест је фатална у око 30% случајева, посебно хеморагичне и токсичне форме (20). Дијагноза се поставља на основу клиничког налаза, изолације узрочника и епидемиолошких података. Карантин и вакцинација су главне превентивне мере. *Вирусни енцефалитис* изазивају вируси из рода Алфавируса, фамилије Тогавириде (тогавирида) а најважнији су вируси венесуеланског коњског енцефалитиса (ВКЕ), западног (ЗКЕ) и источног коњског енцефалитиса (ИКЕ). У природним инфекцијама вирусе преносе комарци, а велике епизоотије коња типично предходе појави болести код људи. Већи број оболелих или њихова појава изван познатог жаришта може указивати на употребу вируса као биолошког оружја. Профилакса у природним условима зависи од контроле комараца и имунизације коња. Вакцине за хуману употребу не постоје (И. Бојић, Ј. Вукадинов, С.Минић, 2007:295-298).

Од *бактерија* најчешћа је проузроковач *куге* (*Yersinia pestis*). То је болест коју проузрокује бактерија која живи у неким глодарима (веверицама, преријским псима, мишевима) и осталим малим сисарима (зечеви). Буве се хране крвљу животиња и тако постају заражене. Болест се преноси на људе ако их уједу заражене буве. Људи такође могу бити заражени путем контакта са зараженим животињама (преко уједа или огреботине или руковањем животињским ткивом). Ако болест продре у плућа, онда може прећи с једне особе на другу преко капљица приликом кашљања. На местима на којима се болест јавила треба применити средства за сузбијање глодара и бува. Особе које добију кугу, отпочињу лечење куге посебним антибиотцима. Али, чак када се са лечењем одмах почне, смрт од куге наступа у 5 до 14 одсто случајева. Вакцина против куге престала је да се производи у Сједињеним Државама 1999. године и не може се више набавити. Ако би се куга користила за биотероризам, вероватно би била употребљена у облику спреја⁷.

⁷ Virginia department of health, dostupno na adresi <http://www.vdh.state.va.us>

Антракс је једно од најозбиљнијих обољења из ове групе болести (болести као оружје). Узрочник болести је бацил антракса (*Bacillus anthracis*), који у спорогеном облику може да се одржи у спољној средини годинама. Вековима је познат као узрочник оболевања стоке и веома озбиљне болести људи широм света. Углавном оболевају животиње биљоједи са којих се болест преноси на човека. Код човека може да се манифестује као спољни и унутрашњи антракс, који је много озбиљније прогнозе, често са леталним исходом. Болест се може превенирати вакцинацијом људи и стоке као и ветеринарским мерама. Међутим, посебан значај ове болести је могућност коришћења спора антракса као биолошког оружја. Једноставна производња антракса у лабораторијским условима и његово лако ширење путем аеросола, довели су до његове масовне производње и претње његовом употребом од стране терориста, чији смо сведоци и данас. Седамнаест земаља има озбиљне програме исраживања биолошког оружја и поступања са њим. Ирак је признао производњу и употребу антракса у те сврхе (М.Самарџић, et all., 2002:114-119).

Међу *токсинима* који се као биолошко оружје могу употребити у рату и биотероризму, најчешће се описују ботулинум токсин, стафилококни ентеротоксин Б, токсин рицинуса и микотоксини. *Ботулинум токсин* (*Botulinum toxin*) синтетише, у анаеробним условима, бактерија *Цлостридиум ботулинум*. Као биолошко оружје, може бити употребљен у форми аеросола или путем контаминираних хране. У одсуству адекватне неге и лечења, ботулизам је високо летална болест. *Стафилококни ентеротоксин Б* продукује *Staphylococcus aureus*. Као биолошко оружје може се употребити преко контаминираних хране и воде или путем аеросола. Не постоји вакцина за хуману употребу. *Токсичност зрна рицинуса* је позната још из античког доба. Описано је 750 случајева тровања људи после конзумирања овог токсина. Због стабилности, широке доступности и јефтине производње може се употребити као биолошко оружје. Синтетише се у зрну рицинуса. Издваја се после комерцијалне производње рицинусног уља. Ингестија токсина изазива тешке гастроинтестиналне сметње, васкуларни колапс и смртни исход. Као биолошко оружје може се употребити преко контаминираних хране и воде, у форми аеросола или ињекција. Нема специфичне терапије, а лечење је симптоматско. *Микотоксини* су производи метаболизма различитих врста гљива. Делују токсично на људе и животиње. Тровања људи у природи су последица конзумирања контаминираних пољопривредних производа. Већи број оболелих мора побудити сумњу на њихову употребу као биолошког оружја (диацетоксисциренол, нивенол, 4-деоксинивенол, а по-

себно Т-2 микотоксин). Могу се употребити у форми аеросола, путем хране или преко коже. *Микотоксин Т-2* на кожу делује слично пликавцу док његово инхалирање изазива надражај слузница. Лечење оболелих је симптоматско (И. Бојић, Ј. Вукадинов, С.Минић, 2007: 295-298).

Из свега наведеног може се наслутити значај познавања ових болести, њиховог путева ширења и могућности употребе као биолошког оружја, како би се могла правовремено спровести заштита и превенција оболевања од ових опаких болести.

Закључак

На почетку 21. века свет је заплуснуо (не)очекивани талас тероризма који у великој мери поприма нове форме и садржаје. Нису само у питању савремене технологије напада већ, пре свега, масовност и ексклузивност циљева. Веома атрактивно подручје потенцијалних дејстава актуелних терориста представља биотероризам.

Као прво, његова широка приступачност (научна отвореност и дуална природа биотехнолошког знања на релацији цивилна-војна употреба) и релативно ниски трошкови производње резултују могућношћу развоја овога оружја од многобројних и „шареноликих” (државних и недржавних) актера, што није случај са нуклеарним наоружањем. Спекулише се да данас преко 100 држава има капацитете за развој биолошког оружја. Листа држава са потврђеним програмима биолошког ратовања после II светског рата укључује: Велику Британију (прогласила одустајање 1957.), САД (прогласила одустајање 1969.), Француску (започела програм 1939. године, прогласила одустајање 1970.), Русију, Иран, Ирак, Северну Кореју, Јужну Африку (прогласила одустајање 1993.), Либију и Пакистан, док се за Кину, Тајван, Израел, Вијетнам, Јужну Кореју, Кубу, Египат, Лаос, Бугарску, Индију, Судан, Казахстан и Сирију претпоставља да су, у најмању руку, реализовали базична истраживања повезана са биолошким ратовањем (J.B. Tucker, 1999:27-52).

Логика увећања биолошког оружја обухвата три групе мотивационих чинилаца и елемената различитих држава: (1) *безбедносни комплекс*- уважавајући чињеницу да војна евалуација биолошког оружја није доречена, може се претпоставити да ће га барем неке државе класификовати корисним за додатак својим оружаным потенцијалима, код великих сила зарад употпуњавања спектра оружја масовног уништавања, а код других држава у зависности од перципирања екстерног степена угрожености (који може бити смањен са везом са неком од великих

сила); (2) *политички комплекс*- транспарентност функционисања демократских система, за разлику од недемократских варијанти, редукује могућност елита за ауторитарним прокламовањем важности биолошког оружја, а партиципација у међународним институцијама и организацијама може довести до тога да резервисаност према биооружју постане интернализована системска вредност (норма); и (3) *економски комплекс*-иако економско-научне потенцијале за развој и продукцију биолошког оружја не треба тривијализовати, био-оружје код мање развијених земаља и даље фигурира као супститут за атомску бомбу и компатибилно повећање моћи (и поред негативних консеквенци „био-стигматизације” на међународне претпоставке економског развоја). Све то указује на то да ако ургентно не буде пронађена одређена форма високо ефикасних и међународно верификованих контролних механизма развоја и производње биолошког оружја, оно (захваљујући својим аутентичним карактеристикама) може постати подразумевајућа (латентна) ставка у арсеналу великог броја држава и не-државних (терористичких) актера, па спречавање часа његове употребе, без обзира на све цивилизацијске табуе, представља безбедносну трку са временом.

Дакле без сарадње владе, националних и локалних медицинских заједница, јавне безбедности и обавештајних агенција не може се говорити о свеобухватној борби против ове врсте претње. Имајући у виду да су биотероризам и употреба биолошког оружја глобална опасност, међународне организације попут Црвеног крста, Светске здравствене организације, многа лекарска, фармацеутска друштва и стручњаци апелују да је неопходно да свака држава законодавством, ослоњеним на међународне прописе и конвенције, регулише и успостави контролу над радом микробиолошких и генетичких лабораторија.

Бројне чињенице и показатељи указују на то да је биолошки рат сасвим могућ, ако већ није и наша стварност. Војни стратеги кажу да је после ширења контаминираних писама и појаве антракса, овај рат званично почео. Земља која га „дочека” неспремно суочиће се са несагледивим последицама. Статистички подаци о смртно страдалима од биотероризма нису толико веродостојни као они о бомбашким терористичким нападима, али последице првога по човечанство и биљни и животињски свет далекосежније су и трајније.

Судбина садашњег и будућег друштва зависи од превладавања механицистичког прилаза стварности и пројектовања безбедоносне парадигме тј. одрживог развоја.

Литература:

1. Birtašević B., *Biološko oružje i zaštita*, U: Birtašević B. i dr. Vojna epidemiologija. Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1989.
2. Bojić I., Vukadinov J., Minić S., *Bolesti izazvane virusima i toksinima u biološkom ratu i bioterorizmu*, Med Pregl 2007; LX (5-6).
3. Cole, L. A. *Clouds of Secrecy: The Army's Germ Warfare Tests Over Populated Areas*. Rowman & Little field, Totowa, 1988.
4. Dennis C., *The bugs of the war*, Nature 2001.
5. Derbes, V. J. „De Mussis and the Great Plague of 1348: a forgotten episode in bacteriological war.” *Journal of the American Medical Association*, 196, 1966.
6. Dando M., *Bioterror and Biowarfare: A Beginner's Guide*, Oneworld, Oxford, 2006.
7. Geissler E. Biological and toxin weapons today. SIPRI.OxfordUniversity Press 1986.
8. Gaćinović R., *Savremeni terorizam*, Grafomark, Beograd, 1998.
9. Mayor, A., Dirty Tricks in Ancient Warfare. *Quarterly Journal of Military History*, 2, 1997.
10. Mayor, A. *Greek Fire, Poison Arrows & Scorpion Bombs: Biological and Chemical Warfare in the Ancient World*. Over look Press, New York, 2003; Tukidid *Peloponeskirat*. Prosveta, Beograd, 1999.; i Christopher, G. W., Cieslak, T. J., Pavlin, J. A., Eitzen, E. M. „Biological Warfare: a historical perspective.” *Journal of the American Medical Association*, 278, 1997.
11. Madle - Samardžija N., Turkulov V., Vukadinov J., Čanak G., Doder R., Sević S., *Antraks – prošlost, sadašnjost i budućnost*, Med Pregl., Novi Sad, 2002; LV (3-4), (pregledni članak).
12. Poupard, J. A. „Miller L. A. „History of biological warfare: catapults to capsomes.” u Zilinskas R. A. (ed.) *The Microbiologist and Biological Defence Research: Ethics, Politics and International Security*. Annals of the New York Academy of Sciences, 666, 1992.
13. Stojanović Đ., Ristanović E., *Trka sa vremenom: Odnos biološkog oružja i međunarodne bezbednosti*, Politička revija, br. 2 / 2010.
14. Tucker, J. B. „Motivations For and Against Proliferation: The Case of the Middle East.” u Zilinskas, R. A. (ed.) *Biological Warfare: Modern Offense and Defense*. Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1999.
15. Čobeljić M., *Biološki napad*. U: Radovanovic Z, Vlajinac H. (ur), *Opsta epidemiologija*. IV izdanje. Beograd: Nauka; 2001.
16. Čobeljić M., *Biološki terorizam*, BIBLID: 0354-691, 75 (2001), 1-4.

Bioterrorism - Global risk micrometer dimension

Summary: Biological factors as causes of human suffering and pain, disease and mass death followed human civilization from its inception to the present, from ancient times, wars were companions, and often decisive influence on the outcome.

Besides the possibility to use in armed conflict, most recently the frequent use of biological agents by terrorist organizations, sects or individuals, which is defined as a biological terrorism. Due to the characteristics that these funds are suitable for achieving certain goals (efficiency and simplicity, ease of use, combination with other agents ...), many microbes and their toxins have been used or tested as a biological weapon. In addition to aerosols, can be applied through contaminated food and water or directly to the skin and mucous membranes. In recent years, changing the genetic composition of the methods of molecular genetics, it is possible create micro-organisms with new features which makes them more lethal means.

Since terrorists are now searching for new, more destructive and more easily accessible weapons threat is emerging from the use of biological weapons in the post-Cold War period, which indicates how the threat of attacks in bioterrorist increasingly more realistic than in the past. Therefore, stresses the importance of establishing good legislation to sanction abuse of biological agents and measures to be taken at the highest level, as we would not have occurred more biological tragedy.

Key words: bioterrorism, biological weapons, biological agents, conflict, war

ИВАНА ПРОЈОВИЋ*

Elit College

Београд

УДК 323.28:316.75

Монографска студија

Примљен: 28.03.2013

Одобрен: 19.04.2013

АНАРХИЗАМ КАО ИДЕОЛОШКА ОСНОВА САВРЕМЕНОМ (ЛЕВИЧАРСКОМ) ТЕРОРИЗМУ

Сажетак: И док се већина научних радова у области тероризма бави дефинисањем, појмовним одређењем и анализом мотивације, циљева, метода и тактике терористичких група, много је мање оних чију суштину чини идеологија као теоријско упориште од којег се полази. Основ овог рада чини анархизам, чије карактеристике, обележја и постулати доприносе бољем разумевању услова и узрока који утичу на стварање савременог тероризма, као сложеног облика политичког насиља. Утемељен на одређеним идеолошким обрасцима који подстичу на акцију - савремени левичарски тероризам озбиљна је претња и изазов модерном добу. У том контексту, вредности анархизма су од пресудног значаја, јер поред мотивације, обезбеђују и легитимитет терористичких дела у очима јавности.

Кључне речи: анархизам, идеологија, тероризам, левичарски тероризам, револуционарна воља

Увод

Савремени левичарски тероризам озбиљна је претња и истовремено изазов модерним политичким системима. Као појава новог доба, левичарски тероризам наметнуо се као специфичан стил живота и уверења оних који су га практиковали и њиме покушавали да досегну своје циљеве.

Упркос бројним супротностима, различитим периодима настанка и факторима који га опредељују, анархизам и даље представља полазну

* ivaprojovic@gmail.com

идеолошку основу за настанак и развој тероризма, превасходно левичарског. Проучавањем поменутих основа на којима је утемељен, појмовно га одвајамо од сличних термина са којима се веома често преплиће и меша, из чега проистичу бројне забуне и заблуде.

У свом првобитном облику и концепту, савремени левичарски тероризам јављао се као својеврстан отпор према владајућем режиму у борби за слободу и друштвену једнакост. Оно што га као специфичан вид политичког насиља карактерише је мноштво различитих идеолошких идеја, бројних политичких теорија и философија у којима проналази основу и оправдање за сопствене циљеве и интересе, што уједно представља предмет овог рада. Међу најзначајније мотивационе факторе, који су условили његов настанак, убрајамо и идеологију, која не мотивише само појединце да се окрену тероризму ради остварења политичких циљева, већ се истовремено користи као легитимно средство терористичких дела у очима јавности.

Идеолошки основи савременог (левичарског) тероризма

Савремени левичарски тероризам, као облик политичког насиља, веома се често ослања на неку од социјалистичких идеологија, углавном на марксизам и лењинизам, мада је последњих деценија приметно и ослањање на маоизам. Најчешће се базира на одређеним обрасцима вредности идеологије коју терористи користе, а који подстичу на акцију. Затим на циљеве, методе и садржај идеологија, јер их терористи употребљавају у својој политичкој борби. И на крају, не заобилазе чак ни интерпретативну функцију идеологије, јер је управо она срж њиховог деловања, будући да оправдава учињено.

Идеолошки основи савременог левичарског тероризма условљени су различитим изворима и инспирацијама у зависности од поднебља на којима се јавља и делује. Проналазимо их на више различитих идеолошких равни. Први и основни огледа се најпре у надахнутости терориста револуционарном борбом народно-ослободилачких покрета Кине, Кубе, Палестине. Потом, у миту о герилској борби левичарских група у селима и градовима Латинске Америке. Затим у недијалектичности материјализма који заступају идеолози „револуционарног” тероризма, кроз употребу одређених метода и видова политичке акције и реакције у неодговарајућим условима, пресликавањем идентичних образаца понашања и активности, пре свега оних које су у својим учењима развили Ернесто Че Гевара и Режиc Дебре. Али и у организационом решењу, као и

у волунтаризму који остаје трајна карактеристика левичарског тероризма. (Симеуновић, 2009: 131)

Друга битна идеолошка основа левичарског тероризма према Симеуновићу јесте антиимперијализам, заснован на традицији марксистичког, а посебно маоистичког учења о империјализму. Антиимперијализам се доживљава као најважнији инструмент и начело у борби и солидарности оних који се осећају угроженим, па је стога у потрази за правдом и подржавају. У прилог томе говори и чињеница да су прве акције левичарских терориста биле усмерене на америчка постројења и објекте НАТО, од стране америчких терористичких група „Црни Пантери” (Black Panthers) и „Прогностичар” (Weatherman)¹ постављајући себи за циљ „деструкцију империјализма САД и остварење бескласног света: светског комунизма” (Симеуновић, 2009: 132). Управо ће тај пример послужити „револуционарним” терористичким групама некадашње СР Немачке, Италије и Јапана за њихово делање и активност. Присутни догматизам у учењу и деловању левичарских организација средином седамдесетих година прошлог века условљава посматрање и називање капиталистичког система у целини фашистичким. Уз свеprisутни ирационализам, идеолошка заснованост левичарског тероризма огледа се као својеврсна антитежа фашизму.

Трећа, а можда и најважнија идеолошка одредница левичарског тероризма огледа се на релацији марксизам – лењинизам. Основу терористичког вокабулара чини сасвим или претежно марксистички, ако не и стаљинистички речник. Рецепција марксизма као идеолошке основе огледа се у две димензије. Први, асоцијативни ниво подразумева коришћење марксистичког вокабулара. Савремени левичарски тероризам базиран је идеолошки практично на стаљинизму, који је углавном преузет индиректно и ненамерно из маоистичког учења. Други, пак, подразумева објашњење својих марксистичких ставова, односно њихово прихватање ради утемељења идеолошке основе, објашњења сопствених циљева и програма, као и оправдање сопственог дела. То заправо значи да се идеологија Маркса, Енгелса и Лењина прихвата само у мери која им идеолошки одговара, али на начин који их не обавезује да се слепо придржавају тих правила, већ да револуционарном борбом постигну оно што су зацртали. У томе се огледа волунтаризам актера и распростра-

¹ Милитантна група младих Американаца беле пути стасалих у време анти-Вијетнамске ратне активности, ангажовани у бомбашким кампањама широм САД-а више од пет година. Настали су из „Трећег доба Марксиста”, групе унутар СДС (*Students for the Democratic Society*), главне националне организације која је крајем шездесетих година прошлог века представљала пупољак нове левице у САД.

њеност погрешног, али сврсисходног интерпретирања идеологије којом се користе. (Симеуновић, 2009: 134)

Ипак, савремени левичарски тероризам последњих година ослања се више на анархизам, него на марксизам, лењинизам и маоизам чијим се вокабуларом претежно користи. Разлог томе управо је немогућност извођења револуције по већ устаљеном марксистичком учењу. Затим, ослањање на анархистички метод директне акције, односно индивидуалног политичког насиља без ослањања на масе. Будући да је његов основни циљ рушење капиталистичког система и индустријализоване државе, не изненађује ни веза са револуционарном 68-ом годином и дизање револуције ради отпора држави и институцијама.

Анархизам као теоријско упориште за настанак тероризма

Међу првим и основним идеолошким полазиштима савременог левичарског тероризма свакако је анархизам. Реч је о политичкој теорији и истовремено политичкој идеологији, изведеној из речи анархија (грчки *an-archia*), што у дословном преводу значи безвлашће. Сама реч потиче од латинске верзије оригиналног грчког израза, који је још Хомер користио у значењу одсуства власти, владавине и закона (Секел, 1993: 17). У античкој Грчкој термин је употребљаван за означавање хаоса, али истовремено и изобличене демократије, као синоним за безвлашће и непостојање легитимног поретка законом уређеног. У пезоративном контексту коришћен је и у средњем веку, па чак и у време ново-вековне француске и енглеске политичке теорије.

У савременом значењу, анархизам се практично односи на заједницу људи без друштвеног уређења исказаног у облику норматива и облигација. То је „доктрина која у власти види угњетавање и извор свих људских зала” (Ђоковић, 2007: 12), те се из тог разлога потенцирају алтернативни облици политичког организовања, засновани на принципу слободе и слободног изражавања мисли и воље сваког појединца.

Суштину анархизма чини тежња за слободом у најширем смислу речи, која означава историјску потребу појединца да слободно мисли, дела и сопственом вољом бира најпогоднији начин живота сходно личним потребама и хтењима. Зато анархизам треба посматрати кроз бројне теоријске правце и доктрине које у себи садрже појам слободе, једнакости, државе и идеално организованог друштва.

Анархизам је један од резултата просветитељства и Француске револуције. Последњи и радикални изданак теорије друштвеног уговора и природно-правних теорија о добром друштвеном поретку, друштве-

ном уговору који се склапа између појединаца удружених међусобним интересима, правди и друштвеној једнакости. Обухвата широк дијапазон теоријских концепција и практичних тенденција којима је заједничка идеја о одбацивању друштвене и државне принуде у било ком облику. Као такав природно је тло за настанак и упориште тероризма, посебно левичарског, јер његовим заговарачима нуди обиље могућности и жељених одговора. Присталице анархизма заговарају укидање закона и власти, у веровању да ће потом развити један природнији и спонтанији друштвени поредак. Стога је насиље, по њиховом мишљењу, грешно и контрапродуктивно, за многе чак и морално неприхватљиво.

Прудон, кога називају „оцем анархије”, рационално је утврдио да је „свако власништво крађа”. У стварању новог друштвеног концепта и уређења базираног на принципу једнакости и слободе за све, он инсистира на просвећености и пролетерској револуцији, али само као крајњих средстава остварења циља (Ђоковић, 2007: 21). Плеханов учача да се Прудон бори против беде пролетера, „али у исто време се обара и на револуционарне тенденције пролетера, које говоре о експропријацији експлоататора и о комунистичкој организацији производње”. (Плеханов, 1968: 214)

Према Ђоковићу, анархизам са Прудоном постаје најутицајнији правац социјализма међу француским радницима, јер заступа тезу о децентрализацији државе са комуналним уређењем и владавином конфедерације. Зато не изненађује ни његова операционализација друштвене структуре анархије, која је утемељена на обједињењу индивидуалне и социјалне личности, економској солидарности, једнакости поседа и систему праведне размене.

Политичка теорија анархизма недовољно је теоријски дефинисана, и прилично противречна друштвена појава, настала и развијала се као критички одговор не само на концепт буржоаске државе и њених институција, већ и као одговор на рану концепцију развоја социјализма. Анархизам полази од негације државе која представља инструмент доминације над човеком и његовом слободом. Централна личност оваквог приступа јесте Михаил Бакуњин који је насиље сматрао нужним инструментом остварења сваке револуције.

Након разлаза са Марксом, Бакуњин наставља свој револуционарни рад, пружајући помоћ радикалним анархистима, посебно Сергеју Нечајеву. Идејом „пропаганда делом”² Бакуњин је оправдао употребу

² Парола „*propaganda by deed*” преузета је од стране италијанских револуционара и Војводе Пизакана.

радикалног насиља усмереног према држави ради демонстрирања незадовољства масе и тако постао отац модерног тероризма.

У свом делу „*Принципи револуције*” Бакуњин каже да „ни једна друга акција изузев тероризма од стране појединаца или малих група не може очистити руску земљу” (Kushner, 2003: 23). Као „последница људске глупости”, једини је начин за решење конфликта и стварање будућег друштва анархије. Управо из његових ставова проистиче доследност милитантног анархизма у избору средстава акције, која сматрају револуционарним свако средство које служи остварењу револуционарних циљева. О томе можда најбоље говори и његова мисао: „Та негативна страст далеко је од довољног да достигне висине револуционарног узрока, али без тога револуција је незамислива, можда зато што **не може бити револуције без обимног и страстног, продуктивног и спасоносног уништавања**, управо из чега и кроз то разарање могу бити створени нови светови” (Сапон, 2005: 32).

Бакуњин се ипак опредељује за насиље као средство дезинтеграције старог друштва, и то искључиво индивидуално, и масовно неиституционално насиље (Симеуновић, 2009: 101). То фаворизовање индивидуалног насиља послужиће као основа левичарском тероризму. Као и инсистирање на малим групама или неколицини истомишљеника који би на основу сопствене иницијативе формирали ћелије, које би требале да буду тајне. Управо идеја ћелијске мреже представља основу за настаanak тероризма и подсећа на метод функционисања савремених терористичких група.

Сапон (Сапон) одлично запажа Бакуњинов став по питању друштвене заједнице и облика који она треба има. Сапон о томе каже следеће: „његов радикални пројект подразумева да ће ћелије новог друштва бити основане од стране колектива комуна, заснованих на индивидуалној и колективној слободи свих чланова, састављеној од слободних чланова асоцијације и појединаца, мушкараца и жена” (Сапон, 2005: 57)

Бакуњин је, према Латинки Перовић, присталица социјалне, спонтане народне револуције, у којој примарну улогу има револуционарна организација, а чији је једини циљ „буђење, збијање и организација спонтаних народних снага”, те је стога „као социјално-револуционарни анархист Бакуњин противник сваког етатистичког комунизма” (Перовић, 1988: 111).

У сличном духу Бакуњин је писао о изгледима анархистичке револуције у Француској, као алтернативи пораза у Француско-пруском рату: „Наравно, у почетку се неће све мирно развијати. На крају свега, то је борба. Јавни ред ... ће бити уништен, а први резултат може бити

оно што се обично назива грађанским ратом. Али, да ли би сте радије дали руку Французима него Прусима?” ... односно, за Бакуњина „побуњеник је стварно, само револуционар, револуционар без говора или књишке реторике, неумољив и несавладив у акцији, револуционарно посвећен служењу народу и друштву, радије него конкретној непокретности”³.

Бакуњин смело нуди анархистички концепт државе и његову примену – друштво без државе, без институција власти, без господара и „тутора”, засновано на пуној човековој слободи, (Ђоковић, 2007: 43). Основни предуслов стварања таквог друштвеног концепта је укидање постојеће државе, кроз принцип свеобухватне, слободне и спонтане организације. Све то проистиче из Бакуњинове дубоке повезаности са руском традицијом, земљом, обичајима и веровањима, али и његовог веровања и залагања за промену постојећег друштвеног оквира. Радикална критика постојећег друштва више је него уочљива и базирана на потпуном укидању државе, без обзира о ком је типу друштвеног уређења реч. Државу, коју дефинише као инструмент апсолутне власти и негацију етичких принципа, по њему, треба укинути непосредно, социјално и економски ослободити појединца, без политичке револуције, која би означавала рехабилитацију државе и њених органа. Из тога произилази и његов став да је циљ анархистичке револуције економско и социјално ослобођење појединаца, а све ради супротстављања и коначног ослобођења од буржуаског система, који је у бити највише неправде донео пролетеријату, односно појединцима који у структури власти немају никакву моћ. Бакуњин државу посматра као инструмент апсолутне власти и негацију етичких принципа, као свемоћну и ауторитарну институцију коју треба уништити. Из тога произилази и његово противљење коришћења метода политичке акције, јер би њихова употреба заправо означавала поновну рестаурацију ауторитарних облика организације државе који се желе угасити.

Поред државе и њеног укидања, Бакуњин се бавио и појмом људске слободе, као јединог услова за остварење човекових материјалних и духовних потреба. Бакуњин се залаже за апсолутну и потпуно слободу која ће, према Ђоковићу, обухватити потпуно и стварно ослобођење целокупног пролетеријата и све земље, без обзира на степен њиховог развоја. У том контексту анархизам заправо представља хуманистички

³ Више о томе погледати у: Сапон, Владимир Петрович, Apostles of the „Other Russia” Mikhail Bakunin and Eduard Limonov on Paths of Radical Social Transformation, *Russian Politics and Law*, vol. 43, no. 6, November–December 2005. из: „Knuto-Germanskaia imperiia i sotsial’naia revoliutsiia” in Bakunin, *Anarkhiia i poriadok* [Moscow, 2000], pp. 451–52) и из: *Rechi i vozzvaniia*, p. 240

концепт будућег друштва, али и утопију кроз које друштво у будућности треба да одговори захтевима и задацима који му се намећу.

Из свега претходног може се извести и анализа сукоба између Бакуњина и Маркса, која се изражава на два нивоа. Први се огледа у неслагању око избора тактике револуционарне борбе, а друга око принципа њене организације. Анархизам се, за разлику од марксизма, не обраћа ни једној посебној класи, већ маси у целини. Не представља класну теорију, нити политички програм, иако се ставља на страну потлачених и признаје класну борбу. За разлику од Маркса, који је окренут извођењу социјалистичке револуције и преузимању државе од стране саме радничке класе, уз коришћење диктатуре пролетеријата као облика политичке власти, Бакуњин инсистира на укидању државе, без обзира на тип поретка који је у њој заступљен. По Бакуњину, тип друштвене производње не одређује друштвену надградњу апсолутно, што произилази из његовог става о непосредном укидању државе и њених институција, за разлику од Маркса који је истицао да је у свакој држави присутна диктатура владајуће класе. Бакуњин је, за разлику од Маркса, веровао у непосредни народни инстинкт, уз све субјективне и објективне околности које се временом дешавају. Њихов теоријски сукоб резултат је различитог схватања државе у процесу социјалне револуције. Маркс потенцира и брани управо оне политичке ставове против којих је у бити Бакуњин. Против политичке револуције у којој су социјалистичка држава и пролетеријат средство за њено извођење, Бакуњин се залаже за револуцију у којој ће носиоци бити народне масе, пролетеријат и сељаштво, у зависности од датих друштвених околности и структуре држава. Анархизам по Бакуњину инсистира на извођењу социјалне револуције, док марксизам захтева извођење политичке револуције од стране пролетеријата, па тек након тога следи социјална револуција. Маркс сматра да сиромаштво ствара политичко ропство, односно Државу, док Бакуњин иде обрнутим редом, по којем је узрок сиромаштва и беде Држава, те је треба одмах уништити. Према Бакуњину, „Социјална револуција” не само да је неминовна, већ је њом могуће остварење бројних циљева, превасходно гашења сиромаштва и беде, односно потребе за материјалним вредностима, затим укидање власти и било ког облика доминације, слободно уређење живота народа, формирање комуна и сељачких општина, стварање једног хуманог друштва на принципу братства и поштовања као крајњег циља у будућности. Марксизам, насупротив томе, инсистира на политичкој револуцији, као процесу стварања државе у којем се остварује интеграција појединачног и општег друштвеног интереса. Ни један, ни други нису, на жалост, успели да остваре свој основни циљ – потпуну слободу и коначно укидање неједнакости међу људима.

И Петар Кропоткин се сматра једним од заговарача анархизма. Развијајући теорију анархистичког комунизма, по којој добра и услуге треба слободно и подједнако поделити у сарадњи са свим члановима друштва, Кропоткин истовремено одбацује парламентарну борбу. Иако се и он служи „пропагандом делом”, за разлику од Бакуњина, револуцију доживљава као чин разарања државе као „политичке базе приватне својине” (Симеуновић, 2009: 115). Револуција по њему није ништа друго до морално оправдан народни покрет. Остао је веран и доследан ставовима свога учитеља Михаила Бакуњина, али је настојао да анархизам научно систематизује и објасни на један комплекснији начин, приказујући га као целовит философски правац и пут ка остварењу револуције. Као врсни познавалац историје, веровао је да је на основу анархистичког концепта заиста могуће створити друштвену заједницу која неће остати на нивоу утопије, већ ће имати стварни друштвени облик и значај. Остале су упамћене његове речи: „... да анархија представља одређени друштвени идеал који се битно разликује од свега онога што је до сада величала већина философа, научника и политичара, који су хтели људима да управљају и да им дају законе. Анархија никад није била идеал владајућих класа. Али зато је више или мање свестан идеал маса” (Ђоковић, 2007: 23). Управо се из поменутог става произилази и његов став да је човеку урођено да живи у социјалним и солидарним заједницама, уз милосрђе, хуманост и бригу једних о другима, превиђајући да етика и морални принципи неће издржати пред налетом техничко-технолошке револуције. Анархизам је за њега идеја по којој „нема владавине човека над човеком”, односно чак превише идеализован концепт једног хуманог друштва заснованог на принципима слободе, једнакости и равноправности.

Из његовог дела посебно се издваја питање остварења самог анархистичког друштва, односно питање да ли је то могуће мирним или насилним путем. Кропоткин је врло категоричан у својој тврдњи по којој је за народ „устанак једини излазак из ситуације којом је незадовољан” (Ђоковић, 2007: 25). Он негира све тврдње по којима је анархистички идеал друштва утопија, поткрепљујући то ставом да је немогуће, али и непотребно дефинисати будуће уређење унапред. Одређивати уређење у којем нема неправди и неједнакости узалудно је и неприхватљиво самим тим што ће се укидањем свега лошег постојећег и сам појам правде променити.

У читавом процесу остварења једног таквог друштва незаобилазна је и функција убеђивања и агитатора који ће на најбољи могући начин објаснити народу битне недостатке постојећег друштва и пренети идеју

новог поретка. Све законе који владају човечанством Кропоткин дели на оне који штите својину, владу и личност. Он одбацује тероризам као тежиште револуционарне акције, али се ипак у потпуности од њега не одриче.

Попут Бакуњина, и Сергеј Нечајев сматра да је неопходно и неминовно уништити државу, али да треба избећи тиранију науке над народом и животом, зато што су много сложенији и непредвидљивији него што се може замислити (Ђоковић, 2007: 78). Заједничко им је виђење јачања свести масе о неопходности извођења социјалне револуције, као и језик и стил обраћања народу. Суштинска разлика огледа се, према Ђоковићу, у начину и средствима реализације рушења државе и њених институција. Нечајев се, насупрот Бакуњину, залаже за рушење државе свим средствима, пре свега, терором, ликвидацијом, атентатима и осталим облицима организованог политичког насиља. Опседнут револуцијом и њеним значајем за руски народ у целини, Нечајев је сматрао да је народ у сваком тренутку спреман за њено извођење, али је само питање одлучности и воље.

За разлику од њега, Бакуњин је у бити противник преузимања власти терором или било каквим другим организованим обликом политичког насиља. Разликовање њихових идеја и теоријских приступа извођења социјалне револуције веома је значајно за даље изучавање теме којом се бавимо. Код Бакуњина је заступљена масовна социјална револуција одоздо на горе, код Нечајева револуција јакобинског типа, изведена од стране добро организованих група, који не бирају средство ради остварења циља.

Несумњиво је да је руски јакобинизам и бланкизам у великој мери присутан у револуционарном делу Сергеја Нечајева. Према Латинки Перовић „однос руског јакобинизма и бланкизма према револуционарном покрету претходних раздобља и однос тога покрета у потоњем раздобљу према њему представљају целовит проблем. У суштини, ради се о једном те истом питању - о генези руског марксизма и о његовом односу према битним идејама револуционарног народњаштва: самобитном развоју социјализма у Русији, могућности прескакања капитализма и непосредног преласка од апсолутизма на социјализам, теорији револуционарне партије и карактеру револуције” (Перовић, 1988: 69).

У историографији из времена царске Русије, његово је име свакако било најпознатије, превасходно због политичког процеса одржаног у Петрограду од 13. јула до 23. септембра 1871. године, када су објављена два значајна документа која му се приписују – *Катехизис револуционара* и *Програм револуционарних акција*. Револуционарном покрету

приступио је као „човек из народа”, од акције, са жељом, вољом и одлучношћу за променом. *Програм револуционарних акција* полазио је од социјалне револуције као крајњег циља и политичке револуције као јединог средства за реализацију тог циља. У њему је изложен и план припрема револуције, па чак прецизиран и датум устанка. Из иностранства је Нечајев деловао у складу са строгим постављеним задацима у *Програму револуционарних акција*. Успоставио је везе са европским револуционарним организацијама, прикупљао финансијска средства, бавио се пропагандом, радио на *Катехизису револуционара* и формулацији будућег друштвеног поретка, комуницирао и сарађивао са Херценом, Огарјовим и Бакуњином. Најзначајнији је његов однос са Бакуњином, у коме су се, према Латинки Перовић, срели човек револуционарне теорије и човек револуционарне акције. Идеја револуције добила је у Нечајеву своју другу страну – упрошћена је и сведена искључиво на деловање, односно акцију. Његова невиђена енергија, фанатизам у остварењу циљева, немилосрдно давање самог себе, као и свих оних који у томе учествују, мржња према поретку и свему што стоји на путу револуције, само су неке од карактеристика овог револуционара. Нечајев је, засигурно, највише допринео уобличавању оригиналне теорије револуције кроз практичан рад и деловање махом из емиграције.

Након Бакуњина и Кропоткина, анархистичка мисао више никада није достигла такав успон. Без нових теоретичара и идеја, присталице анархизма, посебно оног који је заговарао Бакуњин, још дуго ће не само сваку успостављену власт, већ и свако успостављење власти сматрати револуционарним насиљем. Теоретичари попут Цезара де Папе, Карла Пизакана и Густава Ландауера под утицајем Прудона и његове концепције о анархистичком друштву оставили су низ занимљивих радова.

Ипак, не треба заборавити ни улогу анархиста у Октобарској револуцији, чији је слоган „Сва власт совјетима” остао забележен у историјским аналима. Посебно место припада анархистичком покрету *махновштина* (Ђоковић, 2007: 29), који је предводио Нестор Махно, украјински сељак који је први пут у украјинској историји успео да примени начело слободарског анархизма, организујући живот сељака кроз *кому-не* и *слободне радне совјете*. Анархистички покрет је убрзо забрањен и бољшевичким насиљем потпуно разбијен. Зато не изненађује што као философија и идеологија масе не престаје да буде извор и надахнуће свих оних који су незадовољни датим друштвеним поретком из било којих разлога.

За боље познавање и разумевање како модерних, тако и првобитних анархистичких група, струја и покрета, неопходно је разликовање

временске и просторне дистанце, али и друштвено-политичке заједнице у којој настају. Односно, за разумевање анархизма као идеологије, време и простор основа су од које треба поћи у проучавању. Философи и географи попут Лефебра, Харвеја и сличних у друштвеним наукама истичу да је социјални, односно друштвени простор вишестран и производ друштвених активности, које по Етингтону (Ethington) настају и постоје у простору, па је „прошлост скуп места створених људским делањем”, а „историја мапа тих места” (Ethington, 2007: 465-93). Управо је поменута дистинкција простора и времена у којем настају један од темеља на којем треба базирати истраживање, на основу којег се могу очекивати извесни резултати. Полазећи од чињенице да је општеприхваћена и уобичајено становиште по којем су анархисти аутсајдери, односно отпадници у друштву, они који се не уклапају и шетају по маргини заједнице, што изазива бројне стереотипе и предрасуде, уочавамо колико је заправо важно посматрати чланове анархистичких група објективно. Крајем XIX и почетком XX века анархистички покрет је због индивидуалних аката насиља, силе, побуна, у свести осталих чланова друштвене заједнице демонизован, посматран криминогено уз тенденцију да се њиховим делатностима не придаје већи друштвени значај, јер би на тај начин кроз извесно време били потпуно маргинализовани. Историјски подаци, пак, насупрот уобичајеном становишту, указују да је анархистички покрет у поменутом периоду, посебно у САД, имао прилично развијен систем вредности, уз одређен културни и њима прихватљив друштвени образац. Немачки анархистички покрет из Европе се, због растућег социјалног покрета и империјалних стремљења Немачке, преселио на подручје САД-а. Немачки процес уједињења, предвођен од стране конзервативних снага и канцелара Ота фон Бизмарка, није одговарао анархистичким стремљењима. Још мање им је одговарала клима и новонастале друштвене околности, па су након неколико покушаја атентана на Кајзера, били окривљени управо од стране Бизмарка (Goyens, 2009: 439-457). Након 1878. године и усвајања антисоцијалистичког закона, забране деловања, а посебно ширења штампаног материјала и сличних активности, стотине анархиста напуштају Немачку и одлазе у Велику Британију, Швајцарску, САД. Убрзо социјалисти и анархисти у Европи и Америци формирају два различита покрета базирана на непремостивим разликама у идеологији и пракси. Према Гојенсу (Goyens), социјалисти не игноришу државу, учествују у владајућем политичком животу, што омогућава пласирање њихових ставова, идеја и мисли. За разлику од њих, анархисти не прихватају званичне институције и негирају легитимитет буржоазије, па су места њиховог окупљања

одиграла значајну улогу у њиховом делању. Анархисти су, уочава Гојенс, за разлику од социјалиста, могли искуствено веома добро свој политички идентитет осетити на различитим просторима, јер су њихове идеологије, идеје и ставови временски и просторно потпуно другачије доживљавани. То не значи да су градски анархисти потпуно изоловани од осталог света својом вољом. Они су само своја места окупљања посматрали као здрав и једини одржив начин за постојање сопственог микро света унутар друштвеног система у којем се налазе.

Тај урбани, имигрантски анархистички покрет је у периоду од 1880-1914. године пресељен у већи део Њујорка. Активности немачких исељеника подразумевале су периодична издања, писма и памфлете, која су се изражавала двојако. Пре свега, кроз чланке, лична мишљења и вести. А затим и кроз огласе и најаве значајне за покрет. Више од 200 немачких пивских хала је, према Гојенсу, идентификовано у поменутом периоду на већем простору Њујорка као простор за предавања, изнајмљен за потребе унутрашњих прослава или протестних окупљања. Проучавајући немачке анархисте с краја XIX и почетка XX века на подручју САД-а, првенствено града Њујорка, Гојенс уочава да се већина исељеника досељавала управо у она подручја која су насељавали њихови сународници, на простор познатији као Мала Немачка, на источној страни Менхетна. Он истиче да њихова места окупљања не представљају сама по себи анархистички миље, већ су заправо удружења, асоцијације анархистичких места окупљања присутна широм Немачког дистрикта.

Поменуто истраживање и картографско представљање на извесан начин подсећа на „екологију” модерног града, сачињену од одвојених моралних светова који коегзистирају кроз класе и етничке поделе. Неке од тих група нису трајале дуго, неке нису ни прихваћене од стране средине у којој су започињале своје активности. Има, међутим, и оних које су се развијале у истим срединама чак четврт века касније.

Током XX века анархизам је, упркос негативним прогнозама, одбацивању и маргинализовању, успео да опстане на политичкој позорници света. Иако његова снага није онаква каквом су је замишљали његови творци, неоспорно је да није изгубио како на значају, тако и на интересовању. За детаљну анализу неопходно је сагледавање два аспекта функционисања. Пре свега, везе анархиста са доминантним друштвеним уређењем, обрасцима, нормама и систему функционисања дате заједнице. А потом и саме употребе њихових места окупљања. Опозициона природа њиховог деловања као и негативна перцепција друштва утицали су на став да се анархизам као идеологија, покрет и струје посматрају

из угла либерално-капиталистичког друштвеног модела, у којем се он другачије није ни могао дефинисати сем као супротност, опозиција и склоност урушавању оног што су други вековима градили. Не треба занемарити ни проблем децентрализације, који анархисти први покрећу. У њиховом поимању ствари и појава, реч је о идеји која инсистира на умножавању центара одлучивања и тиме значајно смањује потенцијал за принудну злоупотребу власти. Гојенс уочава да овај тип анархиста предвиђа партиципативни облик демократије као суштинско обележје децентрализације. Друштво функционише кроз добровољне организације, мале савете који одлуке доносе на локалном нивоу, док истовремено сарађују међусобно са другим сличним, на регионалном или евентуално међународном нивоу.

Анархизам се сматра једином од политичких идеологија која никад није успела да освоји власт, бар на националном нивоу. У том погледу анархисти су били најближи остварењу сопственог циља у побуни у Кронштату⁴ и током Шпанског грађанског рата (1936-1939)⁵ (Breitbart, 1980: 86-119). Данас у свету делује низ значајних анархистичких и анархосиндикалних група. Најпознатије су свакако оне у Грчкој чија борба не престаје. Не треба изоставити ни анархистичке групе и организације широм Европе (Шпанија, Италија, Швајцарска), које се, с времена на време, појаве и подсети да њихова борба и даље траје. Време ће потврдити да ли су и у којој мери способни за промене, и шта би оне у крајњем донеле.

Анархизам у Грчкој

Савремени грчки анархизам у тесној је вези са тероризмом, који је више него било који други облик сложеног политичког насиља повезан са водећим политичким дешавањима и друштвено-економским условима у којима настаје и траје већ неколико деценија. Социјалне тензије које су седамдесетих година прошлог века условиле настанак политичког насиља и појаву екстремистичких група непрестано јачају и дају снагу новим неолибералним групама усмереним на промену постојећег стања. Криза европског суверенитета, отпор према Европској унији и зближавању Грчке са Турском отвара простор новим претњама анархистичких и анархосиндикалних група, чији корени сежу далеко у прошлост.

⁴ Седиште руске балтичке флоте, где су анархисти превладали 1921, упутивши владајућим бољшевицима последњи, озбиљан и неуспешан изазов.

⁵ Тада су у крајем периода анархисти под контролом држали делове источне Шпаније и широм Каталоније оснивали радничке и сељачке колективе.

Историја анархистичких и истовремено терористичких напада везује се за настанак Револуционарне организације 17. новембар (*Epanastatiki Organosi 17 Noemvri*), најзначајније милитантне терористичке групе у Грчкој, препознатљиве по чувеном атентату на Ричарда Велша, шефа Централне обавештајне службе у Атини 1975. године (Segeer, 2001). Име су добили по догађајима који су се одиграли у периоду од 14. до 17. новембра 1973. године у Атини, када су студентски протести усмерени против тадашњег војног диктатора Грчке угушени од стране полиције уз огромне жртве (Kushner, 2003: 314). Никада ни један члан поменуте терористичке групе није био ухапшен, све до 2002. године, иако су након сваког свог напада увек информисали јавност. Познати су по брижљиво планираним акцијама, бруталном извођењу операција, притиску и хладноћи чланова, атентатима, ауто бомбама, нападима на водеће политичке личности и стратешки важне објекте, малој бројности чланова, строго дефинисаној структури и изразитој ултралевичарској и националистичкој идеологији (Kassimeris, 2001).

Поменути догађај и данас се од стране бројних анархистичких група обележава комеморативним маршом ка Америчкој амбасади у Грчкој, који им, према сопственим тврдњама, даје легитимитет. Вишедеценијски период владавине лево оријентисаних терориста завршава се 2002. године, након хапшења Саваса Ксираса (*Savvas Xiros*), за кога се веровало да је вођа и Димитриса Куфодинаса (*Dimitris Koufodinas*), једног од предводника организације. (Atkins, 2004).

Студије рађене о идеолошким терористичким групама које су најдуже трајале у Европи према Џорџу Касимерису (George Kassimeris) показују да су се оне снажно ослањале и опстале захваљујући постојању јасног моралног идентитета, који карактеришу солидарност, јака емотивна повезаност и квази религиозна оданост идеологији (Kassimeris, 2006: 137-157). Прилазак оружаном насиљу реалан је одговор на постојеће социјалне и политичке околности. Војно супротстављање једини је ефикасан начин политичког притиска против америчке хегемоније и неодговарајућег режима на власти. Идеолошку основу чини левица са социјалним проблемима у првом плану, који проистичу из конфликта између доминантних и експлоатисаних класа унутар грчког друштва. Томе у прилог говори и став Куфодинаса који сматра да је: „17. новембар од свог оснивања организација једноставних, популарних бораца. А пошто је потекла из утробе становништва, њен глас је и слушала и њим је интересима служила” (Kassimeris, 2006).

Према Плучинском 17. новембар ипак није показао способност реорганизације након хапшења њених вођа, што говори о њиховој осетљивости на изненадне полицијске нападе, које, попут АД или ЦЦЦ,

нису преживели. Игноришући чињеницу да насиље не би требало да заузме место политичке сврхе, нити да је уништи, 17. новембар је наставио спорадично убијање и рањавање високо профилних мета као најефикаснијег начина доступног за кристалисање општег незадовољства јавности против режима. Куфодинас је имао право када је рекао да је 17. новембар као терористичка организација завршена прича, али да ће за десетак, петнаестак година нова генерација бораца за народ можда поново покренути борбу.

Економска криза у Европи, велика незапосленост, пад БДП, неолиберална политика и корумпираност политичких партија у Грчкој смањују се узроцима лоше ситуације у којој се друштво налази. Анархистичке групе поново нападају финансијске институције, предузећа, државне и иностране објекте, а већину њихових чланова чине млади људи. Према Мери Босис (Mary Bossis), бившој саветници владе за борбу против тероризма, непопуларне мере штедње резултирале су озбиљним социјалним немирима против државе (Paradopoulos, 2012).

Иако је делимично њихов утицај ослабљен у последњих десет година, левичарска терористичка организација 17. новембар наставила је да постоји, у оквиру одвојених, чинило се, маргинализованих група. Револуционарном насиљу нема краја, па су се након 2002. године појавиле три доминантне анархистичке групе: Револуционарна борба (*Epanastatikos Agonas*), Завера ватреног језгра (*ЦФН - Synomosía Pyrínon tis Fotiás*) и Секта револуционара (*The Sect of Revolutionaries*). Оне убрзо настављају са нападима, прво 2005, а затим и децембра 2008. године када је полицијско убиство једног тинејџера у Атини представљало само повод за вишенедељне nerede и немире.

Иако су по много чему грчки протести другачији од осталих, најчешће због дубоких корена анархистичке поткултуре у атинској четврти Ексхарија, према оценама појединих аналитичара, догађаји у Грчкој само су почетак агресивне реакције на глобалну економску кризу чије се последице све више осећају.

Директним изданком 17. Новембра сматра се Револуционарна борба, која је од стране владе САД 2009. године означена као терористичка организација одговорна за разне терористичке акте, укључујући и напад на Америчку амбасаду у Атини 2007, рањавање полицајаца, nerede, бацање бомбе 2008. на холандске фирме, бомбашки напад на Атинску берзу 2009, док је Коалиција анархиста извршила нападе на три атинске банке, а на полицијску станицу у Патрасу бачени су Молотовљеви коктели. У међувремену је и Секта револуционара извела нападе на полицију и једну ТВ станицу. Оно што их разликује од терористичке организације 17. новембар свакако је идеологија. Док је 17. новембар

нагињао ка марксистичко-лењинистичком програму, који је зацртао његов лидер Александрос Гиотопулос, дотле нове групе и организације немају јединствену идеологију, већ, чини се оружана борба за њих представља циљ по себи.

Завера ватреног језгра представља „нову генерацију терориста” која подметањем бомби под аутомобиле, одбацивањем државних органа, институција и симбола, настоји да се наметне на врло директан и отворен начин. Од 2011. године и она се налази на списку терористичких организација проглашених од стране САД. Након напада на затвор у Атини 2010. године, покушала је да искористи и штрајк, да би убрзо њени лидери послали серију бомби пакета на адресе многих страних амбасада и водећих личности. Фебруара 2011. године послали су писмо бомбу у канцеларију министра правде Хариса Кастанидиса показујући тиме солидарност својим ухапшеним члановима. Један од лидера ухапшен је и осуђен 2011. године, али напади нису престали.

Секта револуционара основана је 2009. године, убрзо по полицијском убиству шеснаестогодишњака у Атини. Извела је низ терористичких напада - гранатирање полицијске станице у Атини, убиства борца у борби против тероризма и новинара. Године 2011. и она је проглашена терористичком организацијом чије активности угрожавају националну безбедност САД-а.

Иако ове анархистичке групе имају малу подршку народа, факти упућују да је дошло до извесне модификације идеолошких вредности терористичких организација, које из национализма, анти-американизма и левице прелазе у антикапитализам и антиестаблишмент. Падом економске моћи, повећањем незапослености и социјалних тензија, пораст анархизма више је него очекиван, те не изненађују последњи догађаји и насиље које траје и представља озбиљну претњу стабилности и очувању реда и мира унутар Грчке. Грчки анархисти почетком ове године преузимају одговорност за нападе на домове пет угледних грчких новинара, затим за експлозију у тржном центру у близини Атине, али и за пљачку банке и поште у Велведи, након које су убрзо и ухапшени⁶. „Ми смо анархисти и не сарађујемо са институцијама непријатеља слободе. Не жалимо се због тортуре у полицији, нити желимо самилост било кога. Ми смо анархисти, ово је наша борба и од непријатеља не очекујемо другачији третман”⁷ - пише у саопштењу тројице ухапшених анархиста,

⁶ Према: <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/364369/Grcki-anarhisti-preuzeli-odgovornost-za-eksploziju-u-trznom-centru>, 19.02.2013.

⁷ Према: <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:420101-Grcki-anarhisti--potomci-uglednih-porodica> 19.02.2013.

објављеном на једном од анархистичких сајтова, непосредно пре него што су изведени пред тужиоца у Козанију због тешке пљачке. Реч је о младим, образованим и угледним младићима из добростојећих породица, чији родитељи подржавају њихову борбу сматрајући да „није у питању пљачка због личне користи, већ политички чин и анархистичка борба” против „трулог система” који влада у Грчкој⁸. Процес против оптужених је тек почео, али грчка јавност забринуто констатује да се појавила нова генерација младих спремних на све.

Анархизам у Шпанији

Шпански анархизам је, према Мирни Брајтбарт (Myrna Breitbart), од 1936. до 1939. године најбољи показатељ функционалности саме анархистичке организације која је деловала на прилично великом простору. Анархисти су усвојили федерални модел, са прилично аутономним локалним заједницама, које су се међусобно повезале у регионалне центре, имале делегиране представнике, и функционисали без икакве опструкције и довођења у питање локалне независности. То им је, уочава Брајтбартова, омогућило да опстану, избегну изолацију активиста који су махом из редова пролетеријата, па је „социјална револуција, започета иницирањем промена у људима завршила стварањем знатно другачије и нове средине” (Breitbart, 1980: 110). Из тога се може уочити и њихова преокупираност историјским друштвима која представљају основу будућих заједница и истовремено изражавају њихове принципе.

Настанку анархистичких и анархо-синдикалних организација у Шпанији претходи убрзани процес индустријализације, али и дуг револуционарни период класних борби за слободу, напредак и једнакост. Анархизам се јавља као тежња за супротстављањем капитализму, у којем је профит мањине изнад интереса већине, па је стварање новог бескласног друштва једини начин да се исправи историјска неправда и сви људи живе потпуно слободно и равноправно. Држава се посматра као инструмент спровођења и наметања интереса мањине која настоји да контролише већину и сва производна добра задржи за себе. Тешки економски услови, беда и потпуна потлаченост већине становништва узрок су револуционарног набоја међу радницима, који удружени кроз синдикате настоје да се супроставе и изборе за сопствене циљеве.

Револуцију у Шпанији започео је анархо-синдикалистички синдикат Национална конфедерација рада (*Confederación Nacional del Traba-*

⁸ <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:420101-Grcki-anarhisti--potomci-uglednih-porodica>, 19.02.2013.

јо) – ЦНТ, основан још 1910. године на идеолошким идејама анархизма и револуционарног синдикализма. Надовезује се на дугу листу револуционарних радничких организација које су имале за циљ свргавање ауторитативног поретка, класну борбу, радничку аутономију, економску борбу, идеолошку и органску независност синдиката, синдикалну аутономију, директну акцију, генерални штрајк и бољитак радничке класе у целини. Убрзо након оснивања постаје водећа револуционарна снага у земљи, са чврсто утврђеним принципима и строго дефинисаним циљевима. Прошао је више фаза, али се најважнијом сматра она у периоду грађанског рата, када је умало и освојио власт.

Према Чомском анархосиндикалисти су уверени да социјалистички економски модел не може да се креира декретима и статутима владе, већ само солидарном сарадњом радника, у свакој посебној грани производње. Анархосиндикалисти траже, чак и под капитализмом, стварање „слободних асоцијација слободних произвођача” које ће се ангажовати у милитантној борби и спремати да преузму организацију производње на демократској основи (Чомски, 1973)⁹. Томе у прилог говори и став Аугустина Сочија (Augustin Souchy) да су анархисти и синдикалисти Шпаније дуго сматрали друштвени преображај својим врховним задатком.

Револуција у Шпанији представља последње упориште традиционалног пролетерског покрета и у оквиру њене историје садржани су сви позитивни аспекти тог покрета, као и контрареволуционарне снаге и идеологије које су јој се супростављале. С почетка прошлог века на територији Шпаније деловало је више анархистичких и анархосиндикалних организација (ЦНТ, ФАИ, ФИЈЛ, Mujeres Libres, ПЦЕ, ПОУМ, ПСОЕ, ПСУЦ, УГТ ...) које су тежиле подизању револуције уз помоћ директне акције. Иако је ЦНТ практично представљао темељ извођења револуције ипак није успео да потпуно освоји власт. Након увођења Франкове диктатуре лагано нестаје са друштвено-политичке сцене, под интезивним прогоном и непрестаним хапшењем присталица и чланова (Injiges, 2001)¹⁰. Више од три деценије деловао је из сенке, да би на Скупштини у Сансу 29. фебруара 1976. била започета његова реконструкција, која брзо постиже велику распрострањеност по целој земљи, пре свега у Каталонији.

⁹ Чомски, Ноам (1973): *Белешке о анархизму*, For Reasons of State, према: <http://pokret.net/cms/index.php?page=beleske-o-anarhizmu>, 21.03.2013

¹⁰ Ињигес, Мигел (2001): *Нацрт историјске енциклопедије шпанског анархизма*; ЦЛС (2006), према: <http://inicijativa.org/tiki/tiki-index.php?page=Nacionalna+konfederacija+rada>, 26.03.2013.

Процес глобализације, убрзани развој савремених информационих технологија, укрупњавање капитала и све већа интернационализација ресурса доводе до незадовољства, пада животног стандарда и нових класних супротности које капитализам рађа. Након пада Франкове диктатуре не јењава незадовољство радничких маса широм Шпаније, па анархизам опет добија на снази. Анархистички синдикализам јача, а самим тим и борба радничке класе против вишедеценијског угњетавања.

Национална конфедерација рада је активна и данас, иако је њена снага умањена. Године 1979. дели се на две фракције – ЦНТ/АИТ и ЦНТ/У. Прва представља изворног наследника, док друга 1989. мења име у ЦГТ (*Confederación General del Trabajo*) уз задржавање већине изворних принципа, па данас представља трећи по величини синдикат у Шпанији, са око 50 000 активних чланова. Главни узрок раскола и суштинска разлика међу њима огледа се у чињеници да ЦГТ, за разлику од ЦНТ, учествује на синдикалним изборима на којима радници бирају своје представнике за потписивање колективних уговора. Поменути раскол узрок је и немогућности повраћаја имовине коју потражују од стране владе, а која им је током Франковог режима одузета.

Анархистичке и анархо-синдикалне идеје популарне су широм Шпаније, али посебно у Барселони, у којој је „сквотинг” („squating”)¹¹ веома распрострањен и један од најразвијенијих у Европи. Део је ширег антикапиталистичког, аутономног или анархистичког покрета, чија снага расте, посебно од краја прошлог века. Већина сквотера задржала је анархистичке ставове, а издају и недељни водич „Info Usurpa”, кроз барселонске социјалне центре, у којем се могу пронаћи информације за око 40 сквотова (догађаји, музичке вечери, заједничка дружења, исхрана и слично). Овакав вид супротстављања државним институцијама веома је популаран, посебно међу младима, па не изненађује и њихов бунт, али и разни видови екстремизма и насиља, који делимично користе и методе тероризма. Нарочито је јак у индустријски развијенијим деловима земље, што условљава честе протесте и nerede. Међу најпознатијима свакако је догађај из 2004. када су чланови сквота „L'Hamsa” разбијали прозоре банака, агенција за некретнине, палили и нападали полицијске ау-

¹¹ Термин означава запоседање најчешће празних и запуштених простора, у јавном или недефинисаном власништву без дозволе власника. У нашем законодавству познато је као бесправно усељење. Може бити урбано и рурално, у зависности од средине у којој настаје, средство преживљавања, али и политички чин, па се као такво често користи од стране разних друштвених група за остварење различитих циљева. Настао је под окриљем левике и анархизма, али је од 70-тих година прошлог века тесно повезан са новим друштвеним, пре свега, антиглобалистичким покретима.

томобиле, уз исписивање графита по граду и навођење сопствених слогана.

Светска економска криза, пад ДБП, велика незапосленост, повећање јавног дуга, масовна отпуштања радника и све већа нетрпељивост према Европској унији додатно подгревају идеје анархизма и жељу за променом. Томе у прилог говоре и бројни класни немири, протести и штрајкови одржани претходних година. Напади на полицијске станице у Мадриду и Барселони само су почетак најављених протеста. Увођење реформе рада (2012, треће по реду) која драстично умањује права радника пред послодавцем додатни је мотив штрајкова. Радикалнији и борбенији синдикати (ЦНТ, ЦГТ, СО, Со.Вас) и радничке политичке партије (платформа HQPLP) немају довољно чланова који би својом мобилизацијом могли да доведу до промене на глобалном нивоу. Изузеци су Андалузија (САТ), Галиција (СОГ) и Баскија (ЈАБ), чији су радници организовани у националне синдикате и карактерише их радикална левичарска политичка оријентација. Више од милион људи је у Барселони 11. септембра 2012. изашло на улице у жељи за променом. Време ће показати да ли су и у којој мери анархосиндикалисти у стању да се изборе за своје идеје.

Могућности и ограничења анархизма у служби тероризма

Као политичка теорија, и истовремено политичка идеологија, анархизам је био много успешнији у теорији, него у пракси. Разлог је веома једноставан. Његови ствараоци сву своју пажњу усмеравали су на писање и експерименте у комуналном или кооперативном животу. Највећи проблем са којим се анархизам суочио односи се на покушај задобијања власти. Уколико је држава заиста зла и угњетачка, сваки покушај остварења моћи и задобијања саме власти, чак и утицаја, сматра се нездравим и исквареним. Питање је шта потом, јер јер је у том смислу идеја анархистичке владе *contradictio in adiecto*, односно у супротности са сопственим начелима.

Разлог пропадања анархистичких устанака подизаних крајем XIX века делимично се огледа у веровању у спонтану побуну, уместо у пажљиво планирану организацију. Иако изворно везан за синдикализам XIX века, током XX анархизам губи подршку масе, која се све више окреће комунистичком покрету. Револуционарни потенцијал, посебно наглашаван, крајем XIX века, али и седамдесетих година прошлог века, коришћен је за додатно стварање стрепње и страха. Прихватају се од стране

политичких група и покрета ради остварења политичких циљева различитих врста. Насиље се у анархистичком концепту не посматра само као начин за остварење политичког утицаја, већ првенствено као облик праведне освете и одмазде – „Они који долазе са маргина друштва по први пут у својим животима проналазе да заиста негде припадају” (Whittaker, 2002: 82). Резултат је експлоатисања и угњетавања јефтине радне снаге, масе уопште, којом манипулишу и доминирају они којима су управо поклонили своје поверење - законодавни, судски и извршни систем власти, подржан од стране индустријалаца. Анархистичко насиље посматра се, стога, само као огледало свеопштих прилика, те је једини начин којим се у тим околостима постиже виши ниво политичке свести и мотивације за побуну и промену постојећег поретка.

У пракси је анархистичко насиље дало контрапродуктивне резултате. Недостатак револуционарног напада и друштвене борбе за ново и боље, условио је коришћење директне акције. Директна акција представља облик политичке акције, предузете изван уставних и законских оквира, ради пружања конкретног отпора постојећем покрету. Највећи допринос дала је у борби против глобализације, у којој се модерни антикорпорацијски или покрет против глобализације користе стратегијом масовног народног протеста и директног политичког учешћа. Са анархистичког аспекта, директна акција има две предности. Прва се огледа у отвореном и искреном изражавању политичког незадовољства и противљења. Друга представља облик народног политичког активизма који се може организовати путем децентрализације и партиципативног доношења одлука. Упркос бројним погодностима, директна акција садржи и одређене недостатке, међу којима се посебно истиче неразумевање јавног мњења, односно ускраћивање јавне подршке и њихова осуда, која покрет или групу дефинише као аутсајдера или екстрема чији рад треба потпуно укинути и одбацити.

Већина анархиста генерално заступа тезу по којој се треба држати ненасиља и мирног отпора, који у суштини представљају израз светости људског живота и свих живих бића. Паралелно, ненасиље представља и политичку стратегију, која показује да се уздржавањем од употребе силе показује морална чистота и снага њених присталица. Реалност је, на жалост, сурова, те је претходни став теоретски могућ, пожељан у религији, али су у пракси ефекти углавном поражавајући. Некада је ненасилни отпор био могућ и сврсисходан. То доказује и Гандијева борба за независност Индије од Велике Британије, коначно добијена 1947. године. Међутим, не треба изоставити ни свеопште прилике, наклоњеност светских сила борби за слободу, период несврстаних и прилике након

Другог светског рата, који су у великој мери определили Гандијеву победу. Из садашње перспективе, Гандијев вид борбе био је оправдан и стратешки одговарајући, па су и резултати позитивни. Такав вид борбе за слободу у овом тренутку је крајње неупотребљив. Разлози су једноставни, али уколико бисмо за пример, рецимо, узели борбу за независност Северне Ирске, схватили би да им не би помогао никакав мирољубив отпор, јер су свеопште прилике и подршка светских сила на другој страни.

Снага ненасиља ни данас није умањена потпуно, али без одређених и конкретних акција, брзо и лако се гуши. Нестаје као практичан модел деловања (попут анархизма), а остаје као теорија и извориште из којег је могуће извући идеју, али не крајњи циљ.

Трајни значај и утицај анархизма не огледа се само у пружању идеолошке основе за освајање и задржавање политичке власти, већ такође у оспоравању и богаћењу других политичких веровања и убеђења. Сигурно је само једно - са својом повезаношћу и вредностима попут индивидуализма, партиципације, децентрализације и једнакости, анархизам је, можда више него други правци, теорије и идеологије, у позицији да испуни очекивања постмодерног доба и постмодерног човека. Посебно левичарских организација и удружења који се у бити базирају на идеји слободе и социјалне једнакости.

Последњих година анархизам као идеологија све више побуђује интересовање младих широм света. Углавном припадника националних организација, покрета и удружења, најчешће базираних на ултрадесничарском, а мање на левичарском поимању стварности. То не значи да нема левичарских група и покрета. Има, али у много мањем броју него десничарских. Пре свега, зато што анархија представља покушај да се људском вољом досегне историјска тежња за једнакошћу и равноправношћу. Потом, да се оствари чежња за бољим животом. И на крају, да се на један комплексан и студиозан начин створи друштвена заједница у којој ће сви бити срећни и задовољни. Међутим, не треба заборавити да се друштво мења и трансформише у складу са друштвено-историјским околностима. Остаје отворено питање да ли у складу са тим, анархистичко друштво може испунити очекивања модерног доба и оних који се за његово увођење залажу.

Као покрет и идеологија, анархизам није нестао на светској друштвено-политичкој сцени. Последњих деценија промењен је само начин организације и деловања водећих анархистичких група. Реч је о новом типу, урбаним анархистима, образованим и младим људима из градских средина који се организују и делују на потпуно модеран начин. Еби

Шер (Abby Scher), уредник и аутор бројних текстова у магазину „*Dollars and Sense*”, који се бави анализом актуелних друштвено-политичких тема у САД-у, сликовито описује њихов рад, начин организације и деловање. Према њој, књижаре и инфо продавнице нови су центри окупљања младих, урбаних и образованих људи који своје место не проналазе у оквиру постојећег система. Њихова идеја најбоље се може представити слоганом „ни један закон ти не може дати слободу” (Scher, 1999).

Идеја о инфо продавницама у модерном анархистичком покрету заправо је комбинација културног центра, места за састајање и књижаре. Неке трају кратко, а неке деценијама. У већини случајева, за саме активисте представљају облик директне акције и супростављања доминантној култури заснованој на личној својини и такмичењу. У Торонту се, рецимо, најпознатијим „инфошопом” сматра „*The Anarchist Free Space*” (Shantz, 2011: 117-28) док у Британији још од осамдесетих година прошлог века таква места представљају „аутономни клубови” као центар социјалног кретања. Сама идеја датира из времена Француске револуције и радикалних клубова у којима су се окупљали истомишљеници (Goeyens, 2009). Крајем XIX и почетком XX века ширила се Европом и Америком, да би на почетку новог миленијума поставила неке нове оквире и одиграла значајну улогу у привлачењу нових симпатизера и активиста.

Анархизам се од свог настанка кроз векове провлачио кроз све друштвене обрасце и форме. Као модерна политичка идеологија посебно интересовање привлачи крајем XVIII и почетком XIX века. Оно што га разликује од других партикуларних модерних идеологија, није само теорија на којој је настао, извори, идеје и концепти, већ и временска и просторна одредница, која сама по себи представља извештај спецификум. Јавља се у различитом временском периоду, на различитим географским подручјима која сама по себи имају низ специфичности, а које опет неизоставно утичу на формирање одређених образаца понашања и активности. Зато не изненађује да је упркос изазовима, искушењима и препрекама са којима се сусретао опстао као идеологија. Али, идеологија мањине, која, чињеница, не представља озбиљну препреку нарушавању светског поретка, али која је ипак ту, и сваког тренутка може да позове на бунт, nerede и отпор.

Његове присталице су најчешће млади људи, који данас оснивају интернет стране, формирају блог странице, полемишу, дискутују и комуницирају са својим истомишљеницима из разних делова света. Кроз књижаре и „infoshop” места пласирају своје идеје, памфлете и чланке, одвајајући се од спољнег света којем не желе ни да припадају. Њихов

начин рада разликује се од традиционалног на више начина. Иста је само жар да своје идеје спроведу у дело.

Најбољи показатељ је оснивање анархистичке књижаре „*Blackout Books*” раних деведесетих година прошлог века у Њујорку, која је веома брзо постала центар анархистичких активности у САД-у. Оно што је разликује од претходних свакако је вишестраност и различитост, па се у њој окупљају не само присталице анархизма, већ и антикапиталисти, борци за заштиту природне средине, за права животиња и слични, симпатизери и активисти нових друштвених покрета. Информационе технологије и све већи значај Интернета, омогућио је присталицама и симпатизерима не само анархизма, већ и свему што је са њим у бити повезано, једноставнији и лакши вид комуникације, нове погледе на свет, брже информисање јавности. Тренд је настављен, па снага форума, блогова и интернет страница постаје више од оног што су некада значили памфлети и прогласи. До информација и размене мишљења стиже се за секунд. Остаје отворено питање квалитета и начина регрутације нових активиста, што у великој мери зависи од актуелних друштвено-политичких тема и питања са којима смо суочени сваког дана.

Како већина одговора на проблеме модерног доба не може бити пронађена у делима Бакуњина и Кропоткина, не изненађује жеља модерних анархиста за прилагођавањем времену у којем се живи. То потврђује и оснивање аутономне анархистичке групе „*Food Not Bombs*” још давне 1980. године у Бруклину, која је промовисала једноставну философију: „Друштво и држава би требали да вреднују људски живот више од материјалног богатства. Већина проблема у свету потиче из ове једноставне кризе вредности” (Goyens, 2009).

Неоспорно је постојање бројних друштвених покрета и група који се супротстављају одређеном систему и друштву у целини. Оно што карактерише већину од њих јесу идеје које се ослањају на анархизам као идеологију или на марксизам, односно неки од његових појавних облика. Упркос утицају и примесама сваке од њих, у суштини реч је о појединачним групама, покретима и организацијама које делују самостално и не промовишу једну кохерентну идеологију и философски систем вредности. У својој чувеној историји анархизма још је и Герин (Guerrin) добро запазио да се и Бакуњин, „тај руски преводилац чувеног Марксовог Капитала” суочио са истим проблемом још на крају XIX века (Guerrin, 1970). А односи се на чињеницу да све анархистичке групе подсећају на мале, затворене секте, које су, попут „кула од слоноваче” исполиране најнереалнијим догмама.

Привлачност анархизма као идеолошке основе од које су терористичке организације са краја XIX и почетка XX века полазиле, ограничена је како циљевима, тако и средствима остварења. Рушење државе и разарање свих форми политичког ауторитета практично је не само нереално, већ и немогуће. Економски и друштвени развој у огромној мери опредељују даљи развој и опстанак заједница, те је појам друштва без државе и њеног апарата више утопијски сан, него концепција коју је уопште могуће остварити. Бескомпромисан став који анархисти ватрено заступају према ауторитету и политичком активизму привлачан је једино младима. Најчешће у време изразитих криза, јер у њему проналазе одређене моралне основе, које су махом трајнијег карактера и опредељују њихов даљи живот. Посебно екстремистима, спремним на најразличитије видове супротстављања и акције (Riff, 1987).

Као политичка идеологија, анархизам се заснива на супротстављању држави и њеним институцијама. Два су фактора од пресудног значаја за идеолошки карактер анархизма. Он је, пре свега, јачи у моралним тврдњама, него у анализи и објашњењу. Сем тога, у извесној мери је сам по себи мање обједињена и кохерентна идеологија, а више тачка у којој се преклапају либерализам и социјализам. Његове присталице обједињене су на низу бројних принципа и позиција, међу којима се посебно истичу антиетатизам, природни поредак, антиклерикализам и економска слобода (Хејвуд, 2005).

После првог шока након агресивних протеста младих Грка широм Европе расте забринутост јер се тенденција анархистичких акција проширила и на улице европских метропола од Москве до Мадрида. Незапосленост, ниске зараде и неодговарајућа социјална заштита заједнички су проблеми, који не само да тиште младе Европљане, већ их „гурају” у руке анархиста и ултралевичара. У Шпанији, где је стопа незапослености највећа у односу на остале чланице ЕУ и прети да порасте на 20 одсто како се криза продубљује, млади су напали полицијске станице у Мадриду и Барселони. У Риму и Копенхагену протестанти, углавном левичари, гађали су полицију и уништавали имовину, у Москви су напали амбасаду Грчке, а у Француској је запаљено неколико аутомобила у Бордоу. Анархисти у Турској су спрејевима у црвено „офарбали” грчки конзулат у Истанбулу, док је бугарски анархистички покрет у Софији одржао само мирне протесте испред амбасаде Грчке.

Најупечатљивији су свакако последњи анархистички напади у Швајцарској, Грчкој и Италији 31. марта 2011. године. Анархисти су у Швајцарској напали Институт за нуклеарна истраживања, при чему је двоје људи повређено. У Грчкој је откривена писмо бомба, а у Италији

нападом на касарну двоје људи тешко повређено. Следе догађаји из 2012, али и почетком 2013. године, који указују да је анархизам инспирисан све већим падом друштвеног стандарда, економском кризом и незапослености. Поред организација широм Европе, тренд није заобишао ни Србију. Услед великих социјалних, економских, политичких и културолошких превирања, који су свој траг оставили у свим сферама друштвеног живота заједнице, неминован је повратак и/или настанак нових анархистичких организација чији се активисти и симпатизери практично поистовећују са покретом којем припадају. Култ оданости, лојалности и припадности заједници добија на значају тиме што је већина њихових чланова или одбачена из друштвено-политичког оквира, или се једноставно не уклапа у систем. Оснивањем група, које потом прелазе у покрет или удружење настоји се пружити отпор систему који, по њиховом мишљењу, не ваља. Сем уобичајених начина и метода деловања, уводи се и кримоногено деловање, којим се финансира добар део активности.

Савремени анархисти истичу да су они присталице идеја, које се данас сматрају општеприхваћеним и пожељним, као што су, на пример, генерални штрајк као средство политичке борбе, залагање за децентрализацију и локалну аутономију и одбијање служења војног рока. Анархизам се у свету најчешће повезује са синдикалним и антиглобалистичким покретима и протестима које организују у целом свету, али и са организовањем терористичких акција.

У Србији у овом тренутку постоји више удружења и покрета, заснованих на анархизму и методима којима се анархисти обично користе. Реч је о покретима и организацијама које настају као резултат дубоких друштвених превирања и кризе која траје већ деценијама. Симпатизера и активиста је све више, будући да представљају идеално уточиште онима који се на било који начин осећају одбаченим или пак угроженим. Неоспорно је да су били и остали озбиљан проблем савременог друштва, па донекле и поретка у Србији. Ипак, упркос свему изнетом, ма колико да је њихово постојање и активност озбиљна у оквиру друштвено-политичког система Србије и угледа у свету, време ће показати да ли је и у којој мери њихов рад довољно јака претња опасна по урушавање српског система.

Закључна разматрања

Утемељен на одређеним идеолошким обрасцима који подстичу на акцију - савремени (левичарски) тероризам и даље је претња и изазов

модерном добу. У том контексту, улога идеологије је од пресудног значаја, јер поред мотивације, обезбеђује и легитимитет терористичких дела у очима јавности. Посебно анархизма који је са вредностима попут индивидуализма, партиципације, децентрализације и једнакости, више него друге идеологије у позицији да испуни очекивања постмодерног доба и постмодерног човека.

Вечита потреба за друштвеном једнакошћу представља основ од кога се полази, али су путеви развоја и опстанка различити у зависности од миљеа у којем се јавља и специфичности друштвено-политичких заједница и поредака којима припада. Директна акција и могућност индивидуалног деловања, ослоњени на идеју потпуног негирања државе и њених вредности, уз инсистирање на потпуној људској слободи, долазе до изражаја у разним видовима борбе за остварење сопствених идеја и ставова. Отпор може бити испољен и кроз борбу за заштиту животне средине, животиња, ЛБГТ права, против глобализма и децентрализације, уз употребу насиља и свих расположивих средстава ради ефикасног остварења циља.

Анархизам се јавља се у различитим временским периодима, на различитим географским подручјима која сама по себи имају низ специфичности, а које опет неизоставно утичу на формирање одређених образаца понашања и активности. Упркос изазовима, искушењима и препрекама са којима се сусретао, успева да опстане као идеологија мањине, извор надахнутости и инспирације модерном тероризму и извесна претња која сваког тренутка може да позове на бунт, nerede и отпор.

Литература:

1. Atkins, Stephen E (2004): *Encyclopedia of modern Worldwide Extremists and Extremist Groups*, Greenwood Press,
2. Breitbart, M. Myrna (1980): *The integration of community and environment: Anarchist decentralism in rural Spain, 1936-1939*. In *The human experience of space and place*, ed. A. Buttimer & D. Seaman, 86-119, New York: St Martin's Press,
3. Đoković, Milorad (2007): *Anarhizam*, Utopija, Beograd,
4. Enciklopedija političke kulture, Sekelj, Laslo (1993): *Anarhizam*, Savremena administracija, Beograd,
5. Ethington, P. J (2007): *Placing the past: 'Groundwork' for spatial theory of history*, *Rethinking History* 11, no. 4: 465-93,
6. Čomski, Noam (1973): *Beleške o anarhizmu*, For Reasons of State,

7. Guerrin, Daniel (1970): *Anarchism: From Theory to Practise*, Monthly Review Press, New York ,
8. Goyens, Tom (2007): *Beer and revolution: The German anarchist movement in New York City, 1880-1914*, Urbana, IL: University of Illionis Press,
9. Goyens, Tom (2009): *Social Space and the practise of anarchist history*, Department of History, University of Virginia`s College at Wise, Virginia, USA, Rethinking History, Vol.13, No. 4, 439-457,
10. Injiges, Migel (2001): *Nacrt istorijske enciklopedije španskog anarhizma*, Madrid, CLS (2006)
11. Hejvud, Endru (2005): *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd,
12. Larrain, Jorge (1986): *The Concept of Ideology*, Century Hutchinson Group, London,
13. Kassimeris, George (2001): *Europe`s Last Red Terrorists: The Revolutionary Organization 17. november*, C. Hurst & Co Ltd, London,
14. Kassimeris, George (2006): *Last Acts in a Violent Drama? The Trial of Greece`s Revolutionary Organisation 17. November*, Terrorism and Political Violence, 18:1, 137-157., (preuzeto sa: <http://dx.doi.org/10.1080/095465590953479> 29.03.2012. 29.03.2012.),
15. Katz, Samuel M (2008): *Raging Within: Ideological Terrorism*, Lerner Publications Company, Mineapolis,
16. Kushner, Harvey W (2003): *Encyclopedia of Terrorism*, Sage Publications, Inc, London
17. Macridis, Roy C (1989): *Contemporary Political Ideologies: Movements and Regimes*, Brandeis University, London: Scott, Foresman and Company,
18. Nelson, B.C (1988): *Beyond the martyrs: A social history of Chicago`s anarchists, 1870-1900*, New Brunswick, Rutgers University Press, Nj&London,
19. Papadopoulos, George (2012): *Crisis in Greece: Anarchists in the birthplace of democracy*, Terrorism Monitor – In Depth Analysis of the War on terror, The Jamestown Foundation, Volume X, Issue 14
20. Perović, Latinka (1988): *Planirana revolucija*, BIGZ, Beograd,
21. Plehanov, Georgij Valentinovič (1968): *Anarhizam i socijalizam*, Kultura, Beograd,
22. Riff, Michael A (1987): *Dictionary of Modern Political Ideologies*, Manchester University Press, Manchester,
23. Sapon, Vladimir Petrovich (2005): *Apostles of the „Other Russia” Mikhail Bakunin and Eduard Limonov on Paths of Radical Social Transformation*, Russian Politics and Law, vol. 43, no. 6
24. Scher, Abby (1999): *ANARCHISM FACES the `90s*, Dolar&Sense magazin, New York,
25. Shantz, Jeffrey (2011), *The anarchist spaces of Toronto: Who's Emma? And The anarchist free space*, City 7, no. 1: 117-28
26. Simeunović, Dragan (2000): *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd,
27. Simeunović, Dragan (2009): *Terorizam – drugo izdanje*, Pravni fakultet, Beograd,

28. Simeunović, Dragan (2002): *Teorija politike – rider*, Nauka i društvo, Beograd,
29. Simeunović, Dragan (2009): *Uvod u političku teoriju*, Institut za političke Studije, Beograd,
30. Whittaker, David J (2004): *Terrorists and Terrorism in the Contemporary World*, Routledge, London,
31. Whittaker, David (2002): *Terrorism – Understanding the Global Threat*, Pearson Education Limited, London,
32. <http://anarhisticka-biblioteka.net/library/petar-kropotkin-anarhija>, 19.02.2013.
33. http://inicijativa.org/tiki/tiki-index.php?page=Pointblank_samoupravljanje, 26.03.2013.
34. <http://mail.nspm.rs/savremeni-svet/zlatna-zora-ili-osvit-evropskog-neofasizma.html?alphabet=l>, 19.02.2013.
35. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/361872/Levicari-zaposeli-napustenu-vilu-u-Atini-uhapseno-100-osoba> 19.02.2013.
36. <http://www.blic.rs/Vesti/Svet/362262/Anarhisti-napali-domove-pet-istaknutih-grckih-novinara> 19.02.2013
37. [http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews\[tt_news\]=39613&tx_ttnews\[backPid\]=588](http://www.jamestown.org/single/?no_cache=1&tx_ttnews[tt_news]=39613&tx_ttnews[backPid]=588)
38. <http://www.novosti.rs/vesti/planeta.299.html:420101-Grcki-anarhisti--potomci-uglednih-porodica> 19.02.2013.
39. http://www.uzelac.eu/.../8_MilanUzelac_Glavni_pravci_savremene_filozofije, 19.02.2013.
40. <http://dx.doi.org/10.1080/095465590953479>, 29.03.2012.
41. http://www.cev.eu.com/read_more.php?newsid=241, 19.02.2013.
42. <http://www.anarchistsummerschool.files.wordpress.com>, 19.02.2013.
43. <http://www.fpn.bg.ac.rs/.../3-Doc.-dr-Slaviša-Orlović-Kl...>, 19.02.2013
44. <http://kontra-punkt.info/magazin/23f-masovne-demonstracije-protiv-finansijskog-puca-u-spaniji>, 21.03.2013.
45. <http://anarhizam.hr/iz-medija/189-zvone-zvona-starih-utopija>, 19.02.2013.
46. <http://www.standard.rs/uzroci-i-posledice-najavljenih-klasnih-nemira-u-spaniji.html>, 26.03.2013
47. <http://www.mltranslations.org/serbcroat/prspain.htm>, 26.03.2013.
48. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1075910>, 21.03.2013.

Anarchism as ideological base of modern (leftist) terrorism

Summary: While most scientific work regarding terrorism deals with defining, determination of concept and analysis of motivation, objectives, methods and tactics of terrorist groups, much fewer scientific papers have in their essence the theoretical stronghold as a starting point. In the base of this paper is anarchism with characteristics, attributes and postulation that help to understand better the conditions and causes which influence creation of modern terrorism as a complex form of political violence. Based on concrete ideological patterns that incite action, contemporary

leftist terrorism is a serious threat and challenge in modern age. In that context, anarchism has crucial significance because, in addition to motivation, it provides legitimacy to terrorist acts in the eyes of the public.

Key words: anarchism, ideology, terrorism, leftwing terrorism, revolutionary will

II

БЕЗБЕДНОСТ И СОЦИЈАЛНЕ МРЕЖЕ

ЖЕЉКО Ђ. БЈЕЛАЈАЦ*
МИЛОВАН Б. ЈОВАНОВИЋ**

Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 351.78:004.49

Прегледни рад
Примљен: 17.03.2013
Одобрен: 27.04.2013

ПОЈЕДИНИ АСПЕКТИ БЕЗБЕДНОСНЕ КУЛТУРЕ НА ИНТЕРНЕТУ

Сажетак: Безбедносна култура се уопштено речено огледа у идентификовању опасности, њиховом отклањању или пак упућивању на оне субјекте задужене да професионално реагују и сачувају угрожене вредности. При том, вредности се једноставно могу дефинисати, као наша веровања о томе шта је добро или лоше, односно у којој мери је нешто добро или лоше, допустиво или недопустиво, корисно или некорисно, пожељно или непожељно, па самим тим рефлектују моралну димензију. Моралне норме које су некада важиле, са експанзијом информационо - комуникационих технологија, те свеопштом употребом рачунара и Интернета као глобалне мреже, почињу да трпе драстичне промене. Наиме, Интернет је наметнуо глобалну промену у брзини и начину комуникација, уневши важан утицај на квалитет живота „обичног човека“. Тај утицај видљив је у свим сферама друштвеног живота. Позитивне и корисне новине савремених информационих и компјутерских технологија, истовремено су као нус појаву донеле различите видове злоупотреба и опасности, нарочито приликом неконтролисане и бесциљне употребе Интернета. Између осталог, најчешћа асоцијација која се односи на злоупотребу Интернета у вези је са порнографијом. Подразумева се да и остали сајтови са нелегалним садржајима врше утицај на дугорочно „тровање“ деце. Поред незаобилазне и примарне улоге родитеља, неопходна је и подршка свих сегмената друштва у циљу подизања колективног нивоа свести, кроз медијске и едукативне кампање, усмерене према деци и младима, ради информисања о могућностима заштите на Интернету и начинима примене општих образаца његовог безбедног коришћења, у циљу заштите интегритета, посебно малолетних лица.

Кључне речи: интернет, безбедносна култура, злоупотребе интернета, компјутерски криминал, интернет педофилија

* zeljkobjelajac067@gmail.com

** miki80miki@gmail.com

Увод

Крајем XX века, Интернет је наметнуо глобалну промену у начину и брзини комуникација. Са сигурношћу се може истаћи, да је за две деценије постојања, дакле у прилично кратком временском периоду, интернет унео драстичан утицај на квалитет, живота „обичног човека“. Сви смо свесни огромног значаја употребе компјутера у савременим друштвима и чињенице да нема области људске делатности у којој рачунари нису нашли своју примену. Захваљујући огромној моћи компјутера у меморисању и брзој обради великог броја података, аутоматизовани информациони системи постају све бројнији и готово незаменљиви део целокупног друштвеног живота свих субјеката (физичких, али и правних лица) на свим нивоима.

Изузимајући уобичајену и неизбежну употребу у оквиру пословних комуникација, савремени човек данас користи Интернет и као средство за завршавање свакодневних обавеза. Захваљујући широком опсегу могућности помоћу Интернета можете на пример, резервисати карте за авион, позориште, куповати и продавати разну робу, вршити услуге, гледати ТВ, подешавати клима уређај, комуницирати и обављати многе друге послове које диктира животни и радни темпо модерног човека. Стога не чуди преовлађујуће мишљење, да је на планетарном нивоу зависност од Интернета из дана у дан све већа и већа.

У почетку примене компјутерске технологије, компјутери нису били подобни за веће злоупотребе, јер њихова примена није била масовна, тако да се њима бавио само узак круг корисника – информатичких стручњака. Оно што је отворило врата ширењу могућности да се компјутерска технологија злоупотреби у различите сврхе, јесте њен брз развој, поједностављење њене употребе, као и доступност исте широком кругу корисника.

Друштвена умрежавања су вероватно најбрже растућа онлајн (*online*) активност међу младима.¹ Одговор на све израженију преокупацију младих друштвеним интернетским мрежама (Фејсбук-*Facebook*, Твитер-*Twitter*, четовање-*Chat*) траже социолози, психолози, педагози и разни други стручњаци. Њихова запажања доносе прилично помешана осећа-

¹ Sonia Livingstone, Leslie Haddon, Anke Görzig and Kjartan Ólafsson, „Risks and safety on the internet: The perspective of European children“, Full findings and policy implications from the EU Kids Online survey of 9-16 year olds and their parents in 25 countries. This report, based on the final dataset for all 25 countries, presents the final full findings for EU Kids Online Deliverable D4: Core findings to the European Commission Safer Internet Programme, 13. January 2011, p. 36.

ња. С једне стране, евидентно је да нове технологије људима доносе значајне погодности и бројне изазове на које се може и мора одговорити креативном интелигенцијом, с друге стране Интернет са собом носи бројне изазове и опасности, којима су нарочито изложени млади људи. Наиме, велики проценат младих људи опијен Интернетом успоставља такве облике комуникација које не доприносе унапређењу хуманости него повећању осећања дезоријентације и самоће, што доводи напослетку до равнодушности према стварном животу. У том контексту, због нових технологија и бољитка које оне доносе, постоји оправдана неизвесност и страх од конфликта у коме се могу наћи подложни појединци, где би могло постати немогуће разликовати истину од заблуде, односно могло би доћи до мешања стварног света и виртуелне стварности.

Развој телекомуникација и рачунарства трансформисао је мобилне уређаје у минијатурне умрежене рачунаре са великим потенцијалом за криминал.² Компјутери и компјутерска технологија отварају простор за реализацију специфичних манипулативних дела, почевши од неких традиционалних облика криминалитета, као што су проневере, утаје, крађе, до оних софистицираних којима се неовлашћено прибављају одређени подаци, а потом употребљавају за остваривање противправне користи, а у последње време нарочито су учестале расправе о интернет педофилији.

Интернет педофилија јесте посебно специфичан вид компјутерског криминалитета, јер педофили све више лутају електронским мрежама и траже жртве, које су нажалост деца, најосетљивији и најрањивији део људске популације. Стога се са правом у последње време дискутује о распрострањености педофилије на интернету, укључивши и то, да ли таква дела улазе у категорију организованог криминала, јер се по правилу ретко завршавају на појединачним случајевима. Интернет је заправо постао ново „игралиште“ доступније педофилима, где су деца перманентно изложена непримереним сексуалним садржајима и узнемиравајућим и непријатељским порукама, што разорно утиче на њихов телесни и ментални склоп, односно психо-физички развој, што може бити опредељујуће за њихов будући биопсихолошки статус.

Имајући у виду наведено, све више се потенцира афирмисање безбедносне културе на интернету, васпитавање младих и промовисање вредности и вредносних система, како од стране родитеља, тако и од целокупног друштва.

² Jonathan Clough, „Principles of Cybercrime“, *Cambridge University Press*, Cambridge, 2010, pp. 3-4.

Безбедносна култура

Под безбедносном културом може се подразумевати безбедносна активност која изражава спремност деловања и понашања у складу са стеченим знањима и вештинама, као и у складу са прихваћеним вредносним ставовима. Огледа се у препознавању опасности, реаговању на њих избегавањем опасности, отклањањем опасности или упућивањем на оне субјекте који ће професионално реаговати и сачувати угрожене вредности. Према мишљењу Љубомира Стајића, безбедносна култура представља скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес, о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених и међународних вредности од свих извора, облика и носилаца угрожавања, без обзира на место или време њиховог испољавања. Безбедносна култура има своје унутрашње и спољашње манифестације. Унутрашње се односе на промишљање безбедности, а спољашње на понашање у безбедности, као и на однос и приступ безбедности, под чим се пре свега мисли на спремност и способност да се, било материјално било духовно, одговори на изазове и претње.³ Безбедносна култура је у тесној вези са нашим васпитањем, вредностима и вредносним системима које подржавамо.

Васпитање је трајан процес усвајања и усавршавања сензомоторних, интелектуалних, емоционалних, моралних и духовних способности детета, али и одраслог човека. Васпитање представља облик социјализације, што значи да се васпитањем детета или одраслог човека уобличава понашање тако да буде прихватљиво у друштвеној средини. Васпитање може бити физичко (учење и усавршавање сензомоторних особина и покрета тела, спортско васпитање), интелектуално (стицање знања из области науке, уметности, књижевности итд.), морално (стицање знања о томе шта је добро, а шта је лоше), естетско (стицање знања о томе шта је лепо, а шта није), религијско (стицање знања о вери, Богу, верским обичајима и традицији), безбедносно (стицање знања о безбедном понашању, заштити од претњи и угрожавања, избегавању и решавању сукоба итд.).⁴ С друге стране, вредности представљају наше идеје о томе шта је добро и исправно. Управо због тога вредности садрже моралну димензију. Људи имају различите вредности, јер су одрасли у различитим околностима, што одражава њихов субјективни карактер.

³ Светлана Станаревић, Филип Ејдус и остали, „Појмовник безбедносне културе“, *Центар за цивилно-војне односе*, Београд, 2009, стр. 16.

⁴ Ибид, стр. 20.

У информационој безбедности, безбедносна култура је релативно нова област. Могло би се рећи, да су тек почетком овог века безбедносни истраживачи, почели да промовишу безбедносну културу неке организације као важан фактор у одржавању адекватног нивоа безбедности информационих система у истој. Међутим, нико од тих раних истраживача, није понудио прецизну дефиницију, која суштински и садржајно одражава појам „безбедносна култура“, нити је било икаквих јасних погледа о томе како је креирати. Надаље, већина радова о безбедносној култури и даље има ограничен фокус о томе како можете развити безбедносну културу. Успут, постоји широко уверење да је све што је потребно, мало свести и тренинга да се створи добра безбедносна култура. Већина веб сајтова о безбедносној култури промовише и заступа овакво мишљење. Међутим, да баш тако није једноставно установити и спроводити безбедносно прихватљив образац понашања, предочавају бројне расправе о индивидуалној безбедносној култури и уопште безбедносној култури младих на интернету.

Очито је да постоји више димензија безбедносне културе које је тешко ускладити, зато је све израженије угрожавање приватности и репутација, плјачкање новца на банкарским рачунима, чак и угрожавање личне и породичне безбедности услед неопрезног понашања на Интернету.

Негативне стране интернета

Рачунари су нашли своју примену у скоро свим областима живота и рада савременог човека. Захваљујући огромној моћи компјутера у меморисању и брзој обради великог броја података, аутоматизовани информациони системи постају све бројнији и готово незаменљиви део целокупног друштвеног живота свих субјеката (физичких, али и правних лица) на свим нивоима.

Напредак у телекомуникационој и рачунарској технологији покренуо је информациону револуцију, чији утицај може бити бар толико широк и дубок колики је био и утицај индустријске револуције XIX века. Трансформација из индустријског у информационо (пост - индустријско) друштво, која је започела средином прошлог века и још увек траје, померила је друштвени фокус од производње материјалних добара ка пружању услуга. Кључни симболи овог доба су комуникације и рачунари, са отвореним питањем: Ко ће у овом новом добу бити најуспешнији?⁵

⁵ William G. Huit, „Success in the Information Age: A Paradigm Shift“, Valdosta State University, Valdosta, Georgia, 1999, <http://chiron.valdosta.edu/whuitt/13/02/2013>.

Међутим, управо појачано присуство информационих технологија носи са собом и ризик.⁶ Промене које је изазвала информациона технологија учиниле су да у први план дођу нови стратешки ресурси савременог друштва: знање и информација, као примарна основица старања нових вредности информатичког доба у којем је подржавајућа технологија веома снажан алат приликом усмеравања рада од физичког ка менталном. Велике могућности у свим сферама друштвеног живота, које су развојем информационе технологије стављене пред човека, поред бројних, њему до тада непознатих предности, условиле су и његову изложеност новим и врло озбиљним ризицима.

Поред ових општих особености и запажања која одликују знатне контрадикторности, негативне стране употребе интернета попримају озбиљне конотације. Наиме, научно-технолошки развитак, упоредо са тим што је покренуо снаге које интегришу нашу планету, у циљу квалитетнијег живота њених становника, омогућио је претпоставке онима који желе да искористе одређене иновације у сврху вршења криминалних делатности. Позитивне и корисне новине савремених информационих и компјутерских технологија, донеле су и низ проблема везаних за појаву и експанзију различитих облика и форми испољавања компјутерског криминалитета. Нове форме вредности, концентрација података, нове методе и технике деловања у другачијем амбијенту, те сужавање временске скале деловања, укидање лимита на просторна ограничења деловања, уз динамичност, покретљивост, инвентивност и стабилност ризика, јесу одреднице у које се уклапају и којима се руководе појединци и криминалне организације склоне различитим видовима злоупотреба.⁷

Иако је данас немогућ живот и функционисање друштва у целини без употребе рачунара и савремене информатичке технологије, сазрела је свест да се ова корисна и потребна средства могу користити за недопуштене, противправне циљеве, у првом реду за прибављање противправне имовинске користи за неко лице или за наношење штете другима.⁸ Компјутерске преваре могу да се врше на веома разноврсне начине

⁶ Саша Радуловић, „Претње високотехнолошког криминала и домаћа законодавна регулатива“, *Ревизија за безбедност – стручни часопис о корупцији и организованом криминалу*, бр. 8/08, година II, Центар за безбедносне студије, Београд, 2008, стр. 18.

⁷ Жељко Бјелајац, *Организовани криминалитет-Империја зла*, Правни факултет за привреду и правосудје у Новом Саду, Нови Сад, 2013, стр. 282-283.

⁸ Жељко Бјелајац, Јелена Матијашевић, Душко Димитријевић, „Значај успостављања међународних стандарда у сузбијању високотехнолошког криминала“, *Међународна политика*, бр 1146, Април–Јун 2012, Београд, стр. 66–85.

и компјутерски делинквенти у том погледу показују заиста велику инвентивност.⁹

Оно што је посебна карактеристика ових деликата јесте сам начин извршења, који се заснива на употреби компјутера. При том коришћење рачунара може бити испољено на целовит или сегментиран начин у инкриминисаним радњама. Наравно, компјутер може бити, а врло често и јесте основно средство за извршење ових кривичних дела, уз услов да је остварена нека кажњива последица у кривично-правном смислу. Могућности злоупотреба су бројне и разноврсне.

Злонамерни појединци, организоване хакерске групе, па и сајбер криминалци, могу да нанесу штету на следеће начине:¹⁰

- да заразе ваш рачунар шпијунским софтвером како би вам украли идентитет или пратили ваше Интернет и животне навике;
- да вас опљачкају крађом ваших лозинки за приступ неким онлајн сервисима (нпр: е-банкинг);
- да направе проблеме у функционисању вашег рачунара помоћу вируса и другог злонамерног софтвера
- да преузму контролу над вашим рачунаром и да га користе за напад на друге кориснике широм света;
- да вас наведу да посетите лажни сајт неког од онлајн сервиса које користите и тамо оставите личне податке;
- да упадну у вашу бежичну мрежу и бесплатно користе вашу Интернет конекцију
- да украду и потом користе ваше налоге за слање е-поште и четовање.

Дакле, појавни облици компјутерског криминалитета могу бити многобројни, али углавном се могу груписати на четири облика, а то су: крађа услуга; информацијски криминалитет; имовински и неимовински криминалитет. Област компјутерског криминалитета, односно различите видове злоупотреба и недозвољених радњи, теорија кривичног права прати, обрађује и разврстава, као дела која се односе на: компјутерске преваре, крађе добара, фалсификовање података и докумената, финансијске крађе, преваре и злоупотребе, хакерисање, крађе времена, вандализам, компјутерске шпијунаже и саботаже.

⁹ В. више: Bellour J. С.: „Међународна превара“, *Избор бр.1*, Загреб, 1981, стр. 76-77; цитирано према: Живојин Алексић и Милан Шкулић, *Криминалистика*, Досије, Београд, 2002, оп. цит., стр. 389.

¹⁰ <http://www.rnids.rs/cir/15/02/2013>.

ФБИ и Национални центар за криминал белих крагни САД (*National White Collar Crime Center*) по Енциклопедији сајбер криминала, истражују и прате следеће облике:¹¹

- упаде у компјутерске мреже;
- индустријску шпијунажу;
- софтверску пиратерију;
- дечију порнографију;
- бомбардовање електронском поштом;
- „њушкање“ пасворда;
- крађу кредитних картица;
- прерушавање рачунара да личи на други.

У односу на тип почињених дела, сајбер криминал може бити:

Политички, кога чине:

- а) сајбер шпијунажа и сајбер саботажа у свету рачунара,
- б) хакинг – основе безбедности на интернету, заштита од компјутерских вируса, црва и тројанаца,
- ц) сајбер тероризам – интернет као оружје терориста,
- д) сајбер ратовање – импликације евентуалног оружаног сукоба на сајбер простору.

Економски, кога чине:

- а) сајбер преваре – нигеријска подвала или прање новца,
- б) хакинг – заштита од компјутерских вируса,
- ц) крађа интернет услуга и времена – сузбијање злоупотребе интернета и наношење штете корисницима,
- д) пиратерство софтвера, микрочипова и база података,
- е) сајбер индустријска шпијунажа – шпијунажа и саботажа у свету рачунара,
- ф) преварне интернет аукције – неиспоручивање производа, лажна презентација производа, надграђивање цене производа, удруживање ради постизања веће цене, трговина робом са црног тржишта...

Производња и дистрибуција недозвољених и штетних садржаја:

- а) дечија порнографија,
- б) педофилија,
- ц) верске секте,
- д) ширење нацистичких, расистичких идеја,
- е) злоупотреба жена и деце.

¹¹ Željko Bjelajac, „Cyber Crime and Internet Pedophilia“, *Western Balkans From Stabilization to Integration*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2011, pp. 437–456.

Манипулација забрањеним производима, супстанцама и робама:

- а) дрогом,
- б) органима,
- ц) оружјем.

Повреде сајбер приватности:

- а) надгледање е-поште,
- б) спам – злоупотреба електронских система у сврху слања нежељених масовних порука без икаквог критеријума,
- с) *phishing* мрежна крађа идентитета,
- д) праћење е-конференција,
- е) прислушкивање, снимање „причаоница”,
- ф) прикачињање и анализа „cookies”.

Дела из области високотехнолошког криминала изузетно је тешко перципирати, истраживати и процесуирати.¹² Сајбер криминалци, за разлику од других криминалаца, користе веома паметне технике, којима се припремају и врше кривична дела, па им је веома тешко ући у траг. Откривање ове врсте кривичних дела и прикупљање доказа против починилаца је доста специфично. Наиме, због недостатка материјалних доказа, као што су леш, крв, новац, накит, отисак и сл., тешко је усмеравати и водити истрагу. Већина кривичних дела из области сајбер криминала, бива откривено случајно или дуго након њиховог настанка, али ипак број откривен кривичних дела није занемарљив.

Такође, тежина компјутерских превара је утолико већа што оне далеко допиру због величине Интернета, затим, прилично се тешко откривају и доказују, а због мале упадљивости, врло често се ова дела врше веома дуго и у континуитету.¹³

Сајбер простор у Србији, прати тренд експанзије сајбер криминала на глобалном нивоу. У Србији је присутна широка лепеза сајбер криминала, од ширења вируса, пиратерије, неовлашћеног приступа рачунарским мрежама, до порнографија, злоупотребе платних картица и плјачки банака. У области сузбијања високотехнолошког криминала у Србији, највећи помак је учињен оснивањем специјализованих органа и ангажовањем посебно обучених стручњака. У оквиру МУП-а Србије формирана је посебна служба за борбу против високотехнолошког кри-

¹² Жељко Бјелајац, Јелена Матијашевић, Душко Димитријевић, „Конвенција Савета Европе о високотехнолошком криминалу“, *Европско законодавство*, Год. XI, бр. 42, Београд, 2012, стр. 37–52.

¹³ Жељко Бјелајац, Јелена Матијашевић, Душко Димитријевић, „Computer fraud as a part of contemporary security challenges“, *Review of International Affairs* 1147, avgust-septembar 2012, стр. 5-21.

минала. Такође, именован је посебан тужилац за високотехнолошки криминал и опредељена је надлежност суда за целу територију Републике Србије.

Интернет педофилија

Раније су педофили имали „сужен“ маневарски простор деловања. Одлазили су на дечија игралишта, школска дворишта и имали су уобичајене методе рада које су се састојале у посматрању, праћењу, запиткивању, чашћавању чоколадицама, жвакама, слаткишима и сл. Такав начин и приступ подразумевао је и излагање својеврсном ризику. Интернет сада обезбеђује педофилима несметано и безбрижно праћење деце, укључивање у њихове активности, игру и забаву. Такође он пружа и излаз, односно могућност бежања у анонимност када се год осети опасност од разоткривања.

Анализирајући ову појаву, тешко да би се било ко повиновао мишљењу да рачунари и интернет заправо представљају мрачну страну света. Међутим, сви би се сложили са чињеницом да бесциљна и неконтролисана употреба интернета за собом повлачи бројне опасности. „Данас интернет користи око 15% светске популације (свесно), а несвесно чак око 20% (кроз разне уређаје, телефоне, телевизију). Од тога броја половина је у узрасту од 5 година до адолесценције. Груба претрага популарног google-а на реч „енциклопедија“ ће вам понудити 1.700.000 резултата, док ће на реч „секс“ понудити 26.500.000 резултата“.¹⁴ Изнети подаци алармантни су за друштво у целини, а превасходно за родитеље, који нажалост немају јасну представу о импликацијама овог феномена, нису свесни проблема и не препознају га на адекватан начин.

Остале специфичности електронског насиља које га разликују од насиља у непосредном односу: може бити присутно 24 часа, свих седам дана у недељи; изложеност и код куће и на местима која су раније била сигурна за дете; публика и сведоци могу бити многобројни и брзо се повећавају; анонимност повећава осећај несигурности код жртве; електронско злостављање може бити присутно међу вршњацима, али мете могу бити и одрасли, као на пример професори и учитељи; без физичког контакта са жртвом и публиком, деца и млади теже виде и разумеју штету коју њихове речи могу нанети, понекад и поруке које се шаљу из шале могу повредити, премда нису имале намеру злостављати некога.¹⁵

¹⁴ http://sr.wikipedia.org/sr-el/razgovor_sa_korisnikom:Internet servis/05/03/2013.

¹⁵ Гордана Буљан-Флендер, *Интернет и деца-требамо ли бринути*, http://www.psihonet.com/aktuelni_osvrti/23/03/2013.

Најчешћа асоцијација која се односи на злоупотребу интернета у вези је са порнографијом, међутим и остали сајтови са нелегалним садржајем врше утицај на дугорочно „тровање“ деце, нудећи разне облике менталног злостављања (секте, нацистички садржаји, дроге, разне врсте дијета и сл.). Посетиоци тим садржајима приступају из разних побуда, а деца то најчешће раде из разлога радозналости и дечије наивности. Као финална фаза следи „учлањење“ и лични контакт, што може имати несагледиве последице и трауматична искуства.

Ова запажања су уско повезана и са теренским истраживањем, тзв. „виртуелном девојчицом“. За 50 сати проведених на *chatu*, Астрина девојчица је примила 457 позива на разговор, у 86% случајева контакт је инициран од особе мушког пола, а у 27% случајева (125 разговора) било је присутно сексуално узнемиравање! Одабране причаонице су биле главне собе на „Крстарици“ и „*Serbian Caffeu*“, а лажни идентитет „виртуелне девојчице“ поткрепљен је профилима на *ICQ*-у и „*Skypeu*“.¹⁶

Када су деца у питању, начини „тешења“ су добар и проверен приступ (углавном је то добар виртуелни вршњак - пун разумевања). Након стицања поверења наредна фаза је слање фотографија, упућивање на *web* портале или заказивање „дружења“ и лични контакт. У овој последњој фази се дете присиљава путем уцене или простим системом силе на жељену активност (ово се не мора односити само на блуд, већ и на друге врсте искоришћавања, крађе, преваре...). Ко се крије у соби? У овој причи не може да се заобиђе и најпопуларније, али истовремено и најопасније подручје интернета, „*chat-room*“. Овакав сервис омогућује деци да виртуелно путују у било који део света, да разговарају с било ким, размењују поруке са људима о којима ништа не знају и који су за њих потпуни странци. Дете не зна ко је са друге стране, а то често могу и знају бити одрасли. У својој наивности и жељи да се упозна са вршњацима из других крајева и земаља, дете сасвим искрено и наивно пружа информације о себи, својим годинама, узрасту, полу, месту боравка, школи и свему другом. Путем „*chat-rooma*“ педофили сазнају све о детету; куда се креће, шта воли, какав му је распоред, у каквим је односима с родитељима, с браћом и сестрама и сл. Педофили се чак не морају активно укључити у разговор, већ скривено пратити разговор међу децом и прикупљати информације.¹⁷

¹⁶ „Интернет, видови интернет криминала у нашој земљи“, *Свет компјутера*, http://sk.rs/2007/03/skin_02.html/ 19/03/2011/датум приступа/16/03/2013.

¹⁷ http://sr.wikipedia.org/sr-el/razgovor_sa_korisnikom:Intrnetservis/16/03/2013.

Утицај информационих и комуникационих технологија на развој деце и њихова заштита од злоупотреба на интернету

Сајбер насиље, заправо, има све елементе насиља и изазива реалне последице без обзира на то што је учињено у тзв. виртуелном простору. Специфичност овог насиља је да се врши преко уређаја, што у суштини камуфлира реалну представу, јер се верује да постоји лаган излаз, тј. заштита за жртву, која се састоји у искључивању уређаја и изласку из сајбер простора. Недостатак едукације ускраћује могућност реалног сагледавања проблема, у супротном би се подразумевало да је сајбер простор временом постао део нашег животног амбијента, те да његово тренутно напуштање има идентично значење као и промена реалне средине, са околностима и последицама које тај чин производи, али и кључном чињеницом за ову прилику, да пресељењем насиље обично не престаје.

Упутно је овом приликом навести одређена запажања излагача са стручног скупа „Виртуелно детињство-фокусирање проблема, превенција и препоруке“:¹⁸

- Под утицајем примена информационих и комуникационих технологија, виртуелна стварност све више улази у живот све већег броја људи. Деца све масовнији корисници ИКТ, имају све пунији доживљај виртуелног детињства;
- Миленијумска генерација одрасла је уз интернет и „увек је *online*“. Дигиталне технологије су само неоргански део њиховог тела, а друштвени медији нису њихово виртуелно већ реално окружење;
- Информациона технологија је постала свакодневни део живота савремене породице. Компјутер није непознаница ни за децу предшколског узраста;
- Информационе и комуникационе технологије постале су неодвојиви део живота деце. Њиховом употребом, деца су поред велике користи и позитивних ефеката, изложена бројним опасностима. Постоји могућност да се код њих развије зависност. У виртуелном свету они се неретко сусрећу и са бројним преварама и непријатностима;
- Родитељи деце и тинејџера су често фасцинирани издржљивошћу, са којом њихови потомци издрже седети испред компјутера. У мислима су пренесени у зачарани свет информација, забаве и виртуелног дружења, заборављајући на време и своје обавезе. Забране су већином бескорисне, јер деца могу сурфовати у школи или код пријатеља, где нису под контролом;

¹⁸ Стручни скуп „Виртуелно детињство-фокусирање проблема, превенција и препоруке“, Београд, 29. 06. 2011, www.internetservis.co.rs/virtuelo_detinjstvo/21/03/2013.

- Нихилизам савремене технологије уништава осећајност, солидарност и критичку свест. Ревитализација религијских и магијских ритуала у контексту технокултуре за жртву узима људску душу, чиме доводи до технолошког уздрмавања самог статуса људског бића;
- Виртуелни свет је започео реалну битку са стварним, реалним простором. Оба света су почела да се мешају у главама деце.

Васпитавање деце, њихово образовање, усмеравање и пуштање у самосталан живот су неизбежне и неисцрпне теме. Поред бројних утицаја на наше животе, данас је заиста неспорно да компјутерска технологија и интернет, незаобилазно представљају важан део директних и индиректних утицаја. Они су до те мере изражени да је неминовна и опште корисна активност родитеља у контексту едукације и превенције, тј. познавања и суочавања са проблемом, на који начин компјутерске игре и виртуелна стварност утичу на децу и њихов развој. На који начин пустити дете у тзв. дигитални свет, а да оно при том буде безбедно и да избегне нежељена искуства, питање је које је опште присутно и које из дана у дан добија на значају. Наиме, што се више људи ослања на Интернет то више људи рачуна на његову безбедност.

Основна правила која треба примењивати када су у питању приватност и безбедност података на Интернету, по савету стручњака су:¹⁹

- креирање безбедног профила;
- на Интернету не треба давати или објавити личне податке, бројеве телефона, назив школе, *e-mail* адресу и сличне податке;
- водити рачуна о типу и количини података која ваша деца размењују на Интернету;
- увек чувати лозинку у тајности;
- научите своје дете да не одговара на увредљиве поруке;
- научите своју децу да не отварају *e-mail* од непознатих људи;
- пожељно је користити софтвере за скидање непожељних *e-mail* – спамова;
- научите своје дете да блокира поруке од одређених пошиљалаца.

Међутим, упркос наизглед једноставним правилима и препорукама, постоје очигледне потешкоће у њиховој практичној спроводљивости, јер огроман део популације има апсолутно некритички однос према новим технологијама и изазовима савременог друштва. Са друге стране све је дубљи јаз између младих и старијих генерација, нарочито у погледу знања и примењивања компјутерских техника. Зато друштво постаје свесно тога да се не може рачунати на самоконтролу појединца, па се све више говори о томе да је нужно спроводити ефикасне програме

¹⁹ <http://www.kliknibezbedno.rs/latin/roditelji.html/23/03/2013>.

едукације у циљу смањења ризика и заштите корисника од електронског насиља кроз доношење одређених упутстава и препорука. Те препоруке морају бити фокусиране не само на децу узраста до 18 година, већ и на одрасле кориснике Интернета, родитеље, наставнике, васпитно особље, јавне институције, али и службе безбедности које се баве спречавањем криминала.

Закључак

Појава Интернета довела је до тога да комуникација никад није била доступнија, јефтинија и бржа. Упоредо са позитивним странама Интернета, постоје и штетне појаве које су отвориле простор за разне врсте злоупотреба. Иако је данас немогућ живот и функционисање друштва у целини без употребе рачунара и савремене информатичке технологије, сазрела је свест да се ова корисна и потребна средства могу користити за недопуштене, противправне циљеве.

Употреба Интернета праћена је многим опасностима, као што су опасности од губитка, фалсификовања или крађе драгоцених информација и уништавања компјутерских система. Такође, у последње време се нарочито актуелизују питања приватности, слободе и контроле коришћења интернета. Наиме, у сваком тренутку смо перманентно изложени „*spam e-mail*“-овима, крађи идентитета, злоупотреби деце, порнографији, хакингу, коришћењу интернета као оружја ради дестабилизације виталних инфраструктурних система, као и разним другим злоупотребама. Истовремено последице сајбер криминала, односно штете настале вршењем компјутерских деликата мере се билионима долара. Поред тог финансијског аспекта, штете се могу анализирати и кроз нематеријални аспект, који се огледа у неовлашћеном откривању туђих тајни, или пак неком другом „индискретном штетном поступању“.

Врбовање жртава путем Интернета, пре свега у Интернет причаоницама, тешко је разликовати од безазленог дружења. Зато је важно да сви корисници Интернета, без обзира да ли су професионалци или обични корисници, буду упознати са претњама и техникама заштите од истих.

Данас, као никада до сада, имамо функционалну угроженост породице форсирањем индивидуализма и ривализирања. Миленијумска генерација одрасла је уз интернет и „увек је *on-line*“. Дигиталне технологије су само неоргански део њиховог тела, а друштвени медији нису њихово виртуелно већ реално окружење. Очигледно је да је виртуелни

свет започео реалну битку са стварним, реалним простором. Оба света су почела да се мешају у главама деце, зато је заштита деце од злоупотреба на интернету нужност и обавеза, како породице, тако и друштва у целини. Каже се да је заштита онолико добра колико је добра њена најслабија карика, а најслабија карика сваког система је најчешће човек, тако да је најбитније примењивати константан систем едукације свих корисника, а посебно младе популације, не заобилазећи при том категорију деце, која све чешће представљају циљну групу различитих форми злоупотреба информационо-комуникационих технологија.

Литература:

1. Aleksić Živojin, Škulić Milan, *Kriminalistika*, Dosije, Beograd, 2002.
2. Bellour J. C.: „Međunarodna prevara“, *Izbor br.1*, Zagreb, 1981, str. 76-77.
3. Bjelajac Željko, *Organizovani kriminalitet-Imperija zla*, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe u Novom Sadu, Novi Sad, 2013.
4. Bjelajac Željko, „Cyber Crime and Internet Pedophilia“, *Western Balkans From Stabilization to Integration*, Institute of International Politics and Economics, Belgrade, 2011, pp. 437–456.
5. Bjelajac Željko, Matijašević Jelena, Dimitrijević Duško, „Značaj uspostavljanja međunarodnih standarda u suzbijanju visokotehnološkog kriminala“, *Međunarodna politika*, br 1146, April–Jun 2012, Beograd, str. 66–85.
6. Bjelajac Željko, Matijašević Jelena, Dimitrijević Duško, „Konvencija Saveta Evrope o visokotehnološkom kriminalu“, *Evropsko zakonodavstvo*, God. XI, br. 42, Beograd, 2012, str. 37–52.
7. Bjelajac Željko, Matijašević Jelena, Dimitrijević Duško, „Computer fraud as a part of contemporary security challenges“, *Review of International Affairs* 1147, avgust-septembar 2012, str. 5-21.
8. Livingstone Sonia, Haddon Leslie, Görzig Anke and Ólafsson Kjartan, „Risks and safety on the internet: The perspective of European children“, Full findings and policy implications from the EU Kids Online survey of 9-16 year olds and their parents in 25 countries. This report, based on the final dataset for all 25 countries, presents the final full findings for EU Kids Online Deliverable D4: Core findings to the European Commission Safer Internet Programme (13 January 2011), p. 36.
9. Radulović Saša, „Pretnje visokotehnološkog kriminala i domaća zakonodavna regulativa“, *Revija za bezbednost – stručni časopis o korupciji i organizovanom kriminalu*, br. 8/08, godina II, Centar za bezbednosne studije, Beograd, str. 18.
10. Stanarević Svetlana, Ejduš Filip i ostali „Pojmovnik bezbednosne kulture“, *Centar za civilno-vojne odnose*, Beograd, 2009.
11. Huitt G. William, *Success in the Information Age: A Paradigm Shift*, Valdosta State University, Valdosta, Georgia, 1999.

12. Clough Jonathan, „Principles of Cybercrime“, *Cambridge University Press*, Cambridge, 2010, pp.3-4.
13. <http://www.kliknibezbedno.rs/latin/roditelji.html>
14. <http://sk.rs>
15. <http://sr.wikipedia.org>.
16. http://www.internetservis.co.rs/virtuelo_detinjstvo
17. <http://www.psihonet.com>
18. <http://www.rnids.rs>

Certain Aspects of Security Culture on the Internet

Summary: Safety culture is reflected in general terms to identify hazards, eliminate them or referring to those entities responsible to respond professionally and preserve endangered values. In addition, the values can be easily defined, as our beliefs about what is good or bad, or the extent to which something is right or wrong, permissible or impermissible, useful or not useful, desirable or undesirable, and thus reflects the moral dimension. Moral norms that used to stand, with the expansion of information - communication technologies, and the pervasive use of computers and the Internet as a global network, we are beginning to suffer drastic changes. Specifically, it is imposed by the global change in the speed and manner of communication, creating an important impact on the quality of life "common man". This influence is evident in all spheres of social life. Positive and useful novelties of modern information and computer technology, both as a side effect brought different forms of abuse and danger, especially when aimless and uncontrolled use of the Internet. Among other things, the most common associations related to Internet abuse is related to pornography. It is understood that other sites with illegal content influence the long-term "poisoning" children. In addition to the inevitable, and the primary role of parents, and the necessary support from all segments of society in order to raise the collective awareness through media and education campaign, geared towards children and young people, for information on the possibilities of protection on the Internet and how to use the general form of its safe use in to protect the integrity, especially minors.

НЕНАД ПУТНИК*
МИЛИЦА БОШКОВИЋ
Универзитет у Београду
Факултет безбедности
Београд

УДК 316.48:004.49
Монографска студија
Примљен: 26.04.2013
Одобрен: 03.05.2013

САВРЕМЕНИ БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВИ – ХАКТИВИЗАМ КАО НОВИ ОБЛИК ДРУШТВЕНОГ КОНФЛИКТА

Сажетак: Безбедност рачунарских мрежа и, уопште, информационих инфраструктура данас није више само технички проблем него и важно стратешко питање. Услед распрострањености и децентрализованости глобалне рачунарске мреже као и непостојања правне регулативе која би регулисала сајбер ратовање, активност хактивиста - својеврсне сајбер гериле - постала је један од важних проблема сајбер безбедности и додатно нагласила значај заштите информационих система, спровођења међународних истрага, екстрадиције и кажњавања извршилаца. Феномен хактивизма постоји око петанест година, погађао је различите државе на различитим континентима, али до данас није пронађено адекватно и општеприхваћено решење за сузбијање ове непожељне појаве. Овај рад настоји да са аспекта сајбер безбедности опише феномен хактивизма, размотри његове импликације по националну безбедност држава, као и да пружи критички осврт на актуелне проблеме и стратегије који су везани за супротстављање овој појави.

Кључне речи: хактивизам, сајбер безбедност, сајбер ратовање, национална безбедност, међународно право

Увод

Савремено друштво постало је зависно од информационо - комуникационих технологија. Ова зависност изнедрила је и нове безбедносне ризике и претње који се у великој мери разликују од оних који су постојали у прошлости.

* nputnik@fb.bg.ac.rs

Са етиолошког аспекта, нови облици безбедносних претњи информационом друштву евидентирају се од почетка деведесетих година прошлог века, када је интернет постао широко доступан, тј. пуштен у комерцијалну употребу. Нове претње су представљене физичким и софтверским угрожавањем информационе инфраструктуре, али и све чешћом злоупотребом сајбер простора за различите субверзивне активности. Појављивање нових, специфичних безбедносних претњи крајем XX и почетком XXI века омогућено је постојањем „слабих тачака“ типичних за информационо комуникационе технологије, са једне стране, а, са друге стране, постојањем субјеката спремних и способних да ове технологије злоупотребе у властиту корист. Сајбер простор, „виртуелни свет“, на тај начин је постао не само циљ напада већ и моћно средство у рукама различито мотивисаних корисника информационо - комуникационих технологија.

Безбедносне претње информационом друштву разноврсне су и специфичне по томе што су превасходно усмерене на злонамерно дестабилизовање информационих система. Онемогућавање нормалног функционисања информационих система у друштву које је од њих постало зависно може имати врло озбиљне последице на све сфере друштвеног живота. Последице могу бити чак и фаталне уколико се угрозе поједине инфраструктуре, као што су, на пример, системи за контролу копненог и ваздушног саобраћаја, хидроцентрала, нуклеарних електрана, безбедносних и здравствених служби или, пак, за дистрибуцију електричне енергије.

Нове технологије нису само изнедриле нове претње већ су и отежале способност идентификовања актера безбедносних претњи и њиховог разликовања. Актери претњи у новом амбијенту, сајбер простору, могу бити различити – државни, подржавни и транснационални субјекти. То су најчешће злонамерни појединци, криминалне групе, терористичке организације, привредни субјекти, али и државе и њихове институције (националне армије и обавештајне службе), са различитим мотивима за деструктивно деловање: економским, политичким, идеолошким, религијским или војним.

Сједињене Америчке Државе биле су прва земља која је, у опширнијем преиспитивању националне безбедности након формалног завршетка биполарне поделе света, отворила дискусију о постојању сајбер ризика. Такозвана сајбер претња је, од настанка идеје деведесетих година двадесетог века, сматрана једним од могућих „асиметричних“ инструмената противничких земаља, идеолошки мотивисаних група и међународних терористичких организација које нису у стању да се војно

конфронтирају са Сједињеним Америчким Државама. У случају да се остваре, ове претње би могле резултовати погубним прекидима основних функција државе. Безбедносне претње у сајбер простору тиме су стекле статус проблема националне безбедности. Расправа се касније ширила, иако са различитим акцентима, у свим технолошки развијеним земљама, зауевши последњих година значајно место и у међународним безбедносним политикама под називом сајбер безбедност.

Генеза парадигме и појмовно одређење сајбер безбедности

Етимолошки посматрано, корени појма *сајбер безбедност* сежу у шездесете године прошлог века и везују се за простор САД. У том периоду је третирана *комуникациона безбедност* (*Communication Security - COMSEC*). Са појавом компјутера, седамдесетих година прошлог века, настала је *компјутерска безбедност* (*Computer Security - COMPUSEC*). Већ осамдесетих година XX века, услед инцидента као што су били *Кукавичје јаје* (*Cuckoo's egg*) и *Морисов црв* (*Morris worm*), увидело се да мрежа састављена од великог броја рачунара може бити искоришћена за злонамерне циљеве. Тада долази до интеграције комуникационе и компјутерске безбедности, те настаје појам *информациона безбедност* (*Information Security - INFOSEC*). Информациона безбедност је интегрисала раније одвојене дисциплине, као што су безбедност персонала, компјутерска безбедност, комуникациона безбедност и оперативна безбедност. Већ у том тренутку информациона безбедност је постала један од четири камена темељца националне безбедности САД, поред дипломатије, економије и војне компоненте (Синковски, 2005:34).

У овом тренутку не постоји општеприхваћена дефиниција термина сајбер безбедност, те му се често додељују различита значења. Најраспрострањеније је схватање по којем се сајбер безбедност поистовећује са поменутом информационом безбедношћу, која се односи на заштиту информација и информационих система од улаза, коришћења, ширења, прекида услуга, неауторизованих измена или уништавања, са циљем гаранције њихове поверљивости, интегритета и расположивости. Акцент информационе безбедности стављен је на спречавање неауторизованог приступа информационим системима. Са овог становишта, преваходно се разматра *поверљивост* (енгл. *confidentiality*) информација.

Према другом, новијем, схватању (насталом деведесетих година прошлог века) термин *сајбер безбедност* се поистовећује са термином *информационо обезбеђење* (енгл. *Information assurance - IA*). Информа-

ционо обезбеђење дефинисано је од стране *Националне агенције за безбедност САД* као скуп мера за заштиту и одбрану информација и информационих система обезбеђивањем њихове расположивости, интегритета, аутентичности, приватности и неопозивости. Оно укључује мере за бекап (енгл. *backup*) система, његову заштиту, детекцију упада у систем и реакцију на нападе.

У наведеном становишту термин *обезбеђење* представља ниво поверења који је пропорционалан ефикасности додатних мера безбедности. Увођење овог термина на неки начин сведочи о промени „гранитног“ концепта безбедности, типичног за традиционалне информационе системе, који нису били повезани у мрежу, ка флексибилнијем концепту безбедности, који, са једне стране, подразумева да се природа сајбер простора супротставља достизању апсолутне сигурности, а који је, са друге стране, одмерен вредношћу информације и уређаја које треба заштитити (Синковски, 2005).

Напредак у рачунарској техници и начинима умрежавања рачунарских система проширио је, дакле, у односу на концепт информационе безбедности, листу својстава информација пред које се постављају безбедносни захтеви. Са становишта информационог обезбеђења значајно је задовољавање следећих својстава информација (или безбедносних сервиса информација и информационих система): *приватност* или *поверљивост* (енгл. *privacy, confidentiality*), *интегритет* (енгл. *integrity*) и *расположивост* (енгл. *availability*). Њима се понекад додају још два: *аутентичност* (енгл. *authentication*) и *неопозивост* (енгл. *non-repudiation*).

Циљ *приватности* је да дозволи приступ информацији искључиво ауторизованим лицима, процесима или програмима. *Поверљивост* информације може бити везана за разлоге националне безбедности (на пример, информације о наоружању), индустријске безбедности (на пример, пројекти неког новог производа) или личне приватности корисника.

Интегритет тежи да осигура да информације и ресурси који њоме управљају (хардвер и софтвер) могу бити модификовани или уништени само уз посебну и претходно дефинисану ауторизацију.

Циљ *расположивости* се састоји у томе да информације и услуге које су са њом повезане буду у сваком тренутку доступне ауторизованим корисницима. Другим речима, систем који даје такве услуге треба да функционише само када се то од њега захтева, и то у ограниченом и унапред одређеном времену. Са оперативног гледишта, *расположивост* се односи на прихватљиво време одговора система и прикладног

нивоа услуге. Са гледишта безбедности информације, међутим, *распо-ложивост* представља способност заштите од штетног догађаја или могућност бекапа система у случају када се нежељени догађај већ десио. Расположивост савремених информационих система, који су у стању непрекидне активности, неопходна је како за нормално извршавање активности информационог друштва тако и за безбедност људских живота (довољно је поменути, на пример, системе који регулишу авионски саобраћај или аутоматизоване уређаје у операционој сали).

Аутентичност је мера безбедности која тежи да одреди вредност и валидност преноса, поруке или пошљаоца. Овом мером се, такође, контролише и ауторизација корисника да прими специфичне категорије информација.

Неопозивост је мера безбедности чији је циљ да осигура ток комуникације. Њоме се постиже да пошљалац информације има доказ о њеној испоруци, али и да прималац информације има податак о идентитету пошљаоца, тако да ниједан од учесника у преносу касније не може негирати извршену трансакцију.

Степен важности наведених својства информација, са безбедносног становишта, варира у зависности од контекста у којем се размена информација врши. У војним системима, на пример, највећа пажња се посвећује поверљивости информација, док се у банкарским трансакцијама акценат ставља на интегритет.

Иако не постоји општеприхваћена дефиниција сајбер безбедности, можемо закључити да су појмови *информациона безбедност* и *информационо обезбеђење* укључени у шири концепт сајбер безбедности.

Потреба за развијањем концепта сајбер безбедности, на међународном плану, била је посебно наглашена у *Декларацији о принципима*, која је донета на *Светском самиту о информационом друштву* 2003. године. У одељку Декларације који је посвећен *Изградњи поверења и безбедности у коришћењу ИКТ* наводи се да је за развој информационог друштва и стварање поверења између корисника ИКТ неопходно јачање међусобног поверења, као и безбедности информација и компјутерских мрежа, аутентичности, приватности и заштите корисника. Истиче се потреба за промовисањем, развијањем и имплементацијом глобалне културе сајбер безбедности, кроз сарадњу свих доносилаца одлука и међународних експертских тела. Овај напор би требало да буде подржан кроз повећање међународне сарадње. У оквиру глобалне културе сајбер безбедности важно је повећати безбедност и осигурати заштиту података и приватност корисника, паралелно са повећањем могућности приступа и трговине. Ове активности, према Декларацији, морају

узети у обзир и степен социјалног и економског развоја сваке земље и поштовати развојно оријентисане аспекте информационог друштва (*Declaration of principles building the Information Society: a global challenge in the new millenium*, 2003).

Слична декларација, која је била предложена у резолуцији Уједињених нација из децембра 2002. године, такође је одражавала убеђење да су поверење и безбедност темељ информационог друштва (*Plan of action*, 2003). У резолуцији 57/239, из децембра 2002, Генерална скупштина УН промовисала је елементе за стварање глобалне културе сајбер безбедности, позивајући земље чланице и све међународне организације да узму у обзир те линије водиле у припреми Самита о информационом друштву. У децембру 2003. резолуција 58/199 још једанпут је подвукла неопходност промовисања глобалне културе сајбер безбедности и заштите критичних инфраструктура.

Појам сајбер безбедност данас означава скуп активности, мера и техника осмишљених да заштите од напада, прекида сервиса (услуга) и осталих претњи рачунаре, мреже рачунара и информације које они садрже или размењују, као и софтвер, податке и остале елементе сајбер простора. Према томе, овај појам реферира на обједињене напоре и покушаје, који укључују истраживања и анализе, са циљем да се осмисле нове и побољшају постојеће активности везане за безбедност сајбер простора и ниво његове заштите од претњи и сајбер претњи.

Концепт сајбер безбедности подразумева холистички приступ у истраживању и супротстављању претњама информационим системима - са позиција информатичких и математичких наука и њихових посебних дисциплина (као што су криптографија и криптоанализа), војних, правних, криминалистичких и криминолошких. Под овим појмом, дакле, подразумева се један широк, обухватан приступ проблему заштите информационе инфраструктуре од безбедносних претњи. Историјски посматрано, концепт сајбер безбедности је проистекао из страха од могућег угрожавања националне безбедности путем нарушавања функционалности информационе инфраструктуре једне државе. Овај приступ, данас прихваћен на наднационалном нивоу, захтева синергијску активност свих субјеката у међународној заједници, уз примарну улогу експерата на пољу информатичких наука, у циљу достизања безбедног сајбер простора. Превентивне активности на усвајању хардверских и софтверских стандарда, оснивању националних и наднационалних експертских тела, побољшању међународне сарадње у овој области и усаглашавању националних закона у области сајбер криминала јесу неопходни кораци у

побољшању безбедности сајбер простора (Кешетовић & Путник, 2012, ин принт).

Сајбер безбедност се, према томе, не може одвојити од општег контекста у коме функционише информационо друштво. Она обухвата широки спектар активности и мера, те представља комплексан систем, с обзиром на то да обједињава различите, подједнако важне аспекте. Таква комплексност чини тешким достизање апсолутне сигурности. Није могуће потпуно елиминисати ризик од неадекватног, случајног или намерног, коришћења инструмената информационог доба. Сајбер безбедност је, дакле, изнад свега управљање ризиком, непрестано трагање за компромисом између вредности онога што треба заштитити, нивоа заштите и цене заштите (*Vulnerability Disclosure Framework – Final Report and Recommendations by the Council*, 2004).

Механизми за смањење ризика уобичајено се дефинишу као *противмере* (законске, процедуралне, техничке, физичке итд.). У идеалној ситуацији ризик би се могао потпуно елиминисати усвајањем довољног броја противмера. На жалост, оне имају и економске трошкове и ограничења коришћења заштићених ресурса. Дакле, врло ретко се комплетна елиминација ризика показује као исплатива и практична. Реалистичнији приступ подразумева смањење ризика до прихватљивог нивоа.

Шта се подразумева под прихватљивим ризиком? Одговор варира од особе до особе, од ситуације до ситуације. У оквиру једне организације прихватљиви ризик најчешће одређује руководство, док на нивоу државе ова одговорност лежи на влади.

Однос парадигме сајбер безбедности и националне безбедности

Комплексност сајбер претњи и могуће последице које могу проићи из угрожавања сајбер простора за безбедност државе и становништва, уврстили су питања сајбер безбедности међу легитимна питања националне безбедности.

Са аспекта националне безбедности, пак, од суштинског значаја су одговори на следећа питања: Може ли се проблем решити уколико не познајемо његове суштинске узроке? Ко су актери безбедносних претњи, какви су њихови циљеви и који их мотиви покрећу? Јесу ли то појединци, организације или државне структуре? Да ли је угрожавање безбедности сајбер простора последица само супротстављених и противречних интереса актера у сајбер простору или је оно последица и њихо-

вих различитих вредносних перцепција? Није ли сајбер простор постао универзално доступно бојно поље, поприште сукоба, које предочава сву комплексност односа проистеклих из процеса глобализације и њених последица?

Приступ овом сложеном проблему са позиција националне безбедности захтевао би идентификацију, класификацију и исцрпну анализу не само претњи уперених ка сајбер простору, већ и свих субјеката претњи, тј. њихових актера. На садашњем степену тематизације овог проблема, и у оквирима овог рада, то није могуће учинити. Управо из тог разлога, уважавајући основна епистемолошка начела, у раду смо се усредсредили на исцрпну дескрипцију једног веома значајног појавног облика угрожавања националне безбедности - хактивизма, у циљу формирања полазне грађе за будућа истраживања.

Појмовно одређење и генеза хактивизма

Хактивизам је специфичан вид хакерског деловања, који се, због прокламованих циљева и изабраних објеката напада, може сврстати под облик герилске борбе. Реч је о новом облику герилске борбе која се води на електронском пољу или, другачије речено, о идеолошки мотивисаним групама чије је деловање усмерено против електронских контролних и информационих система и технологија непријатељских земаља. Хактивисти у сајбер простору виде инструмент којим недржавни актери могу да учествују у конфликтима ван националних граница. Према њиховим етичким начелима не могу само државе бити овлашћене за започињање ратова или агресије. За разлику од државе, „хактивисти се не сматрају ограниченима законом о оружаном конфликту или Повељом Уједињених нација“ (Denning, 2001).

Хактивисти користе исте методе и технике као и хакери, с тим што је њихов примарни циљ да сајбер нападом привуку пажњу јавности на одређени друштвени или политички проблем. Пример најпростоје форме хактивизма би представљао напад на сајт чији садржај нападач перципира као противан личним политичким убеђењима, мењањем почетне странице сајта (defacement) – истицањем видљиве поруке која је отворено у контрасту са вредностима које заступа дотични сајт. У многим случајевима нападач и блокира сајт, најчешће нападом типа DoS. Хактивизам пружа многе предности, првенствено визибилност по ниској цени, без географских ограничења и без потребе за излажењем на улицу и јавним демонстрирањем. Данас је овај облик „електронске ге-

риле“ у широкој употреби од стране великог броја друштвених група и индивидуалних политичких активиста на свим континентима. У зачетку, њихова активност евидентирана је у Великој Британији, Аустралији, Индији и Кини (Wray, 1998).

Хактивизам постаје запажени вид грађанске непослушности средином 1990-их година прошлог века. У пролеће 1998. године британски хакер под псеудонимом „JF“ неовлашћено је изменио почетне странице на скоро 300 Интернет сајтова. Оригиначне садржаје он је заменио сликом облака у облику печурке и текстом: „Ово масовно изобличавање (defacement) посвећено је свим оним људима који желе да виде мир у свету“. Међу нападнутим сајтовима били су сервери индијског Центра за атомска истраживања и Саудијске краљевске породице (Главе, 1998). У том тренутку, то је био највећи напад ове врсте. Од тада, евидентирани су бројни случајеви неовлашћеног приступа сајтовима чији се садржај замењује другим, политичким, садржајем.

Временом хактивисти почињу да користе различите алате и технике за извршење напада на информационе ресурсе противничких држава. О томе сведоче резултати истраживања о њиховој активности у Србији, 1999. године, током конфликта између НАТО-а и Србије и Црне Горе. Најагилније су биле две хактивистичке групе, *Црна рука* и *Српски анђели*, чији су чланови нападали електронске базе података америчких, британских и албанских обавештајних, војних и државних служби, те присвајали, мењали и брисали одговарајуће информације. Поменимо и занимљиву чињеницу – без претензија да се бавимо дубљом анализом његових политичких и социјалних узрока – да је овај вид деловања врло брзо попримио озбиљније размере, претећи да прерасте у први електронски рат: српске групе су добиле подршку руских хакера, а након бомбардовања кинеске амбасаде у Београду, придружиле су им се и кинеске хакерске групе. Удружено деловање хакерских организација онеспособило је на неколико недеља важне америчке војне информационе системе, што је довело до развоја догађаја са неочекиваним последицама: америчка служба ФБИ покренула је велику „контраофанзиву“ у циљу подизања нивоа заштите рачунарских система, при чему су ухапшене десетине америчких хакера. То су америчке хакерске групе схватиле као објаву рата, па су и саме почеле да учествују у акцијама против служби властите државе (Путник, 2009:124). Да се по наведеним, апстрахованим диференцијалним карактеристикама – начину настанка, организацији, циљевима и борбеној тактици – хактивистичка и војна герила практично не разликују (Милашиновић, Путник, 2007) сведоче објаве и прогласи хактивиста: „*Црна Рука је устала у ‘електронску од-*

брану' интереса ове земље и не одустаје од напада на сајтове који плаширају лажи о ситуацији у овој земљи“, и даље, припадници *Црне руке* тврде да се залажу за *„мир, љубав и благостање на целој планети“*, а као доказ прилажу чињеницу да *„никада нису непотребно обрисали податке, иако су били у прилици“* (Дингарац, Станчевић, 1998). „Нова герила“ се, према томе, ограђује од хакера чији је циљ искључиво малициозно и деструктивно деловање усмерено према „обичним“ корисницима Интернета, већ заступа поменути идеологију националног ослобођења, промовишући при том пацифистичку идеју општег мира и поштујући етичко начело ненаношења штете неутралним корисницима електронских ресурса.

Хактивистички напад на Естонију 2007. године је представљао својеврсну прекретницу у перцепцији претње хактивизма и подстакао је интензивне расправе о безбедности сајбер простора на међународном нивоу. Да подсетимо, напад који је почео 27. априла 2007. године, био је усмерен на опструкцију званичних интернет-сајтова Естоније, једне од најинформатизованијих земаља на свету. Током неколико недеља, колико је трајао напад, Естонија се носила са по обиму најширим нападом ове врсте до тада. Сајтови естонске владе (министарства иностраних послова и министарства правде), медија и банака били су блокирани услед напада за који су окривљени руски хакери. У изјави коју је том приликом дао медијима естонски министар одбране захтевао је примену члана 5 НАТО-а, који предвиђа колективну одбрану нападнуте земље (*BBC NEWS*, 2. 5. 2007; *The Economist*, 10. 5. 2007; *Telegraph*, 19. 5. 2007). Ово је, дакле, био први случај директног угрожавања суверенитета државе рачунарским нападом, који је био спроведен од стране недодирљивог непријатеља.

Само годину дана након што је оптужена за ове нападе, Русија је у августу 2008. године поново оптужена за извођење сајбер напада на Грузију. У новембру 1989. Јужна Осетија је прогласила аутономију од Совјетске Социјалистичке Републике Грузије. Од тада, новонастала држава има напет однос са Грузијом који се коначно претворио у оружани сукоб. Да би поново успоставила контролу, Грузија је 8. августа 2008. године покренула војну офанзиву против отцепљене Јужне Осетије. Будући да већина грађана Јужне Осетије има руски пасош, Русија је на потез Грузије одговорила слањем тенкова да би одбранила оне које сматра својим грађанима. Док су се осетијске, грузијске и руске трупе бориле на земљи, сукоби су се разбуктали и на WEB-у. Резултати сајбер-форензичке анализе, спроведене након конфликта, показали су да су за поменути сајбер конфликт одговорни хактивисти – руски и грузијски

националисти, појединци и групе који су личним ангажманом желели да пруже подршку својој земљи (Ifrah, 2008:2.; Tikk et al., 2008).

Проблем супротстављања хактивизму

Наведени догађаји су показали да су сајбер напади постали веома популарно средство асиметричног ратовања у савременим околностима. Земље са нижим нивоом зависности од нових технологија не само да су мање рањиве, већ могу да искористе рањивост развијенијих земаља за достизање својих стратешких циљева. Исти принцип важи и за појединце и за колективне субјекте у сајбер простору. Могућност извршавања деструктивних акција је, са економске тачке гледишта, све доступнија. Развијање офанзивних стратегија у сајбер простору не захтева високе инвестиције, попут оних неопходних за конвенционално ратовање и, изнад свега, ове стратегије доступне су великом броју актера. За разлику од технолошки софистицираног оружја, сајбер оружје могу развијати појединци или групе за шта су им једино потребни знање и мотивација. То омогућава државама или актерима којима до сада није придаван значај у стратешком контексту, да теже другачијој позицији у сајбер простору, где знање одређује равнотежу моћи пре него количина војног арсенала.

Осим тога, у сајбер простору је мање изражена веза између безбедности и територије. Геополитичка позиција која је одувек била централни, средишњи, елемент безбедносне политике државе постепено губи свој значај. Данас није више неопходно физички ући у неку територију, нити је напасти кинетичким оружјем. Дакле, комплетна контрола физичких ентитета као што су ваздушни или копнени простор није довољна да гарантује безбедност једној држави. Војна надмоћ не значи сигурност у сајбер простору где је неопходно развити нове стратегије одбране сајбер инфраструктуре, што је посебно тешко због типичног амбигвитета сајбер напада. Уколико је сајбер напад извршен професионално, врло је тешко одредити порекло извршиоца и мотивације из више разлога:

- сачувати анонимност у сајбер простору је технички врло лако;
- напад се може извршити из било ког дела света или, ако је неопходно, и са више тачака у исто време;
- последице напада се могу манифестовати након дужег временског периода, спречавајући тако откривање средстава и актера;

- време између откривања нове рањивости и стварања офанзивних информатичких инструмената који се могу применити за извршење напада све је краће, захваљујући усавршавању моћи рачунара;
- технологија која се користи за нападе релативно је једноставна за коришћење и врло је економична;
- инструменти и технике за извршавање напада могу се лако наћи у сајбер простору;
- учинковитост напада је све већа захваљујући аутоматизацији и софистицираности метода напада – само један напад може изазвати тешке последице.

Претња сајбер напада није лако уочљива нити се актери претње могу лако категоризовати. Првенствено, не постоји јасна идентификација актера – сваки члан „електронске друштвене заједнице“ је потенцијални противник. Непријатељске државе, војни савези, терористи, незадовољни радници, обесни појединци, комерцијална или индустријска предузећа, политички активисти и криминалне организације само су примери могућих актера. Сваки од ових актера мотивисан је различитим циљевима, ограничен различитим нивоима ресурса, сопственим могућностима и могућностима система да се брани. Тешко је пронаћи евидентне доказе у вези са непријатељским намерама могућих нападача и проценити њихове реалне способности да изведу напад на тако широком нивоу да угрозе безбедност државе.

Хипотетички гледано, у случају да довољно велика група хактивиста синхронизовано покрене електронски напад који би циљао војну критичну инфраструктуру једне државе, величина штете била би огромна. У таквој ситуацији би било тешко идентификовати правога актера напада, тј. разликовати хактивистички напад од почетне фазе напада у оквиру војне кампање сајбер ратовања.

Ако се у обзир узму катастрофалне последице које сајбер напади могу изазвати, од виталног је значаја да државе буду оспособљене да ефикасно одбране своју критичну инфраструктуру. Једна од стратегија за ефикасно супротстављање сајбер нападу је употреба слојевитог система одбране, састављеног од мера пасивне и активне одбране (спровођење електронског контранапада) (Склеров, 2009). У пракси, међутим, државе намерно бирају искључиво мере пасивне одбране, најчешће из страха да би коришћењем мера активне одбране прекршиле међународно ратно право. Метју Склеров, капетан Морнарице САД, сматра да према међународном праву државе имају право да:

- тумаче сајбер нападе као чинове рата, а не само као кривична питања, те да у складу са тим и одговоре на њих;

- користе мере активне, а не само пасивне одбране против рачунарских система других држава, без обзира на то да ли су те државе иницирале напад или су само занемариле своју обавезу да спрече сајбер нападе који долазе са њихове територије (Склеров, 2009:2).

Склеров сматра да је страх од употребе мера активне одбране спутавајући и штетан по државе из два разлога. Прво, будући да се мере активне одбране сматрају видом примене електронске силе, одбрана рачунарских система државе бива препуштена само мерама пасивне одбране, што доводи до слабљења дефанзивне позиције државе. Друго, оно приморава државе да се ослањају на домаће кривичне законе како би се одбраниле од сајбер напада, што је неефикасно јер је неколико великих држава (међу којима су Кина и Русија) невољно да спроведе екстрадицију или кривично гоњење нападача. Прихватањем оваког, преовлађујућег тумачења међународног ратног права, државе се могу наћи у „одбрамбеној кризи“ током сајбер напада јер су принуђене да одлуче између ефикасних, али правно спорних мера активне одбране и мање ефикасних, али легалних мера пасивне одбране и кривичних закона.

Одбрамбену кризу, више од било чега другог, компликује атрибуциони захтев (одговорност за напад) јер је у пракси немогуће било коме приписати одговорност за сајбер напад током његовог трајања. Иако нападнута држава може лоцирати сервере у другој држави са којих су упућени сајбер напади, утврђивање идентитета нападача захтева интензивну и дуготрајну истрагу током које је неопходна сарадња државе из које је напад инициран. Будући да међународно ратно право забрањује употребу силе све док се не докаже да напад може бити приписан некој држави или њеним актерима (тим пре што пракса показује да је велики број сајбер напада изведен од стране хактивиста) не изненађује чињеница да су државе невољне да третирају сајбер нападе као чинове рата и ризикују кршење међународног ратног права.

Стратегија капетана Склерова је веома оригинална и фундирана на прагматичким принципима, али и заснована на једном смелом и прилично слободном тумачењу међународног права. Међународно ратно право је састављено од добро познатих и прихваћених принципа, али примена тих принципа на сајбер нападе представља тежак задатак. Потешкоће настају из чињенице да се међународно ратно право развило, већим делом, као одговор на „класичне“ међудржавне ратове. Из парадигме традиционалних оружаних сукоба релативно је једноставно проценити обим напада и открити идентитет нападача. Међутим, током

сајбер напада, нападнутој држави је тешко да процени обим напада, као и да закључи ко је за њега одговоран.

У претходним одељцима рада смо поменули да се активност хактивиста може посматрати као нови облик герилског ратовања. Данас је, након дугог периода спорења, герилска борба призната са становишта међународног ратног права. Допунским Протоколом I из 1977. године озакоњен је статус борца и припадницима ослободилачких покрета за самоопредељење, чиме је и ова категорија учесника у оружаним сукобима стављена под ингеренције међународног ратног (хуманитарног) права. Истим Протоколом признат је карактер оружаног сукоба „борби за самоопредељење народа против колонијалне доминације и стране окупације, као и против расистичких режима“. Према оцени највећег броја делегација, учесника на Дипломатској конференцији у Женеви, усвајање оваквих решења представљало је њено највеће достигнуће и историјску прекретницу у развоју хуманитарног права. И поред тога, питање сајбер гериле и правног статуса бораца у сајбер конфликтима до сада није било предмет разматрања међународног ратног права.

У међународном ратном праву још увек није пронађена адекватна дефиниција за активности које се конвенционално називају сајбер ратовањем, иако се оне спроводе већ дуги низ година. У овом тренутку, дакле, не постоји свеобухватни међународни споразум који би регулисао сајбер нападе, нити пружио неку правну дефиницију чина сајбер агресије. Повеља Уједињених нација одређује када суверена држава може да употреби силу у циљу самоодбране од чина агресије, али се то у потпуности односи на традиционално схваћени оружани сукоб. Ни други споразуми које познаје међународно право, попут *Споразума о неширењу нуклеарног наоружања*, *Међународног космичког права*, *Система антарктичке повеље*, *Конвенције УН о праву мора* и *Уговора о узајамној правној помоћи (MALT)* не представљају адекватне моделе који би се могли употребити за регулисање проблема сајбер напада (Shackelford, 2009). Заправо је целокупно поље сајбер права још увек недовољно развијено.

Закључна разматрања

Парадигма сајбер безбедности реферира на обједињене напоре и покушаје, који укључују истраживања и анализе, са циљем да се осмисле и побољшају активности везане за безбедност сајбер простора и ниво његове заштите од разноврсних претњи. У том смислу, стратегија капе-

тана Склерова представља један оригиналан приступ у елаборацији проблема супротстављања сајбер ратовању и несумњив научни допринос тероји сајбер безбедности.

Идеја да се обухват међународног права прошири на сајбер свет, да се утврде одговорности државе за сајбер нападе и њене дужности да спречи сајбер нападе који потичу са њене територије би свакако допринела супротстављању хактивизму, уколико би се постигао међународни консензус у таквом тумачењу међународног права. Међутим, у пракси таквог консензуса нема, нити ће га бити у скорој будућности. Основни разлог непостојања консензуса јесте у томе што велике суперсиле (Русија, САД и Кина) заговарају различите приступе у начину решавања проблема сајбер ратовања.

Москва се, у складу са властитим интересима, залаже за склапање билатералних или мултилатералних споразума о некоришћењу рачунара у сврхе ратовања (слично споразуму о неширењу нуклеарног, хемијског и биолошког наоружања) и за развој међународног права. САД се, са друге стране, залажу за то да Русија и Кина потпишу Конвенцију и сајбер криминалу и да, на основу ње, процесуирају хактивисте који делују са њихових територија.

Можемо закључити да је појава хактивизма, као феномена који представља проширење делокруга сајбер ратовања изван војних активности, у техничком смислу омогућена дифузно и децентрализованом структуром глобалне рачунарске мреже – Интернета. Сваки корисник рачунара је слободан да се у сајбер простору понаша у складу са властитим политичким уверењима и да учествује у псеудо-војним акцијама ван било каквог формалног ланца команде. Суштински, феномен сукобљавања у сајбер простору помоћу оружја које нуди сам сајбер простор, и његово преливање у сфере „цивилног“ света узроковано је противречном природом процеса глобализације и идеолошким, политичким, културним и социјалним диспаратима које овај процес носи.

Из наведених разлога државе, које су се определиле за пут информатизације својих виталних процеса, морају предузети мере за обезбеђивање властитог „сегмента“ сајбер простора као засебне државне границе. Случајеви Естоније и Грузије су несумњиво показали да суверенитет државе може бити угрожен и из „виртуелног света“.

Повећање проблема који се могу легитимно сматрати питањем националне безбедности, ширење извора претњи и починилаца који су у стању да утичу на безбедност држава представљају нове, посебно значајне изазове за аналитичаре и доносиоце политичких одлука. Они морају бити способни да уоче разлику између претњи националној без-

бедности и мање важних проблема. Доносиоци одлука битних за безбедност државе, у присуству реалних претњи, морају бити у стању да идентификују извор, циљ претње и могуће последице, као и да омогуће пружање најефикаснијих одговора, а све то у стратешком контексту, који сваког дана постаје све комплекснији.

Са аспекта националне, али и регионалне и глобалне безбедности, разумљива је теза по којој се безбедан сајбер простор сматра императивом информационог доба. Не треба, међутим, сметнути с ума да се при рода сајбер простора противи стању апсолутне безбедности. Брзина којом се претње увећавају захтева усвајање поузданих, брзих и ефикасних безбедносних мера које треба да буду дискриминишуће према творцима претње.

Досадашња искуства у супротстављању безбедносним претњама у сајбер простору указују на потребу стварања кохерентног делатног оквира који подразумева примену како превентивних, тако и репресивних мера у стварању безбедног сајбер амбијента. Превентивне активности, на првоме месту, подразумевају осмишљавање различитих мера и стратегија заштите информационих система и њихову имплементацију, унапређивање законске регулативе, како на националном тако и на међународном нивоу, као и њихово усклађивање са обавештајним активностима у покушају супротстављања сајбер претњама.

Ефикасан одговор сајбер претњама није могуће пружити само правним мерама. Задовољавајући степен заштите сајбер простора није могуће постићи ни усвајањем и спровођењем техничких мера, већ, изнад свега, формулисањем стратегија заштите и синергијским спровођењем серије противмера од стране међународних организација, државних институција, експертских удружења и индивидуалних корисника информационих система.

Заштитне активности, према томе, морају подразумевати константан напор свих оних који су одговорни за функционисање информационе инфраструктуре. На индивидуалном нивоу, однос корисника према информационим системима може да обезвреди и најсавременије и најскупље хардверске и софтверске безбедносне системе. Сваки корисник, дакле, има важну улогу у унапређивању безбедности сајбер простора. Било који рачунар, уколико није адекватно заштићен, може постати објект и/или средство напада против других рачунарских система. Према томе, промовисање безбедносне културе и развијање компјутерске етике би можда требало сврстати у ред приоритетних активности на пољу превенције не само хактивизма већ безбедносних претњи уопште.

Литература:

1. *Declaration of principles building the Information Society: a global challenge in the new millennium* (2003): World Summit on the Information Society, doc. WSIS-03/GENEVA/DOC/4-E, B5, 35, 2003, <http://www.itu.int>
2. *Plan of action* (2003): World Summit on the Information Society, doc. WSIS-03/GENEVA/DOC/5-E, 2003, <http://www.itu.int>
3. Pleskonjić, Dragan., Maček, Nemanja, Đorđević, Borislav, Carić, Marko (2007): *Sigurnost računarskih sistema i mreža*, Mikro knjiga, Beograd
4. *Vulnerability Disclosure Framework – Final Report and Recommendations by the Council* (2004): National Infrastructure Advisory Council, <http://www.dhs.gov/xlibrary/assets/vdwgreport.pdf>
5. Denning, Dorothy (2001): *Cyberwarriors, Activists and Terrorists Turn to Cyberspace*, Harvard International Review, Vol. XXIII, No. 2, pp. 70–75.
6. Wray, Stephan (1998): *Electronic Civil Disobedience and the World Wide Web of Hacktivism: A Mapping of Extraparliamentarian Direct Action Net Politics*, A paper for The world Wide Web and Contemporary Cultural Theory Conference, Drake University
7. Glave, James, (1998): *Anti-Nuke Cracker Strikes Again*, Wired
8. Putnik, Nenad (2009): *Sajber prostor i bezbednosni izazovi*, Univerzitet u Beogradu - Fakultet bezbednosti, Beograd
9. Kešetović, Želimir, Putnik, Nenad, (2012, in print): *Encyclopedia of Crisis Management*, Entry: Cyber security, Editor: Golson, J. Geoffrey, Penuel, K. Bradley, Statler, Matt, Hagen, Ryan, SAGE Publications, London.
10. Milašinović, Radomir, Putnik, Nenad (2007): *The essence of guerilla as a social conflict*, in *Guerilla in the Balkans: Freedom Fighters, Rebels or Bandits - Researching the Guerrilla and Paramilitary Forces in the Balkans*, Tokyo: University Meiji, Institute for Disarmament and Peace Studies, Beograd: Institut za savremenu istoriju, Fakultet bezbednosti, pp. 327–339.
11. Dingarac, Dušan, Stančević, Tihomir (1998): *Srpski hakeri Crna ruka*, Svet kompjutera
12. *BBC NEWS*, 2. 5. 2007, <http://news.bbc.co.uk/go/pr/fr//2/hi/europe/6614273.stm>
13. *The Economist*, 10. 5. 2007, http://www.economist.com/world/europe/displaystory.cfm?story_id=9163598
14. *Telegraph*, 19. 5. 2007, <http://www.telegraph.co.uk>
15. Ifrah, Laurence, (2008): *The Georgia-Russia conflict: Internet, the other battlefield*, Défense nationale et sécurité collective, Committee for National Defence Studies, Paris
16. Eneken Tikk, Kadri Kaska, Kristel Rünneri, Mari Kert, Anna-Maria Talihärm, Liis Vihul (2008): *Cyber Attacks Against Georgia: Legal Lessons Identified*, Co-operative Cyber Defense Centre of Excellence, Tallinn, Estonia, <http://www.carlisle.army.mil/DIME/documents/Georgia%201%200.pdf>
17. Vučinić, Zoran (2001): *Međunarodno ratno i humanitarno pravo*, Vojnoizdavački zavod, Beograd

18. Shackleford, Scott (2009): *From Nuclear War to Net War: Analogizing Cyber Attacks in International Law*, Berkeley Journal of International Law, Vol 27, No 1
19. Sinkovski, Stevan (2005): *Informaciona bezbednost – komponenta nacionalne bezbednosti*, Vojno delo, br. 2
20. Sklerov, Matthew (2009): *Solving the Dilemma of State Responses to Cyberattacks: A Justification for the Use of Active Defenses Against States Who Neglect Their Duty to Prevent*, Military Law Review, No. 201

Contemporary security challenges – hactivism as a new form of social conflict

Summary: Nowadays, computer networks and information infrastructures security in general is not just a technical problem, but also an important strategic question. Due to the fact that global computer network is widespread and decentralized, together with the absence of legal framework which would regulate cyber warfare, activities of hactivists – a sui generis cyber guerilla– has become an important problem of cyber security and additionally emphasized the importance of protection of information systems, conducting international investigations, extradition and punishment of perpetrators. The phenomenon of hactivism has been present for about fifteen years, and it has affected various states on different continents, but even to this day no adequate and widely accepted solution for preventing this undesirable occurrence has been found. This paper attempts to describe the phenomenon of hactivism, discuss its implications for national security, as well as to offer a critical review of the current problems and strategies related to counteracting this occurrence.

Key words: hactivism, cyber security, cyber warfare, national security, international law

III

ШПИЈУНАЖА И ЕКСТРЕМИЗАМ

ВЕСЕЛИН Б. КОНАТАР*

Факултет безбедности
Београд

УДК 355.02(47)
Монографска студија
Примљен: 28.04.2013
Одобрен: 03.05.2013

(НЕ)МОЋ КГБ ДА СПРЕЧИ РАЗБИЈАЊЕ СССР

Сажетак: Једна од тема која дуги низ година заокупља пажњу не само научне и стручне већ и лаичке јавности је – који су то детерминишући фактори утицали да са светске сцене, у веома кратком року, нестане једна од две супер-силе, СССР, и зашто, како се сматра, најмоћнија обавештајна служба света, Комитет државне безбедности (КГБ СССР), није успео да предвиди и предупреди нестанак државе и свој нестанак.

С обзиром на актуелност питања у раду ће се, поред спектра чинилаца који су довели до разбијања водеће државе социјалистичког блока, указати на немоћ КГБ СССР да спречи трагични ток догађаја.

Кључне речи: СССР, САД, КГБ, ЦИА, Хладни рат

Увод

Разједињена, раздробљена и распарчана Русија је дубоки и много-вековни сан многих држава, непријатеља Русије. Мењале су се пароле под којима су се вршили походи на Русију, заставе под којима су војске стајале, али се поводи никада нису мењали. То је, у свом завештању Николају II, император Александар III објаснио речима: „Наше величине се боје” (Бобков, 2011: 7).

У значајном броју руских историјских извора као традиционални непријатељ Русије се означава Енглеска, која је увек, према речима Ото фон Бизмарка – у рату употребљавала европске државе као „одличну пешадију” (Бобков, 2011: 20). Поједини историчари чак тврде да у Руси-

* knadja@t-com.me

ји не би било братоубилачког грађанског рата да није било уплитања Енглеза. Заправо, „стара Енглеска” је живела управо са таквом стратегијом, будући, вероватно, и убеђена у то што је формулисао Томас Карлеил, да је - „обавеза свих континенталних држава да воде ратове у интересу Енглеске” (Бобков, 2011: 20).

Помажући револуционарима царске Русије, Енглеска је славила када су победили, да би већ крајем 1917. године Черчил призивао силе Антанте да „у колевци угуше болшевизам” (Бобков, 2012: 17). Годину дана касније Енглеска почиње са истом прилежношћу да помаже онима који се декларишу за обнављање царске Русије. Руске официре Царске армије „обрађује” енглеско посланство у Петербургу, а касније у Вологди и другим руским градовима (Бобков, 2011: 21). Черчил ће касније признати: „Руски белогардејци су се борили за нашу ствар. Та истина ће будити непријатан осећај од тренутка када „Бела армија” буде уништена, а болшевици успоставе своју власт над читавим простором непрегледне Руске империје” (Бобков, 2011: 20; Бобков, 2012: 7). На енглеску иницијативу, 22. децембра 1917. године у Паризу је одржана конференција на којој су се представници земаља Антанте усагласили да одобре кредит за антиболшевице у Сибиру, Кавказу, Украјини, козачким областима и Финској. Наредног дана је закључен англо-француски споразум о подели сфера будућих војних дејстава у Русији (Бобков, 2011: 22). У чему је логика? Она је, према Филипу Бобкову, садржана у следећем: „Царска Русија или пролетерска, свеједно, била је дужна, с тачке гледишта Енглеске, да буде разломљена на мале парчиће, састављена из окрајака, а њу је најлакше било ломити изнутра” (Бобков, 2011: 21). То је било у складу са схватањем Клаузевица, који је истицао да - „Русија није таква држава коју је заиста могуће освојити, тј. окупирати... Таква држава може бити побеђена само унутрашњим слабостима и раздором” (Бобков, 2011: 17).

Ни убрзан развој односа између Русије и Немачке пре Другог светског рата није био у интересу Енглеске. Ако се може рећи да је током Првог светског рата Француска одиграла улогу „одличне пешадије”, енглеска стратегија подгревања непримерених апетита Немачке и њено планско „навођење” на Русију су од Немаца направили енглеске „војнике-пешаке” (Бобков, 2011: 20).

Предвиђајући будући развој догађаја, 4. фебруара 1931 године Стаљин упозорава: „Ми смо заостали за напредним земљама 50 до 100 година. То растојање смо дужни претрчати за десет година. Или ћемо то урадити или нас неће бити” (Бобков, 2012: 34). Већ 1936. године повећање продуктивности у индустрији у односу на царску Русију је било

веће за 2,5 пута на годишњем нивоу и 3,5 пута по часу. По нивоу индустријске производње СССР је избио на прво место у Европи и друго место у свету (Бобков, 2012: 34). То била кључна чињеница која је допринела победи у предстојећем рату.

Неискрено савезништво између Совјетског Савеза, Енглеске и САД се испољавало током читавог Другог светског рата, а први симптоми будућег конфликта међу савезницима су се назирали већ пре капитулације фашистичке Немачке.

Лавиринти Хладног рата

Одговор на питање зашто су САД толико дуго чекале да уђу у рат против фашистичке коалиције, руски извори налазе у речима Харија Трумана које је изговорио као сенатор 1941 године: „Ако видимо да Немачка добија рат, ми ћемо помоћи Русији, а ако Русија буде побеђивала, ми ћемо помагати Немачкој и нека се убијају што је могуће више” (Бобков, 2012: 60). 27. октобра 1941 године председник САД Френклин Рузвелт у радио-преносу саопштава да је откривен нацистички план: „У мом поседу је тајна мапа Јужне Америке и дела Централне Америке, онако како Хитлер жели да изгледају. Географски експерти Берлина су безобзирно избрисали све постојеће границе и тако цео континент ставили под своју доминацију. ... Ова мапа јасно показује нацистичке намере не само према Јужној Америци, већ и према САД” (Beitz, 1989: 49). Мапа коју је Рузвелт добио није била стварна. Била је то бриљантна превара коју је смислила британска обавештајна служба. 3. априла 1942 године Рузвелт пише Черчилу: „Ваш и мој народ тражи отварање другог фронта како би скинули бремене с Русије. Наши народи не могу да не виде како Руси убијају Немце и уништавају непријатељске снаге, више него САД и Велика Британија заједно” (Бобков, 2011: 77). До средине 1944 године на совјетско-немачком фронту дејствовало је од 62-70% копнене војске Немачке, а на фронтовима англо-америчке војске од 1-2% (Бобков, 2011: 77).

Стаљин није веровао ни Рузвелту ни Черчилу, јер је веома рано схватио неизбежност сукоба интереса послератног света.¹ Зато су прио-

¹ У марту 1945. године, недуго пре своје смрти, председник САД Рузвелт је у последњем обраћању Конгресу говорио о важности савесног испуњавања обавеза преузетих у Техерану и Јалти. Нагласио је да од тога зависи „судбина САД, читавог света и будућих поколења,,, и подвукао: „Овде за американце нема средњег решења. Ми смо дужни преузети на себе одговорност за међународну сарадњу или ћемо сносити одговорност за нови светски конфликт,,. (Бобков, 2011: 89).

ритетни циљеви совјетске обавештајне службе били - продирање у државне структуре САД и Енглеске које су разрађивале услове решавања светских проблема после завршетка рата. Друга мета су била научна, посебно нуклеарна, истраживања. И у једном и у другом случају обавештајци су били дужни да испуњавају директиву Стаљина која је гласила: „Прибављати документа, пробијати се непосредно у руководеће органе, ловити цифре и чињенице” (Даллес, 2011: 82).

Како се исход Другог светског рата називао, западне државе су започеле планирање дејстава против СССР. Черчил је дао наредбу о разради операције „Незамисливо”, план рата против СССР, који је требао да почне 1. јула 1945 године. Годину дана након завршетка рата Черчил у Фултону поново позива на примену силе против СССР - што пре, док Совјети немају атомско оружје. Ништа мање није журио ни амерички председник Труман. У обавештајном извештају, припремљеном на његов захтев, се саветује: „За брзо разбијање СССР ... САД морају бити спремне да воде атомски и биолошки рат” (Бобков, 2011: 8). Овим плановима се супротставио Ајзенхауер и део војних руководиоца. Упркос изградњи совјетке атомске бомбе, која је пореметила те планове, они нису одбачени – почео је Хладни рат или, како се још називао, психолошки рат.

У Фултону, месту рођења председника САД Харија Трумана, на Вестминстерском колеџу, Винстон Черчил марта 1946. године, између осталог, изјављује: „Сенка је пала на сцену до недавно осветљену победом Алијансе. Нико не зна шта су Совјетска Русија и њена међународна комунистичка организација планирали да раде у блиској будућности и да ли постоје неке границе њихове експанзије. Ја веома уважавам и усхићен сам добронамерним руским људима и мојим војним другом маршлом Стаљином... Ми разумемо да је Русији нужно да обезбеди своје западне границе и да заустави све могућности немачке агресије. Ми позивамо Русију да заузме пуноправно место међу водећим нацијама света. И више од тога, ми поздрављамо или би поздравили постојеће, чешће и напредније контакте међу руским и нашим људима са обе стране Атлантика. ...ја сам уверен да и ви видите чињенице тако како их ја видим... Од Шћећина на Балтику до Трста на Јадрану, преко читавог континента је спуштена железна завеса. Иза те линије се налазе све престонице древних држава Централне и Источне Европе: Варшава, Берлин, Праг, Беч, Будимпешта, Београд, Букурешт и Софија, сви ти знаменити градови са становништвом у њиховом кругу налазе се у тој, како сам је дужан назвати – Совјетској сфери... У већем броју земаља далеко од граница са Русијом, у читавом свету, изграђене су комунистичке пете

колоне које раде у пуном јединству и апсолутно послушни у испуњавању директива добијених од комунистичког центра” (Бобков, 2011: 91). Израз „железна завеса” Черчил је преузео из Гебелсовог новинског чланка, објављеног фебруара 1945 године, под насловом: „Железна завеса” против комунизма” (Бобков, 2011: 10).

Одмах након Фултона, у документу припремљеном за председника Трумана под називом „Америчка политика у односу на Совјетски Савез”, излагали су се основни принципи и методи припремајућег рата, који су подразумевали употребу атомског и биолошког оружја. Изградња атомске бомбе од стране СССР је зауставила те планове. Опоравивши се од шока, руководство у Вашингтону је почело са припремама за општеразарајуће нуклеарне ударе. Пројекти тих планова, под разним кодним називима „Граин”, „Тотелити”, „Чаристир”, „Флитвуд”, један за другим су се рађали у вишим ешалонима власти САД (Бобков, 2011: 94). Планови су предвиђали: „Први удар на 20 градова... бацити 113 атомских бомби на 70 совјетских градова, од тога 8 на Москву и 7 на Ленинград... бацити 200 атомских бомби и 250.000 обичних бомби на 100 градова... бацити 300 атомских бомби...” (Бобков, 2011: 94). Наводиле су се и тачне цифре: после каквог удара би било разрушено 85% руске индустрије, колико милиона људи би погинуло после првог, другог, трећег... удара. (Бобков, 2011: 94). Више од 5 година су један за другим кориговани и мењани планови атомског рата против СССР.²

Амерички историчар А. Браун, анализирајући планове руководства САД дошао је до следећих закључака: 1) САД су у потпуности могле изгубити Трећи светски рат; 2) Русија би, вероватно, могла заузети Западну Европу за 20 дана; 3) Команда Ваздушних снага САД је рачунала да Русија може избацити из строја америчког савезника Енглеску за 60 дана; 4) Руски нуклеарни бомбардери и комунистички партизански рат у САД значајно би поткопали способност и вољу Америке да продужи рат; 5) Америка не би могла да заштити своје сопствене градове (Бобков, 2011: 95). На тај начин је током 1950 године, после пет година планирања, америчким политичарима постало јасно да војним дејствима не могу разбити СССР. Тада се родио нови план рушења СССР – Хладни рат. „То је такође рат, само се води другим средствима”, објаш-

² 25. октобра 1995. године, на затвореном састанку Обједињеног комитета начелника штабова Бил Клинтон изјављује: „Последњих десет година политика према СССР и његовим савезницима је убедљиво доказала правилност заузетог курса на одстрањивању једне од снажних држава света, а такође и снажног војног блока... Ми смо остварили оно што је хтео председник Труман са Совјетским Савезом посредством атомске бомбе...” (Бобков, 2011: 9).

њавао је свету Хари Труман (Бобков, 2011: 95). 17. јула 1959 године Конгрес САД усваја закон (неки га називају резолуцијом) *Public Law 86-90* („О поробљеним нацијама”), одобрен и потписан од стране Ајзенхауера (Бобков, 2011: 5). Закон је исказивао висок степен активног или отвореног рата против СССР. У њему се СССР означавао као опасност: „Од 1918. године империјалистичка политика руског комунизма довела је до стварања огромне империје, која представља посебну опасност за безбедности САД и свих слободних народа света” (Бобков, 2011: 6). Други назив за тај закон у Америци је „Закон о разбијању Русије” (Бобков, 2011: 6).

ЦИА – ударна песница САД у Хладном рату

„Наше слабости нам не штете, када их знамо”, писао је у 18. веку Георг Лихтенберг. Због тога свака обавештајна служба настоји да дубоко и темељно изучи унутрашње слабости земље која представља објекат интересовања, било да се ради о спречавању угрожавајућих процеса из те земље или у циљу предузимања сопствених субверзивних активности према њој. Оснивајући ЦИА 1947 године, са генералом Сојерсом на челу, амерички председник Хари Труман је руководиоцима уручио црне плаштове, рукавице и ножеве, називајући их „витезовима плашта и ножа”, сматрајући да ЦИА треба да буде искључиво информациони инструмент председника (Dalles, 2011: 5-6). Ускоро је био принуђен да промени свој став, тако да је прихватио сугестије Алена Далса да у реализацији доктрине „задржавања комунизма” само прикупљање обавештајних података није довољно, већ су нужна и специфична оружја и припремљени људи.³ По мишљењу Ф. Прутија, бившег главног официра за везу између Пентагона и ЦИА, Далсово виђење је подразумевало 10% обичног прикупљања података и 90% подривачких делатности (Даллес, 2011: 7).

³ Планови политичких убиства иностраних лидера родили су се у ЦИА у време председника Ајзенхауера, а почели остваривати под непосредним руководством Алена Далса. Комисија Сената САД, коју је водио сенатор Черч, је средином 70-тих година истраживала делатност ЦИА у вези са покушајима убиства државних и друштвених делатника. Иако се та комисија својски старала да оправда америчке тајне службе, ипак је била принуђена да призна планове о циљаним убиствима. Аутори извештаја су, такође, били принуђени да признају да је почетком 60-тих година у ЦИА било формирано специјално одељење, под кодним називом ZR RIFFLE, са задатком да организује и изводи убиства, (Dalles, 2011: 7).

Према Реи Клајну, у књизи *ЦИА од Рузвелта до Регана*, Савет за националну безбедност САД је децембра 1947. године наложио да ЦИА почне са спровођењем тајних операција и акција психолошког ратовања, иако за те задатке „није имала подлогу у закону о оснивању донетом два месеца раније” (Клајн, 1988: 166-168). Директива Савета за националну безбедност САД број 10-2, од 18 јуна 1948 године раскрива смисао термина „тајне операције”, који се односи на „сва дејства која се спроводе или организују од стране америчке државе против непријатељских држава или група, али која се планирају и спроводе тако да у случају њиховог откривања улога државног врха САД буде ослобођена било какве одговорности” (Хлобустов, 2012: 10). У арсенал тајних операција је спадало: вођење пропаганде, економски рат, „превентивне активне мере” (што подразумева саботаже, евакуацију, помоћ нелегалним покретима - партизанским и ослободилачким групама у изгнанству и подршка месним антикомунистичким елементима). Од тада тајне операције постају незаобилазна компонента америчке спољне политике. Већ 1950 године у директиви СНБ 20-1 се говори да је - „психолошки рат ванредно важно оружје као подршка дисидентству и издаји међу совјетским народом; он подрива његов морал, сеје пометњу и доприноси дезорганизацији у земљи...” (Бобков, 2011: 9). Управа за специјалне операције ЦИА је развила широк међународни програм 'стимулисања дезертерства' (која је укључивала цели низ специјалних операција у разним земљама и против различитих објеката – од становништва ГДР, делова совјетске војске ван граница СССР, посланстава и резидентуре совјетске обавештајне службе. Оперативне активности у оквиру тог програма су се одвијале под кодним називом „*Редкан*”, с посебним акцентом на остваривање конспиративних регрутујућих контаката међу совјетским војницима, тајним службама, дипломатама и другим државним службеницима. Једна од особености операције „*Редкан*” је била широко коришћење жена-агената. (Хлобустов, 2012: 11-12). Поред свих, током 50-тих година осмишљен је и план под кодним називом „*Лиот*”.⁴ Био је то први озбиљан документ Хладног рата, урађен у Енглеској. План „*Лиот*” је обухватао далеку перспективу, са једнозначним циљем - постепено мењање држа-

⁴ За време рата у Алжиру француски генерал Лиот је својим војницима наредио да саде дрвеће дуж пута. Он је маштао о хладовини, објашњавајући да ће се у сенци дрвећа моћи склонити од жарког алжирског сунца. Нису га схватили – то дрвеће ће израсти тек за педесет година, а саднице одмах не могу дати хладовину. Лиот је одговорио да ће након његове смене и смене његових војника доћи други. Под крошњама дрвећа, у хладу, они ће нас са захвалношћу помињати. (Бобков, 2011: 120).

вног поретка, односно разбијање СССР (Бобков, 2011: 120). Американци су отишли још даље разрадивши механизам дуготрајног разбијања Совјетског Савеза који се састојао из два дела. Први део је предвиђао вођење масовних и свеобухватних активности усмерених на подривање државног уређења изнутра. Тај део је укључивао раније и новоизграђене центре, којима су одредили три правца деловања: 1) компромитација Комунистичке партије као руководећег органа земље у циљу њеног потпуног разбијања и ликвидације; 2) потпиривање међунационалних нетрпељивости; и 3) искоришћавање ауторитета Цркве. Други део је подразумевао план максималног наоружавања новим видовима оружја, како би се СССР натерао да уђе у тешку трку у наоружавању која би га економски исцрпела. Уједно је разрађиван и тзв. „пројекат демократизације”, који је подразумевао свеобухватну помоћ оним круговима у СССР и земљама Источне Европе који су били опозиција руководећем режиму.⁵ Помоћ је подразумевала новчана средства, оружје, типографску опрему, опрему за подривачке делатности и тајне операције, па све до физичког уклањања лица (Бобков, 2011: 121). Из документа ЦИА који датира од априла 1951 године, са којег су САД 1976 године скинуле ознаку тајности, под називом „*Психолошко наступање против СССР. Циљеви и задаци*”, Дејвид Лув цитира: „До краја 60-тих година слање саветника, опреме и новца као подршка опозиционим снагама и организацијама у социјалистичким земљама је био основни метод идеолошког рата” (Бобков, 2011: 121). Међутим, када је постало јасно (и доступно штампи) да је у све то укључена ЦИА председник Џонсон је то зауставио, тако да су до средине 70-тих година тражени нови методи и прилази у подривању социјалистичких држава (Хлобустов, 2011б: 14). На веб сајту Фордовог фонда могао се наћи податак да је од 1950 године „Фордов фонд” почео да подржава пројекте који су оријентисани на Совјетски Савез и земље Источне Европе. Од 1950 до 1988 године око 60 милиона долара је додељено за анализу кључних проблема у односима Истока и Запада, подршци слободи речи, културном плурализму и сагледавању права човека. 1989 године фонд је донео решење о директној подршци „прогресивним” организацијама у Совјетском Савезу,

⁵ Прва велика обавештајна операција у 1946. години западних обавештајних служби према СССР била је операција под кодним називом „*Грал*”, а односила се на прикупљање обавештајних података о совјетској војсци у Немачкој, у чијим редовима се налазило више од 250 агената из немачких редова. Према декласификованим документима Министарства државне безбедности СССР се види да је само у првој половини 1948. године на територији Источне Немачке због шпијунаже ухапшено 549 лица, од којих 341 амерички агент, 121 британски, 31 француски и 6 агената других западних тајних служби. (Хлобустов, 2012: 7- 9).

Пољској и Мађарској, како би се убрзао процес демократизације и економске трансформације тих земаља. За те циљеве је од 1989-1994 године било усмерено приближно 30 милиона америчких долара (Хлобустов, 2011б: 19). Треба напоменути да се овде ради само о једној од многих организација које су указивале „помоћ” социјалистичким земаљама, при чему се садржај „помоћи” под видом „подршке слободи речи” није откривао.

Децембра 1953. године ЦИА, заједно са енглеском тајном службом СИС, спроводи опсежну операцију под кодним називом „*Злато*”, у покушају да оствари контролу над интерним везама Варшавског блока. Тек после десет година ће се утврдити да је аналогна операција КГБ била успешнија (Хлобустов, 2011б: 475).

Једну веома важну чињеницу за схватање филозофије данашњих дејстава америчких обавештајних служби показује фрагмент писаног трага бившег шефа ЦИА Алена Далса, у коме се каже: „Ми смо сами дужни одређивати када, где и на који начин ћемо деловати (прихватајући подршку других водећих земаља слободног света које могу указати помоћ), сагледавајући потребе наше сопствене националне безбедности. ... Важну улогу су дужне да одиграју наше обавештајне службе са њиховим особеним методима и средствима” (Хлобустов, 2011б: 18). Такође, према Далсу: „... Човечји мозак и његов ум је могуће мењати. Посејавши тамо хаос ми ћемо неприметно заменити вредности фалсификатима и убедити их да верују у те фалсификоване вредности. Како? Наћи ћемо истомишљенике, помоћнике и савезнике у самој Русији. У епизодама ће се одвијати грандиозна по својим размерама трагедија и погибија најнепокорнијег народа на земљи и, коначно, неповратно гашење његовог самосазнања...” (Бобков, 2011: 122). 90-те године у Русији су све ово потврдиле. У складу са Далсовим инструкцијама један од руководиоца „Радио Слобода”, чији програм су осмишљавали припадници ЦИА, је изјавио: „Ми нисмо у ситуацији да заузмемо Кремљ, али можемо васпитати људе који то могу урадити и припремати услове у којима ће то бити могуће” (Хлобустов, 2011б: 155). Исто изговара и један од руководиоца радио-програма „Слободна Европа”: „Наши слушаоци су они од 16. година. Они сада слушају само грамофонске плоче, али ће кроз 5 до 10 година, навикнути на наше програме, слушати цели програм” (Хлобустов, 2011б: 511).

Улога ЦИА у државном механизму САД је знатно порасла у време председника Роналда Регана, који је у својим иступима више пута истицао неопходност јачања обавештајне заједнице. Приликом потписивања нормативних аката о обавештајној делатности 1981 године Реган

изјављује: „Амерички народ добро зна да безбедност земље ... зависи од снаге и ефективности наших организација које прикупљају обавештајне информације. 80-тих година ми смо дужни да прекинемо са негативним односом према обавештајној служби и размишљати о томе како остварити обавештајне потребе земље. Нове директиве обавезују наше обавештајне органе да искажу енергичност, инвентивност и оперативност у сакупљању тачних и правовремених информација, неопходних за спровођење наше спољне политике, крајње важне за обезбеђивање националне безбедности. Земљи је потребна помоћ обавештајне службе и ми смо спремни да јој уделимо све ресурсе како би она добро извршавала свој посао... Ја хоћу да искажем своје поштовање и задовољство радом припадника обавештајне службе. Они се труде у крајње тешким условима, ризикујући живот и уз обавезу ћутања. Њих не можемо хвалити јавно, прозивајући их по презименима. Али ја хоћу да они знају: амерички народ и председник САД су им дубоко захвални за све што раде” (Даллес, 2011: 207). Дакле, за време председника Регана значајно су усиљени антисовјетски напори америчких обавештајних служби тако да је, према подацима Сенатског комитета о обавештајним пословима за 1986. годину, две трећине средстава одређених за обавештајне службе било намењено за рад против Совјетског Савеза (Даллес, 2011: 209).

Свеукупне тајне операције против СССР у Регановом периоду географски су обухватале регионе од: Авганистана и Пакистана, Саудијске Арабије, Египта, Израела, све до Пољске и Чехословачке. У целости, „супертајна” стратегија САД је предвиђала: а) финансијску, обавештајну и политичку помоћ покрету „Солидарност” у Пољској; б) војну и финансијску помоћ муџахединима у Авганистану; в) оштре мере у погледу валутних трансакција с СССР и ограничавање извоза гаса у Европу; г) појачавање психолошког рата „усмереног на сејање страха и несигурности међу совјетским руководством”; д) ограничавање приступа западним технологијама; ђ) широко организовање техничког дезинформисања у циљу рушења совјетске економике; е) пораст улагања у наоружавање како би се поткопала совјетска економика и изазвала криза ресурса (Хлобустов, 2011б: 264; Швейцер, 2010: 11). „Конкретни циљеви и средства стратегије наступања према СССР одређени су серијом тајних директива Савета за националну безбедност (НЦС) у периоду од 1982 до 1983 године, и то: у марту 1982 г. НЦС-32; у новембру 1982 г. НЦС- 66; у јануару 1983 г. НЦС – 75. Те директиве су имале за циљ слабљење СССР посредством вођења економског рата, са ослонцем на тајне операције ЦИА” (Швейцер, 1995: 14-19). Донијета у марту 1982 године, директива НЦС-32 је као одговор на увођење ванредног стања у

Пољској имала за циљ – „сломити Совјетску надмоћ у Источној Европи и ојачати унутрашње снаге које се боре за слободу у том региону” (Хлобустов, 2011б: 264).

СССР – од Стаљина до Горбачова

Окончање Другог светског рата најавило је еру терористичких аката у Прибалтичким земљама и западним областима Украјине. Прве жртве терора су биле невине жене, старци и деца. Тадашња илегална и њихове акције терора су извесној мери створиле погодну климу за садашња дешавања на Северном Кавказу, и не само ту. „Делатност терориста се подржавала и потхрањивала од стране специјалних служби иностраних земаља, посебно од стране САД и Велике Британије” (Бобков, 2011: 172). Ипак, 1955 година се може сматрати годином завршетка борбе с националистичком илегалом и обустављања акција тероризма (Бобков, 2011: 173).

Смрт Стаљина представља важну „реперну тачку” у историји СССР. Без обзира на његов начин владања, многи признају да је на својим плећима изнео невероватну по размерама и одговорности мисију. Управо се у годинама његовог владања слаба и немоћна земља преобратила у гигантску и развијену државу социјализма; под његовим руководством земља је одолела фашизму, а после победе подигла сва разрушена предузећа и започела изградњу неколико стотина нових. Немогуће би било подићи економику тако брзим темпом да масе совјетских људи нису веровале у свог вођу. Према оценама америчких експерата, СССР-у је после рата било потребно само 20 година да успостави нормалан развој сељачких газдинстава (Бобков, 2011: 98). Његов одлазак је био сигнал да енглеске и америчке тајне службе започну са реализацијом плана промене државног уређења СССР. Уследили су озбиљни напори не само по линији обавештајних служби, већ и преко других државних структура.

10. марта 1953. године, дакле дан након Стаљинове сахране, објављен је састав новог руководства државе. Председник Савета министара је био Маленков, а први заменик Председника Савета министара Берија, уједно и министар унутрашњих послова. „Он је на том месту био свега три месеца, али је успео да за то кратко време спроведе акцију која је, у суштини, потпалила националну нетрпељивост. Он је предузео „чишћење” руских људи из руководећих органа савезних република, објашњавајући то потребом да се национални кадровима да могућност

учвршћивања на власти. То се, такође, дешавало и са неруским кадровима у Русији. ... Била је то акција обесцењивања професионализма, где се на прво место стављала националност (Бобков, 2011: 103-104). Берија је на себе преузео и успостављање веза са Југославијом, пославши своје људе к Титу. То му је било нужно како би се у очима друштва учврстио у својству лидера, уз додатну игру хуманисте према невиним жртвама и бескомпромисног борца за заштиту закона. Хрушчов је зауставио те покушаје јер је било очигледно да му Берија може затворити пут к власти. Хапшење Берије 1953 године није изазвало веће проблеме у органима безедности. (Бобков, 2011: 104).

Преузимајући и учвршћујући власт Хрушчов је спроводио подмлађивање руководећих кадрова у партији и државном апарату. Људи старији од педесет година су по њему већ били зрели за „одлазак са сцене”. Тако је на таласу демократизације све приметнији постајао култ личности Хрушчова. На Пленуму ЦК КПСС, одржаном септембра 1953. године, Хрушчов је наступио са рефератом о развоју сељачких газдинстава. Његов наступ је био у духу идеја које је годину пре своје смрти исказивао Стаљин. Међутим, тектонски поремећаји у СССР наступају након XX Конгреса КПСС и осудом „култа личности Стаљина”.⁶

„XX Конкрес партије који се прославио осуђивањем култа личности Стаљина одржан је свега три године после његове смрти, фебруара 1956. године. За те три године Хрушчов је успео да коначно убије значај Совјета на свим нивоима, тако да је неограничена власт сада припадала партијским органима. ...то је била неодговорна власт у правом не у преносном смислу, због тога што није била одговорна према народу. И док су руководиоци свих Совјета (обласних, градских и сеоских) бирани у сагласности са Уставом СССР партијски руководиоци су били постављани, тј. на та места су постављани на основу решења партијских органа и бирани искључиво од чланова КПСС. Епоха Совјета као власти народа и органа народне власти се практично завршила, тако да они реално нису могли ништа да решавају. Све је то помогло Хрушчову да учврсти своју власт и припреми сензационални „Конгрес века” (Бобков, 2011: 111-112).

У необичним условима уследио је наступ Хрушчова са рефератом „О култу личности и његовим последицама”. Наступ је обиловао пребројавањем многобројних чињеница о преступима од прве половине 30-тих до почетка 50-тих година чија се кривица приписивала Стаљину

⁶ Према историчару, писцу и публицисти Јурију Петухову, идеја разобличавања „култа личности Стаљина” била је разрађена у „руским центрима” ЦИА, а Хрушчову усађена преко „пете колоне” (Петухов, 2012: 15).

(Бобков, 2011: 112). Значајан број руководилаца из свих области друштвеног и политичког живота, у том смислу и из ЦК партије и КГБ, није прихватао критику Стаљина, који је много година био симбол величине државе. Исто је осећала и већина потиснутог становништва, као и не мали број људи ван граница СССР (Бобков, 2011: 113). У партији се примећивао тихи раскол. „Део комуниста би рекао „да” било коме. Они су се подчињавали Хрушчову силом партијске дисциплине. То су часни људи, али инертни и послушни, неспособни да дејствују и да изражавају сопствени став. Други део је био „против”, али су то радили ћутећи. Међутим, појавила се и трећа група комуниста који нису само пошли за Хрушчовом, него су истрчавали испред захтевајући да се иде даље на путу разобличавања и изражавања неповерења члановима Политбироа који су некада радили са Стаљином и који су остали у новом саставу. Показало се да је то било искушење на које нико није био спреман. У таквој атмосфери Хрушчов је импулсивно доносио решења једно за другим, што је сведочио о његовој дубокој растрзаности. Такво понашање је многе натерало да постану вође дисидената (нпр. генерал Григоренко, физичар Орлов...). Постепено се формирала опозиција не само режиму, већ и групе спремне на борбу са постојећим уређењем. Први антисовјетски иступи (масовно дељење летака у Москви против комунизма) било је лета 1957 године. ... Тада су примењене озбиљне репресивне мере које су, наравно, биле у супротности са изјавама Хрушчова да у земљи неће бити политичких репресија и затварања” (Бобков, 2011: 129). Директна последица XX Конгреса били су догађаји у Тбилисију марта 1956 године. Иако излагање Хрушчова није било публикувано, до Тбилисија су дошле вести о скрнављењу личности Стаљина. „5. марта на обалама реке Куре сакупило се стотине хиљада Тбилисијаца. Чули су се позиви на непослушност Москви. Понеко је иступао против Хрушчова, неко је проклињао Микојана, а било је и тих који су позивали на независност Грузије. Почели су нереди, а ситуације је захтевала увођење војске и опкољавање града. И поред тога митинзи су се продужавали” (Бобков, 2011: 115). Демонстрације су трајале до 10. марта, а у сукобима је погинуло 21 лице.

Удар Хрушчова по стаљинској епохи на XX Конгресу партије открио је могућност Западу да другим очима види, рекло би се, неразрушиву државу. Појачана је западна пропагандана кампања против СССР, уз увећање помоћи антисовјетским елементима унутар: НТС-у („Народно-трудовой союз”), СБОРН-у („Союз борьбы народов России”), Конгресу за слободу културе, Групи за борбу против обесправљености (1950-1959), Комитету слободних правника (1952-1958). Свим овим

организацијама је забрањен рад после утврђивања веза са америчким обавештајним службама (Хлобустов, 2012: 12).

Нова експлозија на тему култа Стаљина десила се на XXI Конгресу, који је највећим делом био посвећен истој теми. И опет је била видна разлика у приступу ситуацији. Све је то додатно изазивало незадовољство и рађало сумње у искреност лидера који саопштава једно а ради сасвим друго. Ауторитет Хрушчова, грађен на критици култа личности Стаљина, стално је опадао, а многи поступци наилазили на јавно негодовање. Уједно, свесно или несвесно, Хрушчов је отварао слободан простор западним службама да регрутују незадовољне. Тако је период Хрушчовљеве владавине обележила најинтензивнија фаза Хладног рата, чији је интензитет био у директној вези са: а) неочекиваним ударом по стаљинском времену, што је довео до растројства унутар самог СССР и раслојавања совјетског друштва; б) нејасне концепције развоја земље и неслагања око питања даљег односа према Стаљину (колебање између тога - да ли га третирати као злотвора или „сачувати од срама”); ц) немоћи да се поправи економија, која је трпела због недоследних и узајамно искључивих решења. Због тога су стране обавештајне службе у СССР лако налазиле незадовољне и увређене људе, спремне да свесно и несвесно сарађују са центрима за вођење психолошког рата (Бобков, 2011: 126). Како је незадовољство нарастало, у инструкцијама својим агентима америчке тајне службе су сугерисале: „Било којем социјалном бунту или незадовољству неопходно је што пре приписати национални карактер. Национално-политички циљеви су дужни да буду доминантни мотив, иако прави разлог не лежи у томе...” (Бобков, 2011: 125).

Хрушчов је 1964. године разрешен дужности. Његов наследник Леонид И. Брежњев је на Пленуму ЦК КПСС добио пуну подршку од стране партије. Око Брежњева се формирала група из редова оних који су заједно са њим радили у Днепропетровску и Молдавији (Шелепин, Черњенко, Шчелоков, Тихонов, Кириленко, Цуканов, Грушевои, Епишев, Цвигун, Цинев и др), заузимајући висока места у партијском и државном апарату (Бобков, 2011: 134). Међутим, убрзо је дошло до конфликта са младим „комсомолцима”, проузрокованог страхом од њиховог напредовања. Уследиле су тенденциозне информације о наводним намерама „комсомолаца” да Брежњева свргну са власти. Како злонамерна лаж поседује велику снагу, дошло је до кадровског преврата у коме су старији кадрови заузели сва значајна места, што је био један од главних разлога даљег застоја у развоју. Иако је Брежњев у првим годинама био веома активан многе ствари му је било веома тешко да исправи. Било каква промена је оцењивана као повратак стаљинизму. Упркос

свему, његов период карактерише раст животног стандарда и раст економије. А када је због здравственог стања избачен из строја његово окружење је, бојећи се одласка са власти, повело земљу у правцу распада, ограђујући га од информација које би могле изазвати „негативне емоције” и све их више „пеглајући” (Хлобустов, 2011б: 163). Од стране КГБ то није остало незапажено: „...већ од средине 70-тих година у 5-ој Управи су примећивали отворене симптоме игнорисања људских брига и страх да су се неки органи КПСС не само одвикли од организационо-социјалног рада, него и од пропагандног супротстављања „социјалној пропаганди” иностраних идеолошких центара, док је КПСС „спавала”, „успавана својом непогрешошћу” (Макаревич, 2007: 251-281). Чак и у време одвијања револуција у Мађарској (1956), Чехословачкој (1968) и Пољској (1970 и 1980), „лидери су уживали и наслађивали се влашћу, одбацујући сваку информацију о спољном угрожавању, стању у земљи и могућностима сејања неповерења у власт... Не само да су руководиоци били заражени вирусом „непобедивости”, него је болест захватила читаво друштво” (Хлобустов, 2011б: 192). Последњих година такве владавине многи партијски функционери су углавном ишли на одморе ван граница. Почео је да се појављује нови образац живота, чиме је почело још веће раслојавање друштва (Бобков, 2011: 136). Тако је држава из године у годину губила на динамици развоја продужавајући да, по инерцији, живи од достигнућа из прошлости (Бобков, 2011: 182).

Након Брежњева на власт, са места председника КГБ СССР, долази Јуриј Андропов, убеђени комуниста, трезвени реалиста и прагматик, који није имао намеру да престојава социјализам. Андропова је бринуло и обеспокојавало много. Он није могао да се безбрижно односи према писмима и молбама људи које нико није хтео да слуша у партијским и државним институцијама, реагујући на све што је сматрао неправедним. Желео је да поврати поверење људи у партију и државу, веру народа у будућност и побољша животни стандард свих који су живели у социјалистичкој држави. Власт је изграђивао у условима нарастајућих угрожавајућих процеса, затегнутости међунационалних односа у низу региона у земљи, дисбаланса у плановима развоја економије и сл. И поред свих покушаја да побуди пажњу својих колега из Политбироа ЦК КПСС на такву ситуацију, његови кораци нису наилазили на схватање и подршку. „Партијско руководство је рачунало да ће КГБ за њих решавати све друштвене проблеме, противречности и конфликте који су ницали” (Хлобустов, 2011б: 236). „Једна од најважнијих карактеристика Андропова је била скромност. Он није живео за себе. Читав његов живот је био посвећен служењу партији, држави и народу” (Бобков, 2011: 183).

Болест га је спречила да оствари започето, а сви они који су радили са њим тврде да би у својим плановима успео. Андропова веома кратко време наслеђује Черњенко, а онда се 1985. године појављује, скоро непознати, Горбачов. Одмах по ступању на место Генералног секретара КПСС Горбачов је из свих докумената избацио име Андропова, човека заслужног за његову политичку каријеру.

Замисао Горбачовљеве „перестројке” је постала очигледна након пет година. Радило се о великој обмани. Нажалост, у тој обмани су учествовали и људи који су безрезервно веровали, по традицији васпитани од стране партије, својим вођама и лидерима. У почетку су сви полазили од тога да раде на побољшању социјализма, али када су увидели да таква перестројка води капитализму почео је раскол у Комунистичкој партији која је у то време већ била на издисају (Бобков, 2005). Ситуацију у којој се тада налазио СССР описао је Свјатослав Рибас (*Свјатослав Рыбас*) у књизи „*Сто година унутрашњих ратова. Кратак курс историје Русије 20-ог века*”. У књизи се наводи: „Опште стање у земљи је било веома сложено. 1985 године је почео пад светских цена нафте. Доступ валуте у СССР који је омогућавао стабилност умањен је три пута. Од 1986 до 1988 године буџет је изгубио око 40 милијарди долара, а извоз Совјетског оружја је смањен на 2 милијарде долара. ...савезни буџет у 1988 години био је суочен с дефицитом од 60 милијарди рубаља, уз увећање инфлације. Током 1990 године државни дуг је износио 400 милијарди рубаља (44% бруто националног дохотка). Током 1989 године дошло је до валутне кризе. ...СССР је прекинуо са плаћањем иностраним фирмама за набавку производа обојене и црне металургије. 16. јуна 1989 године у Жељезноводску Горбачов је говорио о могућности пролонгирања враћања спољних дугова. То се одразило на међународно тржиште, а енглеске банке су аутоматски СССР ставиле на „црни списак” неодговорних дужника. Осим тога, већина западних земаља је почела са условљавањем давања кредита „брзим прихватањем реалног програма преласка на тржишну економију и јаснијим компетенцијама централне управе и управа савезних република”. ... Истовремено су веома брзо потрошена орочена новчана средства становништва... Из продаје су нестали телевизори, машине за прање веша, намештај, ђачке свеске, оловке, лепила, средства за бријање, сапун, прашак за прање веша. Ланац непромишљених решења погоршао је финансијске проблеме земље. Умањење производње алкохолних напитака (1985 године продаја вотке је чинила 24% робне размене) услед закона „О кооперацији”... довела је до разбијања финансијског система. Добивши велика права предузећа су подизала цене својим производима, а комер-

цијалне банке (којих је основано више хиљада) су без контроле спекулисале новцем избегавајући државну контролу. Кроз комерцијалне банке се годишње „прало” од 70 до 90 милијарди рубаља, а „сива економија”, којом се бавило око 15 милиона грађана, добила је могућност да се брзо легализује. На заседању Политбироа ЦК КПСС, 29. јануара 1990 године, Н.И. Рижков је изјавио да у Врховном совјету делују лобисти „сиве економије”, те да пребацивање новца са нелегалних на легалне рачуне „ствара моћну инфлацију”. Рударски штрајкови су довели совјетско руководство у безизлазну ситуацију ... а власт је једино могла да подиже плате, што је још више подгријавало инфлацију и усложњавало проблем дефицита. На заседању Политбироа ЦК КПСС, одржаном 16. фебруара 1989 године, Рижков је упозорио да су расходи над дохотцима били већи у износу од 133 милијарде рубаља. Емисија је 1988 године достигла 11 милијарди више него било које друге године од завршетка рата. На Пленуму ЦК КПСС одржаном септембра 1989 године, министар унутрашњих послова СССР В. Бакатин је изјавио да је за 8 месеци текуће године „извршено 1,5 милиона преступа, од којих 240 хиљада тешких. Раст за 40%, што је без преседана. Горбачовљева екипа је тражила нетрадиционална решења. Почела је кампања сузбијања „противника перестројке” у лицима министара, старих чланова ЦК и регионалних руководиоца. Средства масовних информација су била препуна каљања совјетске историје и новим таласом дестаљинизације. Горбачов је сматрао да треба дати могућност онима „испод” да контролишу оне „на врху”... Рударима у Доњецку саветује: „Ватру по руководству, „ви” почните одоздо а „ми ћемо помоћи”. ... Неочекивано за све, земљом су се низали таласи погрома на националној основи – у Узбекистану, Казахстану, Грузији, Јерменији, Азербејџану. ... Само што је КПСС уступила власт претворила се у живи леш, од којег је требало што пре побегнути. Уследила је једнострана одлука прибалтичких република о изградњи независних националних држава. Почело је бекство републичких елита од центра, који је био извор слабости. 12. јуна 1990 године Конгрес народних депутата Руске Федерације донео је декларацију о државном суверенитету Русије... Борис Јељцин, изабран за председника Президијума Врховног Совјета РСФСР, постао је лидер опозиције. У СССР је почело двовлашће. ...Нарочито јак удар је задесио савезни финансијски систем... Од тог момента је распад СССР био неизбежан. ... Ауторитативни представници интелигенције сврстали су се на страну Јељцина, који је у очима већине био израз националних интереса Русије” (Бобков, 2011: 201-206).

У циљу ефикаснијег надгледања развоја догађаја у Совјетском Савезу, у САД је 1989 године формиран тзв. „Центар за надгледање кретања перестројке”. У састав Центра су ушли представници ЦИА, обавештајне службе министарства одбране итд., а његову делатност је лично надгледао заменик министра одбране САД за војно-политичка питања Пол Волфовиц (Даллес, 2011: 210). Сагласно специјалном указу Џорџа Буша у надлежност Центра је било изучавање информација добијених како из агентурних тако и официјелних извора по свим институционалним линијама. На основу њих Центар је свакодневно припремао обавештајне извештаје о СССР, достављајући их лично председнику и другим члановима Савета за националну безбедност (Даллес, 2011: 210). Јула 1990 године директор ЦИА Роберт Гејтс председнику САД пише аналитичку информацију кратког садржаја: „Све је већа вероватноћа да ће кроз годину или две народни устанак, политички потреси и акти насиља све више доприносити нестабилности која влада у СССР” (Хлобустов, 2011б: 398). Сва упозорења таквог садржаја од стране КГБ Горбачов је одбацивао. Уследили су удари на сопствену обавештајну службу – КГБ, тражило се његово укидање. Новинар Хинштајн, након свега, пише: „Ми смо довели своју обавештајну службу до ивице... Ишли смо на скупове и митинге с транспарентима „Бекорисни КГБ!”, тражили да се суди онима који тамо раде... Што смо посејали то и жањемо. Хтели смо да се ослободимо КГБ? Ослободили смо се! Треба имати мушкости и признати: ми смо сопственим рукама уништили и разбили обавештајну службу – некада најбољу у свету” (Хлобустов, 2011а: 5).

Бивши Генерални секретар ЦК КПСС Михаил Горбачов, који је постао председник СССР, мирно је донео антиуставни акт и поднео оставку (Бобков, 2011 : 140). Објашњавајући своје поступке у вези са уништавањем КП СССР, током предавања под насловом „Од тоталитаризма према демократији” у Минхенском позоришту, Горбачов изјављује: „...Ми смо извршили историјски задатак, тај монструм је цркао, а у друштву су започели демократски процеси...” (Хлобустов, 2011б: 636). Он никада није поменуо личну одговорност за нарушавање устава земље, нарушавање воље грађана исказане на референдуму о очувању Совјетског Савеза марта 1991. године, распаду Совјетског Савеза и многобројним људским, територијалним и економским губицима. (Хлобустов, 2011б: 637).

(Не)Моћни КГБ СССР

Спољнополитичка доктрина САД се кретала од: „задржавања комунизма” Харија Трумана (1947-1953); „одбацивања комунизма” Двајта Ајзенхауера (1954-1963); политике „грађења мостова” Линдона Џонсона (1964-1980), до „рушења империје зла” Роналда Регана (1981-1988). У складу са сваком спољнополитичком доктрином прилагођавала се и методолгија рада западних обавештајних служби према СССР. Проистичу логична питања: Шта је у тим условима радио КГБ СССР? Зашто се органи државне безбедности нису супротставили онима који су, налазећи се у власти, предодредили нестанак државе? Да ли је КГБ СССР уопште знао шта се спрема?

Из докумената се види да је државни врх редовно информисан о низу уочених проблема, што се може закључити из следећих примера: „14. фебруара 1956 године на XX Конгресу КП СССР Хрушчов изјављује:... Свима је познато да се субверзивна (подривачка) делатност против наше земље отворено подржава и афирмише од стране реакционарних кругова низа капиталистичких земаља. Довољно је рећи да САД од 1951 године помажу са 100 милиона долара свакодневне субверзивне делатности против социјалистичких земаља” (Хлобустов, 2011б: 45). Иступајући 26. октобра 1961 године на XXII Конгресу КПСС председник КГБ А. Н. Шелепин реферише: „Идеологија империјализма, која сада наступа под заставом антикомунизма, отворено наглашава да је у борби за светску власт подривачкој делатности њихових обавештајних служби обезбеђена важна улога. Владајући кругови империјалистичких држава активно и цинично користе обавештајне службе у својој спољној политици, дајући им све више злокобнији и провокативнији карактер” (Хлобустов, 2011б: 81). У допису ЦК КПСС о сврсисходности образовања самосталне управе за борбу против идеолошке диверзије противника No. 1631-А, од 3. јула 1967 године, КГБ извештава: „Материјали које поседује КГБ сведоче о томе да реакционе снаге империјалистичког блока, предвођене руководећим круговима САД, постојано увећавају своје напоре на плану активизације подривачких дејстава против Совјетског Савеза. При том, једним од најважнијих елемената свеопштег система борбе против комунизма они сматрају психолошки рат. Замишљене операције на идеолошком фронту противник покушава да прене-се непосредно на територију СССР, чији је циљ не само идејно раслојавање совјетског друштва већ и стварање услова за добијање политичких информација. У 1965 и 1966. години органи државне безбедности су у низу република открили око 50 националистичких група, које су окупљале више од 500 људи....” (Бобков, 2011: 151). На Пленуму ЦК КПСС,

одржаног 27. априла 1973 године, Андропов цитира речи припадника америчке обавештајне службе и једног од руководиоца „Радио Слобода”: „Ми нисмо у стању да заузмемо Кремљ, али ми можемо васпитавати људе који то могу урадити и припремити услове у којима ће то бити могуће. ... Зашто ми изучавамо Совјетски Савез и стање у тој земљи? ... Самом науком је немогуће ослободити се комунизма, нужно је деловати. Значи, морамо имати снаге које су у стању да дејствују” (Бобков, 2011: 157). У наставку Андропов излаже план ЦИА у том правцу: „У првој етапи се планира успостављање контаката разних видова са незадовољнима у Совјетском Савезу и од њих формирање нелегалних група. На последњој етапи се планира консолидација тих група и њихово претварање у „организацију противљења”, тј. активну опозицију...” (Бобков, 2011: 157).

Седамдесетих година је већ била очигледна инертност ЦК КПСС у области идеолошког рада, формализам у спровођењу активности и пасивност. Андропова је, као председника КГБ СССР, узнемиравало то што позиви на борбу с идеолошким диверзијама иницираним према ЦК КПСС нису имали практичну подршку. Предлози који су ишли од КГБ, а односили се на Хладни рат, нису прихватани нити је на њих адекватно реаговано. Један од примера су догађаји у Естонији. Средином 70-тих година у Естонији је дошло до очигледног пораста национализма, на који од стране партијских органа Естоније никакве реакције није било. Напротив, они су на сваки начин покушавали да сакрију тај негативни процес. КГБ СССР је урадио озбиљну анализу ситуације и узрока који су до тога довели и дописом обавестио ЦК КПСС, уз одговарајуће предлоге за које се претпостављало да ће бити разматрани на заседању Политбироа ЦК КПСС, и уз учешће естонских руководиоца. Допис је дуго размењиван међу члановима апарата ЦК, да би на крају било донето решење - информацију проследити у Талин и размотрити је у бироу ЦК КП Естоније. Нису хтели да се баве ни са чим што има везе са национализмом, лакше је било „лакирати стварност” и говорити о нераскидивом јединству народа СССР. Ствар се завршила на тај начин што је председнику КГБ Естоније генерал-мајору Августу Порку, који је урадио анализу, предложено да поднесе оставку (Бобков, 2011: 168-169). Проблеми међунационалних односа су изникли и у више других република. Већ тада се осећала напетост односа у Закавказју везано за Нагорно Карабах. (Бобков, 2011: 168-169). 1975. године Андропов реферише: „На Западу су учестала политичка убиства, узимање талаца, отимање дипломата, отмице авиона. Иако је парадоксално, у последње време терор као средство политичке борбе изнова васкрсава. Методе терориз-

ма отворено пропагирају официјелна штампа антисовјетских центара. Наравно, као метод политичке борбе тероризам представља израз очајања и осуде. Ипак, то не умањује његову опасност” (Хлобустов, 2011б: 244). Убрзо затим бројни терористички акти потресају СССР. Јуна 1985 године, председник КГБ СССР и члан Политбироа ЦК КПСС Чебриков поводом тренутне политичке ситуације у земљи и рада КГБ износи: „...активизирајући обавештајно-подривачку делатност својих тајних служби против социјалистичких земаља и свих прогресивних снага, империјалистичке земље им дају тоталитарни карактер. У том циљу они користе разноврсне методе и читав арсенал „тајног ратовања”, почевши од прикривених филантропских „смоквиних листова”... и завршавајући отвореним диверзијама, уз широко учешће плаћених убица у циљу спровођења политике државног тероризма. Покушаји иностраних тајних служби и страних центара да успоставе конспиративне везе са непријатељским елементима у циљу њиховог подстицања на антидржавну делатност итд., представљају специфичну незакониту делатност која је кажњива по нашем кривичном закону. Те активности су незаконите и са аспекта Међународног права (Хлобустов, 2011б: 328-330).

У једном од последњих обраћања Председника КГБ СССР, 17. јуна 1991. године, на затвореном Заседању Врховног Совјета СССР у Кремљу, Крјучков упозорава: „Реалност је таква да се наша Отаџбина налази на ивици катастрофе. То што ћу вам рећи ми пишемо у нашим документима председнику, не скривајући суштину проблема које изучавамо. Друштво је захваћено оштром кризом која угрожава важне интересе народа и неotuђива права свих грађана СССР, који су основа Совјетске државе. Ако у најскорије време не успемо зауставити крајње опасне рушилачке процесе наши најлошији страхови ће постати реалност. ... Главни узрок садашње критичне ситуације, која се циљано кроји, је у радњама антидржавних, сепаратистичких и других екстремистичких снага које су покренуле непомирљиву борбу за власт у земљи. Отворено игноришући општенационалне интересе, газећи Устав и законне Савеза СССР, те снаге су отворено узеле курс усмерен на преузимање власти у земљи... У неким регионима гину стотине невиних људи, жена, стараца и деце, бескорисно позивајући на политички разум и праведност према стотинама хиљада расељених. И док ми расправљамо о општечовечанским вредностима, демократским процесима и хуманизму, земљу је заплуснуо талас крвавих међунационалних конфликта. Милиони наших грађана се подвргавају моралном и физичком терору. Има људи који то покушавају да друштву представе као нормалну појаву, а процес разбијања државе као, благо речено, њену изградњу. Оштро

су се појачали и процеси дезинтеграције економије, руше се успостављене десетогодишње пословне везе, а штрајковима се наноси велика штета националној привреди... Све веће размере опасности доводе до криминала, посебно организованог. ... Незадовољство народних маса ситуацијом у земљи је на критичном нивоу што за последицу може да има нечујну социјалну експлозију. О убрзаном кретању друштва према тој опасној црти сведочи расположење обичних радника. Они први на себи осећају последице кризе и у политици и у економији. Све јасније се види апатија, осећај безизлазности, неповерење у сутрашњи дан и, такође, осећај пропасти. А то су врло забрињавајући симптоми. Јасно је да таква пасивност иде на руку онима у сенци, корумпираним елементима и онима који би да зграбе власт. У таквом стању свака парола у нашој земљи може наћи погодно тле... Наравно, узроци садашњег тешког положаја имају пре свега унутрашњи карактер. Треба рећи да томе активно доприносе и одређене спољне снаге... Кроз неколико дана ће бити равно пола века како је почео рат против Совјетског Савеза, најтежи рат у историји наших народа. Ви сада сигурно читате у новинама како су обавештајци тада информисали руководство земље о томе шта ради противник, какве се припреме врше и да земљи прети рат. Као што знате, тада их нису послушали. Веома се бојим да ће за неко време историчари, изучавајући саопштења не само Комитета безбедности него и других организација, бити поражени тиме да ми многим стварима, врло озбиљним, нисмо придавали много значења. Ја мислим да има смисла замислити се над тим.... Нема тог принципијелног питања на које ми нисмо давали објективну, оштру, упозоравајућу и непристрасну информацију руководству земље, и да нисмо износили јасне и конкретне предлоге. То подразумева нужну и адекватну реакцију” (Крючков, 1996: 387-392).

Адекватна политичка реакција од стране државног руководства није увек пратила догађаје у земљи. И управо на том затвореном заседању Врховног Совјета СССР од стране председника КГБ је прочитано специјално обраћање Јурија Андропова са седнице ЦК КПСС од 24. јануара 1977. године, под насловом „О плановима ЦИА у погледу стварања агената од утицаја међу совјетским грађанима”: „Према провереним подацима добијеним од Комитета државне безбедности, на основу анализа и прогноза својих специјалиста о даљем путу развоја СССР, ЦИА у последње време разрађују планове о активизацији непријатељске делатности усмерене на разбијање совјетског друштва и дезорганизацију совјетске економије. У том циљу је америчка обавештајна служба себи поставила задатак - остварити врбовање агентуре утицаја из редова

совјетских грађана, обучити их и помоћи им у пробоју према управљачким сферама у областима политике и науке Совјетског Савеза. ЦИА је развила програм индивидуалне припреме агената утицаја, вршећи политичку и идеолошку обраду, уз предвиђање њихових могућности у шпијунској делатности. Осим тога, неки од најважнијих аспеката у припреми таквих агената су предавања намењена за руководеће групе, која се односе на методе управљања друштвеним власништвом. Руководство америчке обавештајне службе планира и тражи, циљано и упорно не гледајући на трошкове, лица која по својим личним и радним особинама у перспективи могу заузети административне дужности у апарату управе и извршавати постављене задатке противника. При томе, ЦИА полази од тога да би се делатност самосталних - независних међу собом агената утицаја, који би спроводили у живот саботажну политику опструкција наредби, координирала и водила из једног центра изграђеног у оквиру америчке обавештајне службе. По плановима ЦИА, циљно усмерена делатност агентуре утицаја би била управљена на стварање одређених тешкоћа унутрашње-политичког карактера, заустављање развоја економије и усмеравање научних истраживања Совјетског Савеза у ћорсокак. При изради ових планова америчка обавештајна служба полази од тога да повећање контаката Совјетског Савеза са Западом ствара повољне услове за њихову реализацију у савременим условима. Према изјавама америчких обавештајаца који непосредно раде са таквом агентуром из редова совјетских грађана, остваривање програма америчких тајних служби у садашњем времену могло би изазвати знатане промене у различитим сферама друштвеног живота, пре свега у економији, што би у коначном значило и прихватање многих западних идеала. Узимајући у обзир наведену информацију КГБ СССР предузима неопходне мере у циљу откривања и пресецања планова америчке обавештајне службе” (Крючков, 1996: 389-390).

На овакве информацију о активностима Запада и погибелним унутрашњим компликацијама, Горбачов је имао само један одговор: „Комитет државне безбедности драматизује ситуацију” (Бобков, 2011: 211).

Закључак

Да ли су обавештајне службе свезнајуће и свевидеће? Наравно да нису. Динамика и дијалектика обавештајног ратовања, која све више поприма глобални и тоталитарни карактер, са собом носи многе непоз-

нанице, нејасноће и немогућности предвиђања. Обавештења добијена од обавештајних служби неће донети користи ако не дођу у руке „корисника”, тј. оних који одређују политику. То је потребно урадити благовремено, у јасној и тачној форми, како би се обавештајне информације могле лако и брзо повезати с политичким проблемима који у том тренутку интересују кориснике обавештајне информације. Међутим, и најбоља информација може постати бескорисна ако је реципијент не искористи правилно.

До сада је публикувано много наслова о улози западних обавештајних служби у разбијању СССР. Тачно је да су оне допринеле да се разбије Совјетски Савез али, ипак, тај посао нису обавиле саме обавештајне службе. То је била промишљена политика Запада. Темељна и дуготрајна државна политика, при чему су обавештајне службе биле извршиоци. „Пораз Совјетског Савеза био је последица четрдесетогодишњих напора председника обеју америчких странака, Харија Трумана, Двајта Ајзенхауера, Џона Кенедија, Линдона Џонсона, Ричарда Никсона, Џералда Форда, Џимија Картера, Роналда Регана и Џорџа Х.В. Буша”, тврди Збигњев Бжежински. (Bžezinski, 2009: 19). „Америчка политика 80-тих година је била катализатор краја Совјетског Савеза”, тврди Олег Калугин, бивши генерал КГБ који је пребегао на Запад (Швейцер, 2010: 5). Према Строубу Талботу: „Совјетски Савез се распао а Хладни рат завршио као резултат унутрашњих противуречности или трења у самом Совјетском Савезу и осталим социјалистичким системима” (Швейцер, 2010: 6). Генерал Кирпиченко, заменик председника КГБ СССР током деведесетих година, поводом распада СССР-а пише: „Горка истина се састоји у томе да - нити је ЦИА нити су њени 'агенти утицаја' у СССР разбили нашу велику државу него ми сами, док су наше више партијске и државне инстанце скакале на химерама не разликујући митове од реалности и бојећи се да спроведу пунокрвне демократске реформе, ништа не рушећи и никога не издајући” (Млечин, 2011: 211). Јевгениј Новиков, некада високи припадник ЦК КПСС, сматра да је политика Роналда Регана била одлучујући фактор који је довео до агоније совјетског система социјализма (Швейцер, 2010: 5). Бивши министар иностраних послова СССР Александар Бесмертних је на конференцији одржаној на Пристонском универзитету саопштио да је програм *Strategic Defense Initiative* (SOI) убрзао распад Совјетског Савеза (Швейцер, 2010: 5). Директор Института за САД и Канаду при Руској Академији Наука Рогов такође потврђује да је пропадање 90-тих година резултат не рада ЦИА и Пентагона, већ некомпетентности и неодговорности политике тадашњих руских руководиоца (Хлобустов, 2011б:

357). Дугогодишњи координатор рада француских обавештајних служби Константин Мељник је сагласан: „Совјетски систем се није урушио под ударима западних тајни служби, као што се то често мисли у Русији, већ је проузрокован унутрашњим противуречностима које нису могле бити разрешене” (Мељник, 2009: 400).

Једно од важних признања о узроцима распада Совјетског Савеза садржано је у речима активног учесника свих догађаја од Другог светског рата, бившег првог заменика председника КГБ СССР, генерала Филипа Бобкова: „Сва невоља је била у томе што се код нас, у држави и партији, није придавало озбиљније значење Хладном рату. Иако су се наше обавештајне службе активно бориле против идеолошке експанизије, ствар је била у томе да је недостајала државна политика” (Бобков, 2005). „О Хладном рату је говорио и писао само ограничен број партијских лектора да би лидери у својим рефератима цитирали одломке у пропагандне сврхе. Нико при том није упозоравао на опасности по државу. У КГБ су такву опасност схватили и у мери својих могућности се старали да са тим упознају не само руководство земље, већ да ту пузајућу опасност представе и широким слојевима друштва” (Бобков, 2006: 115).

На крају, јасно се може закључити да је почетак разбијања СССР започео са Стаљиновом смрћу. Ни један од његових наследника, одступајући од курса утврђеног Стаљином, осим Андропова и Горбачова⁷, није имао јасну визију даљег правца кретања државе. И даље славећи победу из Другог светског рата, опијени влашћу и самоизоловани од радника и сељака, уживали су у животу, не допуштајући ни КГБ-у да им својим алармантним извештајима ремети мир. Тако су спољни фактори боље знали ситуацију у Русији него сами њени становници. Запад је само вешто искористио „дубоки сан” власти, незнање народа и „агенте од утицаја”⁸ да помогне у „кретању кола која су већ ишла низбрдицом”.

⁷ „Мој животни циљ био је уништење комунизма. У то ме је убеђивала и моја супруга која је до тога мишљења дошла пре мене. А да би се то постигло требало је доспети на висок положај. Стога ме је супруга стално подстицала да се пењем уз лествицу власти. Коначну сам одлуку донео када сам упознао Запад. Проблем је био како да уклоним цело руководство КПСС и руководства у Источној Европи. Мој идеал је био социјалдемократија. Осим мене велике заслуге за рушење комунизма имао је Јаковљев и Шеварнадзе...” (Мијалковски и Конатар, 2010: 222).

⁸ За најближег Горбачовљевог сарадника са којим је започео „перестројку” Александра Н. Јаковљева, КГБ је од 1960 године поседовао низ информација о недозвољеним контактима са страним обавештајним службама. Он је са групом стажиста, међу којима се налазио и Олег Калугин (каснији пребег), годину дана провео у САД на Универзитету Колумбија. Тада је забележен његов неодобрени контакт с американима, што је касније

Литература:

1. Beitz, Charles (April 1989): „Covert Intervention as a Moral Problem”, *Ethics and International Affairs* 3.
2. Бобков, Филипп (25. новембар 2005): „Почему мы проиграли холодную войну”, *Красная звезда*, Москва.
3. Бобков, Ф. Д. (2006): *Последние 20 лет. Записки начальника политической контрразведки*, Алгоритм, Москва.
4. Бобков, Филип (2011): *Как готовили предателей*, Эксмо Алгоритм, Москва.
5. Бобков, Филип (2012): *Агенты*, Алгоритм, Москва.
6. Бобков, Филип, Крючков, Владимир, Широнин, Вячеслав (2012): *Андропов: КГБ отвечает за все*, Алгоритм, Москва.
7. Bžezinski, Zbignjev (2009): *Druga šansa Amerike: Tri predsednika i kriza američke supersile*, Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti, Beograd.
8. Далес, Аллен (2000): ЦРУ против КГБ: *Искусство шпионажа*, Алгоритм, Москва.
9. Данинос, Ф. (2009): *Повседневная жизнь. ЦРУ: Политическая история 1947-2007*, Алгоритм, Москва.
10. Хлобустов, Олег (2011a): *Август 1991: Где был КГБ?*, Эксмо Алгоритм, Москва.
11. Хлобустов, Олег (2011b): *КГБ СССР 1954-1991: Тайна гибели Великой державы* (Архивска грађа), „Аква-Терм”, Москва.
12. Хлобустов, Олег (2012): *Доктрина Даллеса в действии*, Эксмо Алгоритм, Москва.
13. Крючков, А. Владимир (1996): *Личное дело* (Књига друга), Алгоритм, Москва.
14. Макаревуч, Э. Ф. (2007): *Секретная агентура: Штатным и нештатным сотрудникам посвящается*, Москва.
15. Мијалковски, Милан, Конатар Веселин (2010): *Необавештајна роварења обавештајаца*, Прометеј, Нови Сад.
16. Млечин, Леонид (2011): *История внешней разведки. Карьеры и судьбы*, Центрополиграф, Москва.
17. Швейцер, Петер (2010): *Тайная стратегия развала СССР*, Эксмо Алгоритм, Москва.

правдао „покушајем да земљи набави материјале из затворене библиотеке”. 80-тих година Јаковљев је био амбасадор у Канади. Нове информације о његовим активностима су стизале од 1989 године. У изјавама није имао ни трукне поштовања према Русији и руском народу. Читав совјетски период је за њега био „црна страница”. Иако је све то предочено Горбачову против њега никакве мере нису предузете. „Горбачов или Јаковљев, то је једно те исто”. (Бобков и *et al.* (2012: 73-102). Шеф новостворене Спољне обавештајне службе Русије и каснији Министар иностраних послова Јевгениј Примаков тврди да у СССР-у није било „агената од утицаја” (Примаков, 2002).

18. Витковский, Александр (2012): *СССР против США*, Эксмо Алгоритм, Москва
19. Петухов, Юурий. (2012): *Четвертая мировая война*, Алгоритм, Москва.
20. Примаков, Јевгениј (2002): *Године у високој политици*, Издавачки графички атеље „М”, Београд.

(Im)potency of KGB to prevent dissolution of the USSR

Summary: One of the issues which has been studied for a long period not only by scholar and expert audience but also by that of inexperienced one is what the determining features influenced for one of the two superpowers, the USSR, to disappear from the world's stage in such a short notice; and why once the most powerful intelligence of the world, as it was believed to be, the Committee of the National Security (KGB USSR) did not succeed in foreseeing and anticipating its dissolution and the one of the state.

Considering the actuality of this question this paper will discuss, besides the range of factors which led to dissolution of a leading socialist bloc state, the KGB USSR powerlessness to prevent the tragical course of these events.

Key words: the USSR, the USA, the KGB, the CIA, power, the „Cold War”

МИЛОВАН Р. СУБОТИЋ*

Министарство одбране
Институт за стратегијска истраживања
Београд

УДК 351.28:323(497.11)

Монографска студија
Примљен: 12.02.2013
Одобрен: 27.04.2013

ЕКСТРЕМИСТИЧКЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ КАО ПРЕПРЕКА У (ПРЕ)ОБЛИКОВАЊУ ПОЛИТИЧКОГ ИДЕНТИТЕТА СРБИЈЕ

Сажетак: Полазећи од основних постулата идентитета (касније и политичког идентитета и политике признања), аутор истражује утицај екстремистичких тенденција у нашем друштву на (пре)обликовање политичког идентитета. Узрочно-последични однос екстремизма са политичким идентитетом манифестује се кроз једну од битних карактеристика екстремизма, а то је његово упорно трагање за неоформљеним, пољуљаним, или изгубљеним идентитетом. Како су као кључни узроци екстремизма означени недовршена урбанизација, специфични облици индустријализације, промена етнодемографске структуре друштва, наглашена склоност ка традицији и историји, те национална и културна маргиналност, лако се уочава да се српско друштво данас налази у скоро егземпларским условима за јачање екстремистичких тенденција. Анализирајући екстремистичке тенденције које су најизраженије у сфери десног екстремизма из различитих углова посматрања (правних, религијских, културолошких и сл.), аутор закључује како је суочавање са овом реалношћу од највећег значаја за (пре)обликовање политичког идентитета данашње Србије и један од услова за укључивање у савремене токове света и времена.

Кључне речи: политички идентитет, политика признања, насиље, десни екстремизам, религија, култура

Појам идентитета

Одрживост људског бића, како га је перципирао Аристотел, почива на основним принципима који су опште важећи и није их потре-

* milovan.subotic@mod.gov.rs

бно доказивати. Поред принципа контрадикције (немогуће је да се једном истом на исти начин једно исто одређење додаје и не додаје), те принципа искључења трећег (између контрадикторних ставова не може бити трећег), Аристотел уводи принцип идентитета према којем се све што је истинито мора потпуно са собом подударати. Бавећи се проблемом идентитета он је користио старогрчку именицу „таутос” која потиче од речи „аутос” (себе и сам), која је касније, након превођења на латински („*identitas*”) задобила смисао који је у значајној мери задржан до данашњих дана.

Угледни амерички социолог Роџерс Брубејкер (Rogers Brubaker) својевремено је, на крајње експлицитан и критички начин, констатовао да је реч „идентитет” изазвала „капитулацију” друштвених и хуманистичких наука, те да је то имплицирало интелектуалну и политичку „цену”.¹ Да би предупредио констатовану непрецизност он је предложио да се уместо тог, вишезначношћу оптерећеног израза, употребљавају чак три појмовна одређења која су аналитички операционалнија, а то су заједничност, групност и повезаност.

Постоје схватања према којима је идентитет дат као такав (сам по себи) од тренутка појаве одређеног појединца или дате групе на друштвеној сцени. Примери таквог схватања су Хобсова (Thomas Hobbes) и Локова (John Locke) расправа о елементима личног идентитета са јасно израженим монистичким схватањем појма државе. На овакав начин перципиран појам идентитета претпоставља да појединац, друштвена група или држава имају одређене особине које су ограничене просторно и временски. Као еклатантан пример оваквог поимања идентитета може се узети држава која делује у сврху заштите претпостављених интереса нације а да би то могла да спроводи, неминовно мора бити организована на одређен и унапред дат („природан”) начин, својствен управо тој нацији и њеним особеностима. На овај начин нација се доживљава као један велики колективни организам. Егземплари оваквог схватања идентитета код нас налазе се у идеологији организација попут „Покрета 1389” „Образа” и сличних.²

Према другом схватању, идентитет се, као комплексна категорија, састоји од више чинилаца који заједнички конституишу одређеног акте-

¹ Опширније на тему непрецизности термина идентитет и нужности његове замене поменутим појмовним одређењима у: Brubaker Rogers, *Au-delà de l'„identité”*, *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 139, No. 1, 2001, pp. 66-85.

² Више о идентитету као категорији у монистичкој држави, као и о идентитету који се заснива на „саборности” у: Љ. Рајић, „Предуслови расправе о идентитету - Идентитет као основа транзиције”, Европски покрет у Србији, Београд, 2004, стр. 11-16

ра. Промислање идентитета на овај начин, у нововековну филозофску и социјалну мисао међу првим теоретичарима уводи Хјум (David Hume). Присталице овако схваћеног идентитета полазе од претпоставке да сваки актер представља збир више различитих елемената, с тим да су ти елементи одређене (задате) величине. Сви они укупно, или кроз свој однос, детерминишу интересе сваког појединачног актера, те самим тим ограничавају његову способност рационалног деловања. Овом начину перципирања идентитета у нашем друштву су најближи они који баштине идеју „српске саборности”. Наиме, они су свесни разлика које постоје унутар „српског корпуса”, али уједно сматрају да „виши интереси” (интереси целине) надилазе постојеће разлике, те да у ту сврху захтевају кохеренцију у свом залагању и деловању – „саборност”³. За оба наведена примера (нарочито први), карактеристично је да су утемељени више на теоријским него ли на емпиријским основама, те да их суштински карактерише статичност идентитета (први случај) или непроменљивост саморазумевања једног идентитета (други случај).

Деветнаести век наметнуо је емпиријски приступ питању идентитета и то полазећи од тезе да поједини актери и њихови идентитети нису „вечна категорија” већ се стварају и обликују кроз интеракције. Интерактивни карактер идентитета по правилу је конфликтан, а сукоби на политичком плану чешће се јављају у обостраним настојањима за посебношћу и признањем него из чисто безбедносно-политичких или економских мотивисаних разлога. Ову тезу потврђује Љубиша Рајић када каже како „сукоб око бошњачког, црногорског, хрватског и српског идентитета има све одлике сукоба око посебности и признања те посебности”, и наставља „...тек се на дубинском плану, изван сфере идентитета, уочавају покретачке силе многостране модернизације тих колективитета и сукоба око прерасподеле политичке моћи, која је у почетку сукоба давала, а и још даје, економску моћ” (Рајић, 2004:12).

Правилном перципирању идентитета очигледно се не може приступати кроз једну компоненту, или само на индивидуалном или опште-универзалном нивоу, већ искључиво кроз антрополошку, социјално-психолошку, етно-културолошку, политичку, па и универзално-људску компоненту. Имајући у виду да су све ове компоненте наглашено динамичне, логично је ће да идентитет, као такав задржати динамичну природу, што га од стране неких аутора одређује као категорију која је „увек у раскораку са самим собом а ми увек у дилеми да ли смо бољи и ствар-

³ Теолошки појмови који се у временима турбулентних друштвених кретања инструментализују, било од стране десничарских политичких партија и организација, било од стране самог црквеног клера, свакако су појмови „светосавље” и „саборност”.

нији од идентитета, било да нам је наметнут, било да смо га сами изабрали” (Вукићевић, 2001:63).

Ови и бројни други примери указују на нужност проблематизовања појма – идентитет, колико год он често био перципиран на редуктиван и ескапистички начин, те упозорава да бављење идентитетском тематиком, управо због потенцијалних опасности продукованих различитим тумачењима, захтева нарочиту дивергенцију и епистемиологију становишта.

Политички идентитет и политика признања

Имајући у виду вишезначност појма идентитет, као и дивергентан карактер одговора који покушавају објаснити главне разлоге његове дискурзивне појавности, произилази да је реч о проблему који се у тој мери легитимисао битним да је неминовно морао задобити и политичко обележје. С тим у вези, противречности у вези са идентитетском проблематиком морају се решавати политичким средствима.

Политички идентитет се у основи дефинише као „скуп вредносних уверења неке особе (или групе особа) која се тичу њеног чланства у политичкој заједници” (Ступар, 1996:64). Мада он не представља фундаменталну компоненту личног идентитета у логичком смислу, нити та категорија изражава природну нужност, она у највећем броју случајева заиста представља саставни део вредносних ставова појединачних особа. Тако, за неку особу чланство у одређеној политичкој заједници може бити примарно својство њеног идентитета (односно вредност којој је највише привржена), међутим, за неку другу особу, идентификација са професијом или неком другом заједницом биће много важнији аспект њене личности, односно њених нормативних ставова. Оно што политички идентитет изражава је наша веза са одређеном групом људи која се одвија преко језика, образовања, социјализације, и јасно дефинисаног легалног статуса који одређује легална права и обавезе чланова ове групе. Ове везе са политичком заједницом су по својој логичкој природи контингентне, али су *de facto* саставни део нашег идентитета. Ипак, политички идентитет, иако модерно-еманципаторски битан, не решава све проблеме, а многи чак мисле да је већ „прекратак” (Cerutti, 2006:49), те да су га пробуђене идентитетске енергије толико надрасле да се мора рedefинисати.

Појединцима и групама у нормативном смислу се могу приписати универзална грађанско-политичка права, али то не мора значити се та

права и фактички признају са свим својим разликама које често одуда-рају од начелно статуираног грађанско-политичког универзализма. Управо из тог разлога политика идентитета се, у нешто изоштренијем социјално-филозофском и антрополошком (али и практичном смислу), често појмовно-теоријски дефинише и као политика признања. Појмом признања на најбољи начин се уводи стварни смисао међуидентитетске сношљивости и обзирности према идентитетским себствима. Признати значи уистину уважити другог и друге, а не само начелно - идентитетски установити њихово постојање. Политику признања карактерише особина да она више инсистира на односима него на пуком учовању и нормативном назначавану чињеница, те, као таква, „своје упориште налази у поимању признања које има дугу и завидну традицију у социјално-теоријском и филозофском мишљењу” (Калањ, 2007: 127).

Као „промотери” политике признања, и то према врло селективном кључу, најчешће се наводе Русо (J. J. Rousseau), Смит (A. Smith) и, нарочито Хегел (G. W. F. Hegel), који је сматрао да се човјек разликује од животиње управо по томе што се не покорава пуком нагону одржања него, с ону страну својих биолошких заданости, тежи признању своје вредности у очима другог и других (Калањ, 2007:127). Неки савремени аутори попут Чарлса Тејлора (Charles Taylor), такође закључују како „постојање не би имало смисла ако би му се, као субјекту, одрицала повезаност, здруженост или јединство с другима”.⁴

Све изречено нас уверава да управо политика признања (истински уграђена у политички идентитет), даје потребан оквир за надвладавање националних, етничких, верских, културолошких и других ривалстава, тј. представља неопходан оквир за уважавање свих разноврсности политичког живота.

Екстремизам и политички идентитет

Проблематизовање политичког идентитета углавном се тиче констелације у којој би биле признате идентитетске аутентичности, с тим да оне не поприме разоран карактер, већ да се искажу у својој плодносно-сти и да, као такве (исказане кроз синтетички оквир), буду генератор разумевања и толеранције. Однос у којем нема политичке заједнице без уобличеног идентитета уз истовремену чињеницу да се политика иден-

⁴ Опширније у: Charles Taylor, *Sources of the Self, The Making of Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1989.

титета више пута у савременој историји показала као носилац најразорнијих рушилачких потенцијала, политичком идентитету даје прерогатив контраверзности.

Профилисање политичког идентитета увек подразумева и демаркацију у односу на „релевантног Другог”, који се третира било као непријатељ или као другачији ентитет. Утолико, фундаменталистичко потенцирање партикуларних идентитета увек носи изнова конфликтни потенцијал, јер оно претвара релевантног Другог у непријатеља, којег треба елиминисати.⁵ На тај начин широм се отварају врата екстремизму као, на жалост, недељивом пратиоцу политичког идентитета, јер „оно што је по нама крајње, још увек је наше, и често је у зони изразито субјективног доживљаја” (Симеуновић, 2009:14)

Као узроци екстремизма најчешће се наводе: недовршена урбанизација, специфични облици индустријализације и промена етнодемографске структуре друштва (нарочито у условима бурних и нерегулисаних миграционих процеса), наглашена склоност ка традицији и историји, национална и културна маргиналност. Набројени историјски фактори екстремизма сведоче о могућности његовог испољавања, практично у било ком друштву, и то најчешће „у зонама концентрације процеса недовршене модернизације и културне маргиналности” (Абрамович, 2003:3). Приликом проблематизовања идентитета као статичке категорије могуће је, такође, извести начелну узрочно-последичну паралелу између доследности и екстремизма. Доследност се, у ширем контексту, може поистоветити са непроменљивошћу мишљења (такође, статичка категорија) што је у колоквијалној употреби често проглашавано највећом врлином. „Човек који још увек верује да је земља плоча, не може се дичити доследношћу већ тврдоглавошћу и неразборитошћу, или како је ико могао остати одан Стаљину после открића злочина које је починио”? (Суботић, 2010:302).

Уопште узевши, попут потешкоћа приликом дефинисања „идентитета”, испоставља се да ништа лакше није одредити ни оно што називамо екстремизмом. Према Стивену Еткинсу (Stephen Atkins), „постоји тако мало ствари које је тако тешко дефинисати, као што је тешко дефинисати екстремизам” (Аткинс, 2004:25). Он даље каже следеће: „Ма колико да је рецимо тешко дефинисати тероризам, то представља ипак лакши задатак од дефинисања екстремизма. Екстремизам тиња иза политичке сцене а може да произведе далеко теже последице од терористичког акта” (Ибидем).

⁵ Више у: Томас Мајер, *Идентитет Европе*, Службени гласник, Београд 2009 и Ентони Гиденс, *Европа у глобалном добу*, Слио, Београд 2009, 47-81

Томас Кофи (Thomas Coffey) истиче искључиво криминализовани карактер екстремизма, док Нозик (Robert Nozick)⁶, екстремизму као основно обележје приписује изазивање стреса и неприхватање компромиса. Лакеров⁷ (Walter Laqueur) став да „људи са ауторитарним карактером обично прилазе екстремној десници” (Laqueur, 1996:6), не може се сматрати оригиналним, нарочито не у интердисциплинарном контексту. Како поменуте перцепције екстремизма садрже само фрагменте из широког спектра дејства савременог екстремизма, појавила се потреба за сублимацијом свих партикуларитета у једну свеобухватну дефиницију (прим. аут.) коју даје Драган Симеуновић када каже како је екстремизам ...„комплексна друштвена појава заснована на пренаглашеним биолошким потребама самозаштите и ксенофобичној варијанти идентитетног механизма, које служе формирању и оправдању тешко дозвољивих ставова и агресивног понашања којима се, као непријатељска, угрожава нека расна, верска, етничка или друга група” (Симеуновић, 2009:158).

Према многим својим манифестацијама и консеквенцама које из њих произилазе, а највише према могућем степену деструктивности и успешности у дестабилизовању политичких заједница, те могућношћу да елементе свог залагања и деловања угради у политички идентитет, екстремизам је у великој мери, мада не и увек, нераскидиво повезан са политиком.

Фактори екстремизма у политичком животу савремене Србије

Мноштво је партикуларитета на мапи екстремизма за које можемо рећи да, у већој или мањој мери, утичу на политички идентитет данашње Србије. У овом поглављу аутор обрађује постулате радикалне деснице, њено кокетирање са верски фундираним насиљем, те указује на аспект екстремизма у култури, као и правно (не)санкционисање овог облика политичког насиља.

Левица и десница као фактори крајности

Иако се претечом екстремистичких, па и терористичких група сматра анархистички покрет као покрет радикалне левице, чињеница је

⁶ Роберт Нозик (Robert Nozick 1938-2002), амерички професор и политички филозоф. Његов најзначајнији рад *Анархија, држава и утопија* (1974.) сматра се капиталним делом савремене политичке филозофије којим је извршио снажан утицај на теорије и уверења нове деснице.

⁷ Валтер Лакер, амерички историчар јеврејско-немачког порекла у свом капиталном делу *Europe in our Time*, заступа тезу да „попуштање конфликта између држава може да води појачавању конфликта унутар појединих друштава, да се унутар њих развије агресивни национализам различитих врста и деструктивних деловања”.

да су се у последњој декади прошлог, и првој деценији XXI века, околности умногоме промениле. Анархизам, са својим антипарламентарним залагањем, представљао је важно идеолошко залеђе екстремизма у XIX веку. Пост хладноратовски период обележен урушавањем источно-европских социјалистичких режима, представнике парламентарне левице углавном је усмерио ка различитим облицима социјалдемократије. Крајња левица остајала је све малобројнија и лоше парламентарно организована, па су део фрустрације овом околношћу преузимале екстремне политичке организације левице, од којих неке имају додира и са насилним облицима политичке борбе. Ипак, чињеница је да оваквих организација има све мање, као и да је њихов утицај у доброј мери маргинализован. Тако се екстремизам, као очигледно „жилава” категорија, по принципу „спојених судова” прелио на супростављени предзнак – десницу. Савремени десни екстремизам баштини сличне идеолошке поставке као и његови идеолошки преци, иако декларативно негира јасну везу са њима. Ове идеолошке поставке, према Бакићу (Бакић, 2007:36) су:

- 1) *крајњи расизам (и) или национализам*, а често и клерикализам, као тежња да се оствари што већа држава која је расно, етнички или конфесионално заснована, па се у том циљу не преза не само од расног, етничког или конфесионалног подјармљивања различитих, већ ни од њиховог „чишћења”;
- 2) *антисемитизам*⁸;
- 3) *антиисламизам*, пошто ислам наводно угрожава европску културу засновану на хришћанском идентитету;
- 4) *антилиберализам*, јер су либерали увек недовољно расно (конфесионално, национално) чврсти и склони издаји националних (конфесионалних, расних) интереса;
- 5) *антисоцијализам, антианархизам и антикомунизам*, јер су анархисти, социјалисти и комунисти као интернационалисти (некада и космополити) по дефиницији национални издајници;
- 6) *хомофобија*, при чему се хомосексуализам не сматра само неприродним, већ се заговара морални презир, правно санкционисање и физичко насиље према људима таквог сексуалног опредељења;
- 7) *сексизам* који заговара тезу да је место жене првенствено у кући, уз „узвишену” уздужност да рађа што више припадника нације и расе којој припада, јер се само тако исте могу одбранити од припадника других нација и раса које имају виши природни прираштај;

⁸ Антисемитизам представља нетрпељивост, мржњу или предрасуде према Јеврејима као религијској групи или нацији. Ова појава постоји још од средњег века, а врхунац јој је био средином XX. века када је у геноциду Хитлерове нацистичке Немачке страдало око 6 милиона Јевреја. У свом основном значењу, антисемитизам не представља мржњу према Семитима, већ само према једном семитском народу, Јеврејима. За мржњу према Арапима, такође семитском етницитету, рећи ће се да је неко расиста, али никада да је антисемита па би прецизнији назив за овај појам био антијеврејство.

- 8) страх пред непознатим, страним и другачијим, тј. *ксенофобија* која рађа насиље, те се сходно томе често заговарају анти-усељеничке мере, насиље према усељеницима (некада и националним мањинама) и милитаризам;
- 9) *антиамериканизам* као мржњи према Американцима и њиховим културним, економским, војним и политичким достигнућима и замислима;
- 10) *антимасонство* због „натприродне моћи” коју користе за управљање целим светом;
- 11) *непријатељство према глобализацијским процесима и међународним повезивањима* (нпр. антиевропејство или евроскептицизам, антимондијализам, антиглобализам);
- 12) проучавање фашистичких и десно-ауторитарних режима из прошлости како би се нашли *узори за будућност*;
- 13) *ауторитарност* као социјално-психолошка „мустра” крајњег национализма, хомофобије, антисемитизма, антимасонства, склоности за стварањем теорија завере, милитаризма и сл.;
- 14) *визија пожељног друштва* која подразумева веома често једнорасна, једноконфе-сионална и једнонационална друштва.

Приликом сврставања одређеног покрета, организације или политичке странке у оне са прерогативима радикално десних, потребно је испољити нарочиту прецизност. Тако се не може сматрати нужношћу да странке или покрети имају све набројене „симптоме” приликом њиховог сврставања у корпус радикално десних. Довољно је да имају већину њих, па да заслужи овај назив. Исто тако, ако нека политичка странка има у идеологији три или четири црте од овде побројаних, нпр. ауторитарност, крајњи национализам, сексизам и хомофобију, то још увек не значи да је радикално десна, иако се са сигурношћу може рећи да се значајно ближи десном полу идеолошко-политичког спектра (Бакић, 2007:37).

Иако се добар део „постулата” савремене радикалне деснице поклапа са прокламацијама њихових претходника, поставља се питање колико је савремени десни екстремизам резултат постмодерне, а колико остаток класичног фашизма? Према Куљићу (Куљић, 2002:125), данашња екстремна десница може се проучавати на више нивоа:

1. Екстремно десне партије које се у периодима акутних сукоба отворено фашизују;
2. Теоријски центар и идејна средишта деснице, тј. интелектуалци различитог формата и установе које осмишљавају расизам, шовинизам и фашизам;
3. Омладинска фашистичка поткултура – политизовани ултраши без идеолошког нивоа, агресивни дифузни расисти (навијачи, скинси) који испољавају протестну мржњу против свега што је етнички другачије.

У овом тренутку не може се рећи да на страначкој мапи Србије постоје политичке странке (бар не оне парламентарне) које отворено кокетирају са постулатима крајње деснице. Истовремено, посејано семе екстремизма деведесетих (неки аутори ће рећи да полазно морамо баратати и значајно старијим датумима) значајно утиче на обликовање политичког идентитета данашње Србије.

Правни угао

Из перспективе грађанског тумачења, темељни проблем у случају свих оних посткомунистичким земаља, које су обележене високим степеном етничке хетерогености, јесте у томе што њихови нови, посткомунистичко-демократски уставни нису засновани на грађанско - републиканском, већ на етницистичком принципу. Говорећи о манама овако конципираних уставних одређења у пост-комунистичким земљама (па и у Србији), Ненад Димитријевић истиче како је тачно да „њихови уставни дефинишу демократске правне и политичке институције, процедуре политичког одлучивања, те каталоге индивидуалних права. Али, с друге стране, вредност тих елемената либералног конституционализма већ је на старту оспорена националистичким одређењем заједнице. Посткомунистички уставотворци определили су се за концепт приватизоване етничке државе, односно државе која је виртуелно власништво већинске нације” (Димитријевић, 2007:167).

У политичком животу, па и у широј јавности Србије делују међусобно два међусобно супротстављена (често и наглашено антагонизована) тумачења идентитета. То су етно-национално и грађанско тумачење политичког идентитета Србије. Уколико на идентитет гледамо као на конструкт, очигледно је да је у Србији, од 90-тих година XX века до данас, веома јак а можда и доминантан етно-културални конструкт с тенденцијама ретроградног (ре)артикулисања на основама клерикализације, ретрадиционализације и репатријархализације, као и с видним јачањем екстремне деснице у јавном простору.⁹

Такође, уколико правни угао посматрања преместимо са уставног на онај „оперативни” ниво, може се видети како се у последњих двадесетак година рада нашег правосуђа уочава упадљив изостанак кривичних прогона за већину кривичних дела са екстремистичким предзна-

⁹ Опширније на тему јачања екстремне деснице у савременој Србији у: Драгица Вујадиновић, „The Ethnification of Politics and Society in Contemporary Serbia”, in: *Serbia in the Maelstrom of Political Changes*, Belgrade 2009, pp. 55-75.

ком. Изузетак од наведеног представљају кривична дела оружане побуне и тероризма, а везана су за збивања на Косову и Метохији, искорак везан за процесуирање ратних злочина и сарадњу са трибуналом у Хагу, као и неколико следећих примера:

1. Уставни суд Србије је јуна 2011. забранио рад неофашистичке организације „Национални строј” као тајне организације која шири националну и верску мржњу.
1. Годину дана касније, у оквиру напора друштва да се обрачуна са екстремистичким идејама и групама забрањено је деловање ултрадесничарске организације „Образ”. Њихово све приметније и често насилно деловање које је угрожавало животе других протеклих година било је непосредан повод да се од стране Државног тужилаштва Србије, још 2008. године упути иницијатива за забрану рада и деловања те организације.
1. Новембра 2006. лидер „Националног строја” Горан Давидовић, звани Фирер, осуђен је на годину дана затвора због ширења верске, националне и расне мржње.
1. Вођа „Образа” Младен Обрадовић априла 2011. првостепено је осуђен пред Вишим судом у Београду на две године затвора због организовања нереда током Параде поноса, 10. октобра 2010. године, а његови сарадници из Образа Дамир Грбић и Крста Миловановић на по годину дана затвора.

Премда овакве и сличне мере иду у прилог смањењу екстремизма и насиља уопште, њихова забрана неће искоренити екстремизам јер су за то потребне темељније промене у самом друштву. Такође, кажњавање крајњих извршилаца кривичних дела уз изостанак санкционисања подстрекача неће довести до испуњења тешког задатка који се налази пред нашим судством.

Политички екстремизам који долази од носилаца власти, укључујући ту и законодавну и извршну власт, али и од других политичких јавних личности као креатора модела дозвољеног понашања, посебан је проблем. Штавише, понекад се стиче утисак да се од јавних личности све више очекују екстремни ставови, који уз политичку идентификацију постају део интерно-политички пожељне, популистичке демагогије. Проблем треба очигледно схватити на тај начин да он није садржан само у креаторима порука које се шаљу, већ (што је нарочито важно) и у онима који их примају. У политички здравом окружењу, у коме би највећи, најснажнији и најнепожељнији политички екстремизам био изопштен заједно са носиоцима таквих идеја, било би задовољено и начело слободе говора и несанкционисања за јавно изнето мишљење. Ипак, због изостанка таквог односа снага у нашем друштву навиклом на ратове и сиромаштво који су праћени свакодневним порукама мржње

усмереним на „оне друге који су нам за то криви,” била је и још увек је неопходна реакција правосуђа (Бељански, 2007:91).

Религија

Уколико би тврдњу француског филозофа Паскала (Blaise Pascal, 1623-1662), изречену у делу „Мисли”, да „људи зло никада не чине никада тако потпуно и тако радосно као из верског убјеђења”, узели за релевантну, тада би и одговор на питање да ли политички екстремизам извире (и)из религије могао бити потврдан. Међутим, треба имати у виду да је Паскал промишљао у време када су ране од Тридесетогодишњег рата у име вере између католика и протестаната биле исувише свежје. Последице овог рата представљају егземпларску категорију погубности конфликта за, и у име вере. Спој вере и политике и у овом случају био је очигледан и представља један од еклатантнијих примера из прошлости који нам указује на последице сједињавања цркве и државе, како је то био случај у средњем веку.

Да би разумели искон екстремистичког у пољу религије неопходно је поћи од чињенице да се о тзв. натприродном бићу не може имати знање, већ само веровање. Тако се у етичким системима светских религија на пиједестал поставља дужност веровања, и то на начин који одговара искључиво тој религији. Овако формиран конструкт који обавезу веровања поставља на прво место, подразумева да се љубав према другом човеку хијерархијски поставља степеницу ниже, као и да се њен капацитет ограничава на припаднике исте вере. Тиме се успоставља основа за стварање нетолеранције (касније и испољавања отвореног насиља према следбеницима осталих религија или према онима који нису религиозно опредељени.

Појава плурализма (као категорије која подразумева истовремено постојање мноштва објашњења смисла и животних форми), још иницијално је означена као једна од највећих опасности за религију. Управо против плурализма, као једног од најзначајнијих обележја савременог света и новог времена, често је уперен врх оштрице тзв. „екстремних верника”. Будући да су верски екстремисти убеђени да имају најбоље одговоре на „сва питања света”, као и доминантну моралну, па и животну праксу, они су става да их, као такве, морају мисионарски, а неретко и милитантно, саопштити или чак наметнути својој секуларној околини. Како је ово, нарочито у савременом свету, најчешће могуће кроз коришћење политичких и друштвених инструмената моћи, отуда је разумљива тежња верских групација за значајнијим утицајем на политику и

друштвену елиту. На овај начин долазимо до те критичке тачке где се преплићу религија и политичка моћ. Тамо где религија и моћ, односно држава, нису одвојени, држава је често (небројен је број оваквих примера у савременом свету) изложена искушењу да религијске захтеве примени на све поданике.

Ни Србија није остала поштеђена ескалације овог облика политичког¹⁰ насиља. Екстремистичка вербална залагања, а често и отворено насиље које десничарске екстремистичке организације и појединци у Србији спроводе, веома често имају оправдање како се све то чини због узвишених православних разлога, уз коришћење познатих флоскула типа: „За крст часни и слободу златну”, „Са вером у бога” и слично. Поједини црквени великодостојници не чине ништа да спрече овакве појаве. Шта више, велики је број случајева да се у својим обраћањима верницима често користе нечим за шта се у цивилизованом свету употребљава терминолошко одређење – говор мржње, те на тај начин постају својеврсни *спиритус мовенс* клерикално-десним екстремистичким вођама и њиховим следбеницима. У јавном делању са карактеристикама шовинизма, ксено и хомофобије, антилиберализма, антиамериканизма, сексизма и сл., које често поприма провале отвореног насиља, „војници екстремизма” савремене Србије често се позивају да је њихова „мисија” у сагласју са православљем (још чешће је у употреби „светосавље”) и „традиционалним вредностима српског народа. Такође, дихотомија између кровних институција верника који практикују начела најмлађе монотеистичке религије у Србији (Исламске заједнице Србије и Исламске заједнице у Србији), као и деловање радикалног вахабистичког покрета, могу се посматрати као примери екстремизације прилика у име религије (или различите интерпретације исте) у Новом Пазару и околини.

Култура

Пре него се упустимо у егзегезу очигледне дисторзије на пољу културе, понајпре би се морали упитати шта то све у данашњој културној пракси Србије спада у домен стварања, садржаја и деловања што би се могло подвести под овај образац. Карактеристичност земаља бившег источног блока (начелно и осталих Европских земаља), огледа се у томе да значајан део културне стимулације и продукције потиче из државног

¹⁰ Због очигледне повезаности екстремизма у окриљу религије са десничарским организацијама, верски фундиран екстремизам можемо посматрати као *rag excellence* политичко питање.

сектора, који углавном финансира производњу готово свих садржаја из ресора „елитне културе”. САД имају битно другачији приступ овом проблему. Наиме, амерички модел са већ одавно доказаним успехом који је (сличан пример је и са Великом Британијом) остварио њихов „културни империјализам”, карактерише особеност да културу не финансира држава већ приватни сектор. Рефлексије овог својеврсног империјализма на економску и војну моћ највеће силе савременог света, свакако су непорециве. Америчка теоретичарка културе Дајана Крејн (Diana Crane), разликује две врсте културе: „културу коју производе националне културне индустрије и ону која настаје у оквиру урбаних поткултура, укључујући ту и различите уметничке светове и етничке поткултуре” (Craine, 1992:50). Управо ове урбане подкултуре учиниле су да се амерички културни модел путем глобализације и америчке економске надмоћи снажно преноси на многа друштва, укључујући и наше. Овакве подкултуре генерисале су нешто што би се дало окарактерисати као „културна индустрија”. Према Визанду (Andreas Wiesand), културне индустрије чини „разнолика група испреплетених сектора у привреди (...), то су активности повезане са културом смештене унутар разних сектора приватне индустрије попут „музичке индустрије”, „књижевности и тржишта књига”, „филмске и телевизијске индустрије”, те „извођачке и забављачке уметности”. Стога је веома важно схватити да термин „културне индустрије” не укључује културне активности које пружа јавни сектор нити друге културне институције које су потпомогнуте јавним фондовима.”¹¹ У односу на већ помињани модел диференцијације културе лако се може закључити да су садржаји културе засновани на уметничким критеријумима и образовању тзв. елитне, па и алтернативне уметничке културе, од минималног утицаја на наше друштво, остаје нам да се суочимо са оним што очигледно има пресудан и доминантан утицај. Реч је обрасцу масовне и популарне културе која се, кроз садржаје лаке забаве и неохедонизма, на еклатантан начин „огољава” анализом наших медија. Оно што изазива забринутост јесте чињеница да овај образац, у одсуству другачијих садржаја, следи разочаравајуће велика¹² маса становништва. Говорећи о „дефициту” културе опхођења у нашем друштву Ратко Божовић каже: „Нема ништа од културе опхођења у заједници у којој је најприсутнија мржња као антрополошка грешка и

¹¹ Опширније у: Andreas Wiesand, „Шта су то културне индустрије и зашто су оне толико интересантне за урбани, регионални и државни развој”, у: Културна политика – развојни аспекти културних индустрија, BalkanKult, Београд, 2002.

¹² Према истраживањима „AGB Nielsen”, најгледанији догађај у 2012 години било је проглашење победника у финалу „Grand festivala” који је пратио скоро сваки други гледалац у Србији са укљученим ТВ апаратом.

дефект осећајности. Мрзители се поистовећују са својом мржњом и без те апсурдне страсти, они и не постоје.”¹³ Доводећи у везу наш особен културни образац са екстремизмом, Божовић истиче: „Овде су најприсутније све форме екстремизма, а оне су неспојиве са културом и толеранцијом” и наставља: „Кад умна култура постане детерминанта целокупног живота а не ирационална политика, кад се умакне материјалном сиромаштву и моралном суноврату, тек тада се стварају истинске претпоставке за цивилно друштво и цивилизовано свакодневље”.¹⁴

Све изречено само нас утемељује у перцепцији да се, од телевизије до издаваштва, наша култура своди на популистичке обрасце који некритички и намерно пропуштају садржаје политичког екстремизма, нетолеранције, порнографије и релативизације злочина. Налазимо се у зачараном кругу: док се ниво свести просечног „конзумента” не подигне, док се не унапреди политичка култура и умање различити облици нетолеранције, док се националним и политичким консензусом и путем свих медија не осуде ратни злочини, национал-шовинизам, као рецидиви деведесетих који су још увек делимично и садашњи, наш квалитет живљења и културе биће недопустиво ниски. Како то примећује Ивана Кроња, „све набројено не може се догодити без културног отварања, које мора бити без ксенофобије али и без имплементације јефтиних облика западног културног империјализма, и мора ићи и према изнутра и према споља: и према домаћим непрепознатим носиоцима квалитетних вредности и према богатој светској културној сцени данашњице”, и наставља, „другим речима, ако Србија види Рембрантову изложбу, врхунац хуманистичке културе саосећања, и изложбу о Сигмунду Фројду, и ако медији кажу да је то ОК, и ако се више пласирају независни интелектуалци и уметници, уместо сервилних емисија са носиоцима власти, онда ће и таблоиди доспети у други план, будући да сада немају конкуренцију” (Кроња, 2007:85).

Закључна разматрања

Ако појму идентитета приђемо на социјално-психолошки начин према којем је идентитет „место у друштвеном свету”, онда је лакше разумети како је потреба човека за припадањем од вајкада пратила људско друштво кроз његову еволуцију. Управо екстремизам се јавља као

¹³ Интервју са проф. Ратком Божовићем, „Избегли из нормалног живота”, *Етна*, бр. 65 Београд, 2007

¹⁴ Ибидем.

упоран трагач за неоформљеним, пољуљаним, или изгубљеним идентитетом. По многим својим манифестацијама и консеквенцама које из њих произилазе, а највише по могућем степену деструктивности и успешности дестабилизовања неке политичке заједнице, као и могућношћу да партикуларитете свог залагања и деловања угради у политички идентитет, екстремизам је у великој мери, мада не и увек, нераскидиво повезан са политиком.

Како смо већ као кључне узроке екстремизма означили недовршену урбанизацију, специфичне облике индустријализације и промену етнодемографске структуре друштва (нарочито у условима бурних и нерегулисаних миграционих процеса), наглашену склоност ка традицији и историји, те националну и културну маргиналност, лако се уочава да се српско друштво данас налази у скоро егземпларским условима за јачање екстремистичких тенденција.¹⁵

Анализирајући постулате крајње деснице на глобалном нивоу са својим еквивалентима у Србији, уочава се значајна подударност. Истина, у овом тренутку се не може рећи да на страначкој мапи Србије постоје политичке странке (бар не оне парламентарне) које отворено кокетирају са овим начелима крајње деснице. Истовремено посејано семе екстремизма деведесетих неминовно утиче на обликовање политичког идентитета данашње Србије. Управо због обележја екстремизма у виду његове привидне латентности, наметнула се потреба да се овај проблем сагледа из различитих углова посматрања (правних, религијски, културолошких и сл.).

У политички здравом окружењу, у коме би највећи, најснажнији и најнепожељнији политички екстремизам био изопштен заједно са носиоцима таквих идеја, било би задовољено и начело слободе говора и несанкционисања за јавно изнето мишљење. Ипак, због изостанка таквог односа снага у нашем друштву навиклом на ратове и сиромаштво који су праћени свакодневним порукама мржње усмереним на „оне друге који су нам за то криви,” потребна је значајнија реакција правосуђа.

Уколико говоримо о верској компоненти екстремизма данашње Србије, лако можемо упасти у замку како тај облик виоленције излази из „делокруга” политичког насиља. Међутим, узимајући у обзир карактер залагања екстремних „верника” уочавамо нераскидиву повезаност са скоро свим компонентама радикалног десног екстремизма попут шо-

¹⁵ Од свих набројених узрока екстремизма, једино се, као особеност нашег друштва, не би могла окарактерисати „ресорна индустријализација” која је својствена за неке арапске и латиноамеричке земље, а првенствено се односи на делатност „нафтних барона” и „наркобосова”.

винизма, ксено и хомофобије, антилиберализма, антиамериканизма, сексизма и слично. Произилази да је овакав „хибридни” екстремизам са елементима клеро-национализма, у ствари *par excellence* политички екстремизам, који у значајној мери утиче на политички идентитет Србије.

Улога „културних” посленика и највећег броја медија (или боље речено њихова индиферентност) у Србији, такође су средство за продукцију популистичких образаца који некритично и намерно пропуштају садржаје политичког екстремизма, нетолеранције, порнографије и релативизације злочина, те се унапређење политичке културе јавља као неизоставни фактор у профилисању модерног политичког идентитета.

Конечно, постоји још један фактор екстремизације нашег друштва који није посебно анализиран у овом раду, али који прожима све наведено, а то је транзиција. Поред већ много пута елаборираних теза по којима се као транзициони период ограничава на последњих двадесетак година, истина је да је проблем далеко сложенији, или како то одлично примећује Бранка Прпа, „Србија је у транзиционом периоду већ две стотине година и идентитет, је управо због те две стотине година транзиције, конфликтна категорија” (Прпа, 2004:48).

Очигледно је да постоји низ специфичности које је неопходно узети у обзир када је о овој теми реч. Намера овог рада била је да укаже на опасности са којима се наше друштво сусреће, а које се, неки би рекли неопажено, уграђују у политички идентитет модерне Србије.

Литература:

1. Atkins, Stephen (2004), *Encyclopedia of Modern Worldwive Extremists and Extremists Groups*, Greenwood Press, Westport, Connecticut London
2. Bakić, Jovo (2007), *Radikalne ideološko-političke stvarnosti savremene Srbije*, Hereticus, br. 2, Beograd, (31-66)
3. Beljanski, Vladimir (2007), *Pravo i politički ekstremizam- mogućnost primene represije* u: Hereticus br. 2., Beograd, (87-92)
4. Brubacker Rogers (2001), *Au-delà de l'„identité”*, *Actes de la recherche en sciences sociales*, Vol. 139, No. 1, , pp. 66-85.
5. Božović, Ratko (2007), *Izbegli iz normalnog života*, intervju u: *Etna*, br. 65 Beograd
6. Cerutti, Ferio (2006), *Identitet i politika*, *Politička kultura*, Zagreb
7. Crane, Diana, (1992), *The Production of Culture*, Sage Publ.
8. Dimitrijević, Nenad (2007), *Ustavna demokratija shvaćena kontekstualno*, Fabrika knjiga, Beograd
9. Gidens, Entoni (2009), *Evropa u globalnom dobu*, Clio, Beograd

10. Kalanj, Rade (2008), *Teorijsko suočavanje s izazovima identiteta*, u: Cifrić, Ivan, Relacijski identiteti. Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva. Hrvatsko sociološko društvo/Institut za društvena istraživanja. Zagreb
11. Kronja, Ivana (2007), *Kultura i politički ekstremizam* u: *Hereticus* br.2, Beograd, (76-86)
12. Kuljić, Todor (2002), *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd
13. Laqueur, Walter (1996), *Fascism*, Oxford University Press, New York
14. Majer, Tomas (2009), *Identitet Evrope*, Službeni glasnik, Beograd
15. Pajin, Abramović Emil (2003), *Socijalna priroda ekstremizma i terorizma* u: Republika, broj 304, Beograd
16. Prpa, Branka (2004), *U tranziciji dve stotine godina - Identitet kao osnova tranzicije*, Evropski pokret u Srbiji, Beograd, (48 -50)
17. Rajić, Ljubiša (2004), *Preduslovi rasprave o identitetu - Identitet kao osnova tranzicije*,
18. Evropski pokret u Srbiji, Beograd , (11-16)
19. Simeunović, Dragan (2009), *Terorizam: opšti deo*, Pravni fakultet, Beograd
20. Stupar, Milorad (1996), *Pojmovno određenje političkog identiteta*, Filozofija i društvo , Beograd, (63-74)
21. Subotić, Milovan (2010), *Određenje ekstremizma, Vojno delo*, jesen, Beograd, (297-313)
22. Taylor, Charles (1989), *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts,.
23. Vujadinović, Dragica (2009), *The Ethnification of Politics and Society in Contemporary Serbia*”, in: *Serbia in the Maelstrom of Political Changes*, Belgrade, (45-60)
24. Vukićević, Slobodan (2001), *Fenomen identiteta i integracioni procesi Balkana u EU*, Sociološka luča V/I (62-77)
25. Wiesand, Andreas (2002), *Šta su to kulturne industrije i zašto su one toliko interesantne za urbani, regionalni i državni razvoj*, u: *Kulturna politika – razvojni aspekti kulturnih industrija*, BalkanKult, Beograd

Extremist Tendencies as an Obstacle to (Re)shaping the Serbian Political Identity

Summary: Starting from basic identity postulates (later from political identity and politics of recognition), the author is analyzing the influence of extremist tendencies in our society on (re)shaping of political identity. Cause and effect relation of extremism and political identity is manifested through one of the important extremism characteristics, which is its persistent pursuit for immature, shaken, and lost identity. Because the designated key causes of extremism are unfinished urbanization, specific forms of industrialization, change of ethnic and demographic society structure, emphasized affection towards tradition and history, and national and cultu-

ral marginality, it is easy to notice that the Serbian society today is located in almost exemplary conditions for strengthening the extremist tendencies. Through analysis of extremist tendencies which are mostly expressed in the sphere of right extremism from different points of view (legal, religious, cultural, etc.), the author concludes that the dealing with this reality is of utmost importance for (re)shaping of political identity of modern Serbia, and one of the conditions for inclusion into contemporary world and time currents.

Key words: political identity, politics of recognition, violence, right-wing extremism, religion, culture

IV

ГЕТО И ХОЛОКАУСТ

НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ ШИТЮК*

Институт истории и права
Николаевского национального
университета имени В.А. Сухомлинского
Украина, Николаев

УДК 323.28:314.14(47)

Оригиналан научни рад

Примљен: 13.03.2013

Одобен: 17.04.2013

ГЕТТО И КОНЦЕНТРАЦИОННЫЕ ЛАГЕРЯ УНИЧТОЖЕНИЯ ЕВРЕЕВ В ЮЖНОЙ ЧАСТИ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА ТРАНСНИСТРИЯ

Аннотация: В статье освещается создание гетто и лагерей уничтожения евреев в южной части генерал-губернаторства Транснистрии. Показано нечеловеческие условия содержания еврейского населения.

Ключевые слова: Транснистрия, Холокост, гетто, евреи, генерал - губернаторство, лагеря смерти

Осенью 1941 года после завершения передачи власти на территории Транснистрии от немецкой и румынской администрации, новая румынская власть обратила внимание на наличие на этой территории евреев, которые не есть местными жителями, а оказались здесь с разных причин, в основном, через военные действия их численность увеличилась через то, что среди евреев, которые оказались в немецкой зоне распространялись слухи, что румынская власть более снисходительно относилась к евреям.

24 декабря 1941 года издается совместный приказ главнокомандующего и генерал – губернатора, где утверждалось, что на территории Транснистрии находится значительное количество еврейского населения, эвакуированного из районов военных действий. В связи с этим возникла необходимость организовать проживание евреев в опре-

* laurins@yandex.ru

деленных местах. Евреи должны трудом и средствами обеспечить своё существование. Все евреи, прибывшие в Транснистрию, должны подчиняться правилам этого приказа. Их вносили в специальные списки. Ни один еврей не мог оставить поселение без специального на это разрешения. Все евреи, входящие в состав одного поселения, создавали колонию, которая управлялась начальником, назначенным претором с числа поселенцев. Помощниками начальника колонии были руководители групп. Начальник колонии назначал для каждой группы (20 человек) руководителя. Они лично отвечали за присутствие в колонии всех евреев и за исполнение приказов администрации и жандармерии. Начальник обязан предоставить списки всех членов колонии, которые владеют какой-либо профессией. Все остальные находились в расположении городской и сельской власти и использовались на разных работах: на полевых, на работах по благоустройству дорог и мостов, по заготовке леса, дров, камня и других материалов. За отработанный день им выдавались продовольственная карточка, которая соответствовала одному рабочему дню (для квалифицированных рабочих оценивалась в 2 марки, неквалифицированных в марку). В статье 8 говорилось «каждый еврей выявленный за пределами колонии без разрешения, будет рассматриваться как шпион и немедленно наказываться соответственно военным законам»¹

Это единственный документ, где говорилось об органах еврейского самоуправления. В документах 1942 года сведений о существовании таких колоний в южной части Транснистрии найти не удалось. Вероятно, вскоре после создания большинство из них было превращено в гетто. В северной части Транснистрии – на территории Винницкой области созданы трудовые лагеря, которые по своему режиму напоминали колонии.

Территорию Буковины и Бессарабию оккупировали румынские и немецкие войска в соответствии с договором между Германией и Румынией от 19 июля 1941 года и передали под власть Румынии. Их включили в состав румынского государства и именовали Малой Румынией. На них распространялась власть румынского правительства, а не специальной администрации, как это было в Транснистрии. Учитывая лояльное отношение румынского короля Михая и королевы – матери к румынской еврейской громаде военная и полицейская верхушки не решалась начать массовое уничтожение местного еврейского населения непосредственно на этих землях, но и отказываться от этого не имела

¹ Одесская газета. – 1942 год, 24 декабря

намерений. Возникла идея вывезти местных евреев в Транснистрию, где власть правительства не распространялась. 8 июня 1941 года на заседании румынского правительства Н. Антонеску заявил: Я стою за насильственную миграцию всего еврейского элемента с Бессарабии и Буковины.² В сентябре 1941 года в Бессарабии и Буковине создано несколько еврейских гетто, евреев направляют на принудительные работы и одновременно начинается их «эвакуация» в Транснистрию. В Транснистрию вывезено 40 тысяч евреев с черновицкого гетто, 35 тысяч с других мест Буковины и более 75 тысяч с Бессарабии.³

Процесс эвакуации проводился поэтапно. Основное количество евреев вывезено в Транснистрию еще в начале 1942 года, потом отдельными партиями их доставляли на протяжении 1942-1943 гг. Только во время депортации погибло более 22-25 тысяч человек, большая часть которых расстреляна румынскими жандармами. Депортации евреев с Буковины и Бессарабии несколько раз приостанавливалась благодаря активной деятельности Совета евреев Румынии, которые обращались по этому поводу к королевской семье, к патриарху и сумели обеспечить протестные обращения к румынскому правительству и послам разных стран. С другой стороны, немецкое командование все время осуществляло давление на И. Антонеску, добиваясь согласия «на окончательное решение еврейского вопроса» на территории Румынии и переданных ей землях за германским договором. Давление приобрело агрессивный характер после Ванзейской конференции в январе 1942 г. Только резкое ухудшение состояния немецкой армии на советском фронте в конце 1942 г. благоприятствовало снижению его. Небольшой части евреев, высланных в Транснистрию, разрешили выехать в Палестину⁴. Израильский исследователь И. Арад считает, что общее количество евреев, что спаслась, составляет 10 – 12 тысяч человек.

В тексте информационного уведомления инспектора жандармерии в Транснистрии за период с 15 декабря 1941 по 15 января 1942 года сказано «из – за Днестра для размещения на Буге доставлены 18847 евреев»⁵. В апреле 1942 г. в 12 уездах Транснистрии пребывали 87958 евреев, через год в марте 1943 г. эта численность составляла 70212 человек.

² Голокост і сучасність. Бюлетень Українського Центру вивчення проблем голокосту. – 2003 – № 7.

³ Краткая еврейская энциклопедия в 11 кн. – Иерусалим, 1976 – 2003 – Т.1 . – С. 558, Т.5. – С. 424.

⁴ Там же – Т. 7 – С. 466 – 467.

⁵ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах // Составитель А. Круглов – К: институт Иудаики, 2002. – С. 432.

На сентябрь 1943 г. в Очаковском уезде находилось 608 евреев, с них депортировали в Бессарабию – 117, с Буковины 491. В Голтянском уезде в этот же период находилось 862 еврея, соответственно с Бессарабии – 812, с Буковины – 50, в целом же по 12 уездах Транснистрии количество евреев, депортированных с Бессарабии, составляло 13980, с Буковины 36761, в целом 50741 человек.⁶ Приведенные статистические данные дают возможность представить масштабы уничтожения евреев на территории Транснистрии. За период с января 1942 по сентябрь 1943 гг. румынскими оккупантами уничтожено 68106 евреев, депортированных с Буковины и Бессарабии, то есть 57,3% от общего количества депортированных. Приведенные цифры неполные, учитывая то, что после указанных сроков продолжались депортации и процесс уничтожения происходил до освобождения территории советскими войсками.

Подтверждением этому есть статистические данные по Голтянскому уезду: в апреле 1942 года зафиксировано 848 евреев, в мае 1943 г. 3620, в ноябре 1943 г. только 13. Понятно, что изменение численности означало лишь одно – уничтожение⁷.

В связи с тем, что евреев с Буковины и Бессарабии продолжали доставлять в Транснистрию для их размещения претор Голтянского уезда М. Изопеску приказал создавать т.н. «лагеря смерти», где происходила ликвидация евреев наиболее варварским методом – голодом. Наиболее известный с таких лагерей создан в с. Акмечетка Доманевского района Николаевской области. По воспоминаниям Д. Стародинского «Страшнее Акмечетки тяжело что-нибудь придумать». Тысячи людей, изолированных от внешнего мира, без еды, обречены на голодную смерть. Первыми умирали мужчины, их выносливость поступалась перед женской. Хоронить их было некому. Один из бараков был определен для умирающих, которые не могли самостоятельно передвигаться. В этом бараке появлялись новые и новые трупы.⁸

Сохранилось письмо Федерации еврейских общин Румынии, адресованное министру внутренних дел от 14 октября 1943 года. В ней говорилось: «недавно 1000 евреев с уезда Голта высланы в Акмечетку, где в наличии лишь 60 домов, потому они вынуждены жить в трёх свинарниках. Вследствии отсутствие жилья, воды, отопления, еды и одежды 960 с 1000 умерли.

Префект получил инструкцию согласно которой, все евреи, как депортированные, так и местные, которых насчитывается 3000 – 3500,

⁶ Там же – С. 439 - 440

⁷ Там же – С. 439 - 440

⁸ Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания – Одесса: ТПП Хайнех. 1991–С.46–47
188

должны быть отправлены в то же село, что означает, конечно же смерть»⁹.

Территорию лагеря в Акмечетке изолировали от близлежащих сел, чтобы исключить общение с местными жителями, оно охранялось румынской полицией и все, кто пытался покинуть лагерь, уничтожался включая детей. Здесь уничтожили более 4000 тысяч евреев. Подобные лагеря действовали в селах Сиротское и Граждановке Врэдиевского района Николаевской области.¹⁰

На окраине с. Прадовка людей уничтожали в трех варницах – ямах для извести. Жертв подводили к краю ямы и расстреливали с автоматов. Когда яма наполнялась, трупы обливали бензином и поджигали. Личные вещи убитых отводились на железнодорожную станцию, где их сортировали и грузили в вагоны. В трех варницах сожгли около 7000 евреев.¹¹

В селе Врэдиевка на территории районной больницы и МТС создали лагерь, куда привозили евреев с других регионов. Ночью их расстреливали на берегу р. Кодымы.¹²

Временный лагерь для гражданского населения существовал на хуторе Макшово. В нем пребывали эмигрированные евреи в количестве 120 человек. Их разместили в помещениях почты и сельсовета. 25 февраля 1942 года в лагерь прибыл отряд румынской жандармерии, который отобрал 20 человек, которых погнали в направлении к соседнему хутору Худзинка. Не доходя их всех расстреляли, трупы сложили в кучу, обложили коноплей и подожгли. Несгоревшие трупы закопали в землю.

Значительное количество евреев, депортированных с Бессарабии и Буковины, расселили в гетто и на протяжении 1942 – 1944 гг. использовали на принудительных сельскохозяйственных и других работах. Обращает на себя внимание еще несколько документов. Они

⁹ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / Составитель А. Круглов – К: Институт Иудаики, 2002 – С. 438

¹⁰ Козирева М.Е., Щукін В.В. Доля євреїв Миколаївщини у період фашистської окупації // Перше Запорізьке єврейське читання. «Єврейское население юга Украины : Доклады, сообщения». – Запоріжжє, 1997 – С. 126

¹¹ Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко – фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941 – 1945 гг. Составитель В. Гроссман, И. Эренбург в 2-х томах – Запоріжжє: Інтербрук, 1991 – Т.1 – С. 89

¹² Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної Війни 1941 – 1944 (До 60 – річчя визволення області від німецько – румунської окупації) під керівництвом Шитюка М.М. – Миколаїв – Київ, 2004 – С. 225

свидетельствуют о том, что немецкая администрация рейхскомиссариата «Украина» выявляла определенное раздражение по поводу того, что румынская администрация тянула с уничтожением евреев на всей территории. Время от времени отряды немецкой полиции СС вместе с группировкой немецкой гражданской полиции, которая формировалась в немецких колониях, что находились на территории Транснистрии, проводили показательные акции по уничтожению евреев на румынской территории, не согласовывая их с румынской администрацией. На это обращалось внимание в информационных уведомлениях инспектора румынской жандармерии в Транснистрии, которые отсылались в Бухарест.

Так в уведомлении за 18 марта 1942 года писалось: «...Немецкая гражданская полиция в Бернадовке уничтожила путем расстрела 484 еврея с Одессы, которые поселены в этом селе. При уничтожении присутствовал немецкий офицер.

В уведомлении от 24 марта 1942 г. говорилось: 9 марта 1942 г. немецкая полиция в Мостовом и Завадовке Березовского уезда, арестовала 772 еврея, отвела их на окраину населенного пункта и расстреляла... 13 марта 1942 г. 17 немцев с подразделения СС в Картайце Березовского уезда, забрала 650 евреев в Гулевце и уничтожила их».

«16 марта 16 немцев полиции СС в селе Новые Кандели Березовского уезда, забрали 120 евреев с табора Катамий и уничтожила их».¹³ В мае 1942 г. обеспокоенность подобными акциями, которые стали регулярными, взял на себя генеральный штаб румынской армии. В донесении, направленном И. Антонеску, говорилось: «В уезде Березовке (Транснистрия), немецкие полицаи уничтожали 4067 евреев, которые интернированы в лагерях этого уезда в частности: 1725 евреев 10 марта, 1742 еврея 20 апреля, 550 евреев 22 апреля, 30 евреев 24 апреля». После расстрела немецкая полиция сожгла тела и разделила одежду среди немецкого населения без дезинфекции, что привело к возникновению заболевания тифом в одном населенном пункте.

Генеральный штаб хотел уяснить, имеют ли право немецкие полицаи осуществлять такие действия (на территориях) под румынской администрацией. На донесении И. Антонеску написал: «В задачи генштаба не входит забота о таких вещах».¹⁴ Видимо, румынский главнокомандующий никак не отреагировал на данную информацию, потому что немецкие карательные акции на румынской территории

¹³ Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах // Сост. А. Круглов. – К: Институт Иудаики, 2002 – С. 435 – 436.

¹⁴ Так само – С. 437.

продолжались. 16 июня 1942 г. инспектор румынской жандармерии Транснистрии доложил о следующей акции: 27-30 мая текущего года приблизительно 1200 евреев переведены на участки жандармского поста в Гулеевцы для размещения в крепости Мостовое... В связи с тем, что в крепости для них не было работы и они могли умереть от голода, их перевели в колхоз Сухая Верба, где использовали на полевых работах. Всех евреев расстреляла полиция СС в немецкой колонии Лихтенфельд».¹⁵

С конца 1941 года румынское военное командование и жандармерия делали попытки начать депортацию в Транснистрию еврейского населения непосредственно с территории Румынии. В этом деле они неизменно сталкивались с активным противостоянием со стороны королевской семьи, гражданского правительства, патриарха и епископа румынской православной церкви. Учитывая эти обстоятельства, массовую депортацию организовать не удалось, хотя на территории Румынии создано немало трудовых лагерей, куда направили большое количество трудоспособных евреев, кроме того в пограничных с Советским Союзом регионах большинство евреев – мужчин арестовали в концлагере Тиру-Жиу. Единым регионом Румынии, в котором военной администрации удалось провести массовую депортацию еврейского населения, был уезд Дорохой. В конце 1941 на территории Транснистрии находилось 10368 евреев с этого уезда, большинство из них размещены в трудовых лагерях. Кроме того, с Румынии депортировали евреев – коммунистов, которые чем-то провинились перед властью (отказывались от общественных работ и др.), а также часть тех, кто ранее был арестован в концлагерях Тиру-Жиу. На 1 сентября 1943 года с числа евреев, перемещенных с территории Большой Румынии на территорию Транснистрии пребывали: 554 евреи – коммунисты, с них 127 находились в лагерях, а 427 - на вольном поселении, в лагере Вапнярка – 407 евреев, перевезенных с Тиру-Жиу и 85 коммунистов; 594 еврея, эвакуированных по приказу генштаба за уклонение от общественных работ, наиболее интересным есть определение следующей группы «евреи, которые требовали репатриации в СССР» всего – 578, но с них в живых – 16, а 562 исчезло».¹⁶ Необходимо подчеркнуть, что по отношению к евреям, депортированным с Большой Румынии, не проводились акции массового уничтожения. Части с них разрешили жить на вольном поселении, работать по специальности. Нельзя обойти вниманием активную деятельность румынского Совета евреев и Федерации еврейских общин

¹⁵ Так само – С. 437 – 438.

¹⁶ Так само – С. 439

Румынии, которые опекались судьбой евреев, что оказались в Транснистрии. Если учитывать то, что этим организациям с конца 1941 г. приходилось действовать в полулегальном состоянии, успехи их деятельности впечатляют. Еврейские организации Румынии при содействии Международного Красного Креста организовывали отправление для евреев Транснистрии денежных переводов, посылок с продуктами и наиболее необходимыми вещами, часть этих поступлений разграбили румыны, иногда посылки продавали евреям румынские чиновники. Подтверждением этого может служить такой документ: в государственном архиве Одесской области сохранились сопроводительные документы к денежным переводам и посылкам, ведомости и расписки о получении евреями присланного. Количество документов о получении в 5 – 7 раз меньше, если учитывать что части евреев на момент получения переводов не было в живых, несоответствие количества присланного и полученного впечатляли.¹⁷ Определенную часть присланного получили евреи, которые пребывали в лагерях Транснистрии. Первым большим успехом еврейских организаций стало разрешить вернуть домой 1500 евреев с Дорохоя (большинство из них позже отправили в Палестину). С января 1943 по февраль 1944 г. еврейские организации пытались получить разрешение вывезти с лагерей и гетто Транснистрии детей – сирот. Вместе с еврейскими организациями содействовали в этом вопросе Международный Красный Крест, Всемирный Еврейский Совет. Для дальнейшего вывоза этих детей в Палестину удалось получить транзитные визы от правительств Болгарии и Турции. Мероприятие могло сорваться через категорическое противостояние ними. Самым сложным была поездка в Транснистрию, которую осуществляли представители Международного Красного Креста Ф. Шрега и Д. Розенкранц. Рискавая собственной жизнью, они смогли вывезти в Румынию 1884 детей, большинство из них отправлены в Румынию, а часть в конце 1944 г. отправили в Советский Союз. В южной части Транснистрии большинство детей вывезли с Балты в лагерь Гросулово.¹⁸

С конца 1942 года вследствие военных катастроф немецкой армии на фронте обостряются немецко-румынские отношения, ослабляется немецкое давление на румынское правительство по еврейскому вопросу. Румынская власть как гражданская так и военная, стала более лояльно относиться к евреям. Вполне возможно, что определенное

¹⁷ ДАОО – Ф. 2255 – Оп.1 – Спр 1363 – 1366, 1400, 1403, 1407. – 139 л.; Спр.1408 – 128л.

¹⁸ Зябко М.Н, Шайкан И.М. Евреи Нагартва после Великой Отечественной войны // Первые Запорожские еврейские чтения «Еврейское население юга Украины: Доклады, сообщения – Запорожье, 1997. – С. 137

впечатление на румынское командование имело специальное заявление госсекретаря США К. Холла относительно неизбежной ответственности нацистского режима за злодеяние, нанесенные по отношению к евреям. Более мягким стал тон румынских газет, когда они освещали еврейский вопрос, что нельзя сказать о коллаборационистской прессе, которая печатала на территории Транснистрии, в частности газета «Молва», ее материалы продолжали иметь агрессивно – антисемитскую направленность до весны 1944 г.

Нет единого мнения относительно количества евреев уничтоженных нацистами на территориях Транснистрии в период оккупации. Исследователь И. Арад приводит такие цифры: сначала оккупации на территории Транснистрии находилось 185000 местных евреев, позже сюда депортировали более 50000 евреев с других регионов.¹⁹ Ю. Фишер ссылаясь в основном на румынские документы, считая что на этой территории уничтожили 217757 советских и румынских евреев.²⁰ Авторы «краткой еврейской энциклопедии» считают, что в Транснистрии уничтожили 175000 евреев, которые были местными жителями и 88 тысяч депортированных, в целом – 263000.²¹ Одесский исследователь Я. Сушон, опираясь на работы украинских и молдавских исследователей, приводит цифру 300000.²² К сожалению, дать точный ответ на поставленный вопрос сегодня невозможно. Учитывая то, что долгое время исследования по этой проблеме не проводились, большинство людей, которые пережили Катастрофу, умерли, не имея всего комплекса документов оккупационной администрации, а документы Чрезвычайной государственной комиссии также наводят приблизительные цифры.

Всего в Транснистрии на момент освобождения осталось в живых около 93000 евреев, большинство из которых депортированы с других мест, с них 35-40 тысяч в южной части. Это очень большое количество в сравнении с другими оккупированными регионами как Советского Союза так и Западной и Центральной Европы, где количество евреев, избежавших уничтожения, как правило не превышало 2%. И. Арад считал, что число евреев Транснистрии, которым удалось дожидаться освобождения не превышало 15000-20000 к этому числу он перечисляет

¹⁹ Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 - 1945). Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад - Иерусалим: Яд Ва - Шем – национальный институт жертв нацизма и героев Сопротивления, 1992 – С.28

²⁰ Фишер Ю.С. Транснистрия. Забытое кладбище / Пер. с англ. Д Розшфельда – Одесса: Друк, 2002 – 128 с.

²¹ Краткая еврейская энциклопедия. В 11 т. – Иерусалим – 1976 – 2003. Т.8 – С.221

²² Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о катастрофе в Северном Причерноморье (в воспоминаниях и документах) – Одесса, 1998 – С. 315

10000-12000 румынских евреев, которым румынская власть разрешила вернуться домой.

К сожалению, полной картины трагических событий антиеврейского геноцида немецких и румынских оккупантов на территории Транснистрии восстановить невозможно. В этом плане нельзя не согласиться с выводами Ю. Фишера, что любой рассказ о событиях Холокоста в Транснистрии есть лишь попытка предотвратить некоторые события трагедии, все другие потери навсегда.²³

Таким образом, политика, румынских оккупантов по отношению к еврейскому населению на оккупированной территории Транснистрии почти не отличалось принципиально от курса на окончательное решение еврейского вопроса, который реализуется немецкими оккупантами в украинских землях. Она характеризовалась нескрываемым антисемитизмом, что делало невозможным достижения каких – либо компромиссов между еврейским населением и оккупационной властью.

Вместе с тем, реализация этой политики румынскими оккупантами не носила такого организованного «последовательного» характера, который проявлялся в немецкой оккупационной зоне. Большинство акций по массовому уничтожению еврейского населения в южной части территории Транснистрии происходила на 1 – 2 месяца позже, нежели в южной части рейхскомиссариата «Украина». Румынской администрацией не создавались специальные военизированные структуры по образцу опергруппы, которые действовали в немецкой оккупационной зоне. Чаще акции по уничтожению еврейского населения проводились румынскими жандармами, силами действующей армии, которую немцы не очень активно использовали на фронтах, также активно использовали коллаборационисты с числа нееврейского населения. Акты массового уничтожения евреев и на территории Транснистрии проводились с максимальной жестокостью и цинизмом, происходили не только путем массовых расстрелов, сожжением, но и доведением до голодной смерти тысяч людей. В румынской оккупационной зоне не создавались концентрационные лагеря и лагеря уничтожения с высокотехнологической инфраструктурой по образцу немецких. Большинство лагерей действующих в Транснистрии (по образцу Богдановки или Доманевки) были только местами кратковременного пребывания евреев, которых вскоре постигали.

Необходимо обратить внимание и на то, что румынская администрация пыталась максимально использовать евреев как бесплатную ра-

²³ Фишер Ю.С. Транснистрия. Забытое кладбище / Пер. англ. Д. Розшфельда – Одесса: Друк, 2002. – С.27

бочую силу, для этого создавались гетто и трудовые лагеря. Именно это создавало определенные надежды на возможность выжить для части еврейского населения. Только в румынской оккупационной зоне разрешили ограниченную и фрагментарную деятельность румынских и международных еврейских организаций, которые содействовали облегчению условий для жизни евреев в Транснистрии, но чаще всего такая деятельность направлялась на помощь евреям, депортированным с Румынии. Как следствие, в пределах Румынии смогли выжить больше евреев, чем в какой-либо немецкой оккупационной зоне.

Так же, как и в других регионах СССР, советское правительство и военное командование не проявляли никакого интереса к судьбе еврейского населения, которое оказалось в румынской оккупационной зоне. Накануне румынской оккупации не провели организационных мер для эвакуации еврейского населения. Учитывая на близость региона к государственным границам и быстрые темпы оккупации, большинство еврейского населения не имело реальной возможности выехать с региона. О ситуации, которая создалась, не информировали советские органы массовой информации. Не издавали никаких директивных документов и руководящих документов, которые бы направляли партизанское и подпольное движение в регионе по оказанию помощи еврейскому населению.

Уничтожение еврейского населения происходило с разной интенсивностью на протяжении всего периода румынской армии под давлением советских войск. Учитывая это, нужно признать, что от полного уничтожения евреев в Транснистрии спасло полное быстрое наступление Красной Армии и освобождение от румынских оккупантов.

Литература:

1. Одесская газета. – 1942 год, 24 декабря
2. Голокост і сучасність. Бюлетень Українського Центру вивчення проблем голокосту. – 2003 – № 7.
3. Краткая еврейская энциклопедия в 11 кн. – Иерусалим, 1976 – 2003
4. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах // Составитель А. Круглов – К: институт Иудайки, 2002.
5. Стародинский Д. Одесское гетто: Воспоминания – Одесса: ТПП Хайнех. 1991
6. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах / Составитель А. Круглов – К: Институт Иудайки, 2002

7. Козирева М.Е., Щукін В.В. Доля євреїв Миколаївщини у період фашистської окупації // Перше Запорізьке єврейське читання. «Єврейское население юга Украины : Доклады, сообщения». – Запорожье, 1997
8. Черная книга. О злодейском повсеместном убийстве евреев немецко – фашистскими захватчиками во временно оккупированных районах Советского Союза и в лагерях Польши во время войны 1941 – 1945 гг. Составитель В. Гроссман, И. Эренбург в 2-х томах – Запорожье: Интербрук, 1991
9. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної Війни 1941 – 1944 (До 60 – річчя визволення області від німецько – румунської окупації) під керівництвом Шитюка М.М. – Миколаїв – Київ, 2004
10. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941 – 1944 годах // Сост. А. Круглов. – К: Институт Иудаики, 2002
11. ДАОО – Ф. 2255 – Оп.1 – Спр 1363 – 1366, 1400, 1403, 1407. – 139 л.; Спр. 1408 – 128 л.
12. Зябко М.Н, Шайкан И.М. Евреи Нагартана после Великой Отечественной войны // Первые Запорожские еврейские чтения «Єврейское население юга Украины: Доклады, сообщения» – Запорожье, 1997.
13. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 - 1945). Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад - Иерусалим: Яд Ва - Шем – национальный институт жертв нацизма и героев Сопротивления, 1992
14. Фишер Ю.С. Транснистрия. Забытое кладбище / Пер. с англ. Д Розшфельда – Одесса: Друк, 2002
15. Краткая еврейская энциклопедия. В 11 т. – Иерусалим – 1976 – 2003.
16. Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о катастрофе в Северном Причерноморье (в воспоминаниях и документах) – Одесса, 1998
17. Фишер Ю.С. Транснистрия. Забытое кладбище / Пер. англ. Д. Розшфельда – Одесса: Друк, 2002.

Hettos and concentration camps for the jewish people in the south of transnistria

Summary: The article covers the topic of organization of hettos and concentration camps for the Jewish people in the South of Transnistria. It highlights the inhuman conditions for keeping the Jewish population.

Key words: Transnistria, Holocaust, hetto, the Jews, concentration camps

СУГАЦКАЯ НАТАЛЬЯ ВАСИЛЬЕВНА*

Николаевский институт права
Национального университета
«Одесская юридическая академия»
Украина, Николаев

УДК 316.37:28(477)
Оригиналан научни рад
Примљен: 13.03.2013
Одобен: 17.04.2013

«ПРАВЕДНИКИ НАРОДОВ МИРА» В УКРАИНЕ

Аннотация: В статье автор акцентирует внимание на деятельность «Праведников народов мира», а также рассматривает критерии, в соответствии с которыми присваивается это почетное звание.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Катастрофа, Холокост, Яд ва-Шем, праведники-неевреи

Вторая мировая война – тягчайшая из войн, которые знает история. Она была необычайно богата на явления-феномены, свойственные тому или иному государству в разные периоды. Одним из таких явлений был, с одной стороны, коллаборационизм, с другой – деятельность «Праведников народов мира».

С приходом к власти в 1933 г. Адольфа Гитлера в нацистской партии антисемитизм в Германии стал государственной политикой. С методической последовательностью нацистский режим занимался осуществлением своего глобального плана преследования и уничтожения еврейского населения на территории всех оккупированных Германией стран. Шесть миллионов евреев, в том числе полтора миллиона детей были убиты в годы Второй мировой войны (1939 – 1945 гг.). Сотни миллионов европейцев, живших под гнетом нацистского режима, в большинстве своем либо хранили молчание и занимали позицию невмешательства, либо сотрудничали с убийцами. Но были и другие люди, которые протягивали евреям руку помощи и пытались спасти их, рискуя при этом собственной жизнью и жизнью своих близких.

* spechnaz@ukr.net

ХАСИДЕЙ УММОТ ХА-‘ОЛАМ, («Праведники народов мира»), праведники-неевреи.

Это почетное звание, присваиваемое в Государстве Израиль представителям других народов, которые в период Катастрофы спасали или содействовали спасению евреев. Согласно статье 9 принятого Кнесетом в 1953 г. закона «Об увековечении памяти мучеников и героев», одна из задач Национального института памяти жертв Катастрофы и Героизма Яд ва-Шем – увековечение имен тех «праведников, которые рисковали своей жизнью ради спасения евреев». Тем самым Государство Израиль, в котором память о миллионах уничтоженных евреев является одной из главных составляющих национального и политического самосознания, объявило, что считает своим долгом почитание тех немногих, кто приходил на помощь евреям в обстановке почти всеобщего равнодушия к злодеяниям нацистов, а нередко и прямого соучастия в них определенной части нееврейского населения оккупированных стран.

Лицам, удостоенным звания «Праведника народов мира», вручается почетный диплом, именная медаль (на которой выгравирована надпись «В благодарность от еврейского народа. Кто спасает одну жизнь, спасает весь мир»). Их имена запечатлены на стене почета в здании Яд ва-Шем (до конца 1980-х гг. им также предоставлялось право посадки именного дерева в Аллее праведников; посажено свыше двух тысяч деревьев, но затем посадки прекратились из-за недостатка места). Вручение почетных дипломов и медалей происходит на торжественных церемониях в Яд ва-Шем или чаще в официальных представительствах Государства Израиль в странах, где живут те, кто удостоен этого почетного звания. В случае, когда спасителя уже нет в живых, награды вручают их наследникам или соратникам. В тесном сотрудничестве с Яд ва-Шем действуют две общественные организации: Фонд имени Анны Франк в Швейцарии финансирует оказание медицинской помощи «Праведникам народов мира», а также Еврейский фонд помощи «Праведникам народов мира» в США, из средств которого нуждающимся выплачивается ежемесячная пенсия. «Праведники народов мира», выбравшие местом жительства Израиль, получают государственную пенсию.

Звание «Праведника народов мира» присваивает (с 1963 г.) общественная комиссия, которая в своей работе руководствуется определенными критериями, скрупулезно изучая все факты, показания свидетелей, оценивает исторические обстоятельства и риск для спасителя, на основе чего решает, соответствует тот или иной случай необходимым критериям. В состав комиссии входят видные израильские юристы и

представители уцелевших жертв Катастрофы. Почетное звание присваивается в соответствии со следующими критериями:

- совершение активных действий для спасения евреев, даже если по независящим от спасителя обстоятельствам действия оказались безуспешными;
- реальная угроза жизни, связанная с такими действиями;
- бескорыстие, то есть спасение евреев без получения или ожидания вознаграждения;
- наличие достоверных свидетельств.

С 1963 г. по 1 января 2012 г. звание «Праведника народов мира» было присвоено 24356 гражданам 47 стран (по Украине – 2402 человека; 4 место после Польши – 6339 человек, Нидерландов – 5204, Франции – 3513).¹ Помимо того, несколькими сотням человек, которые активно и бескорыстно участвовали в спасении евреев, не подвергаясь непосредственно смертельному риску, были вручены от имени Государства Израиль почетные грамоты. Звания «Праведника народов мира» удостоиваются те, кто в условиях нацистского террора приходил на помощь евреям по собственной инициативе, совершая следующие действия:

- предоставление тайного убежища. Такой вид помощи во многих случаях был единственно спасительным, но также наиболее трудным и рискованным, так как даже тогда, когда тайник, где укрывались евреи, не находился непосредственно в доме спасителя (на чердаке, в подвале и т. д.), он брал на себя ответственность за удовлетворение потребностей спасаемых, нередко делясь с ними последним. Спаситель и его семья подолгу (иногда годами) жили под постоянной угрозой разоблачения;
- содействие в сокрытии еврейства с помощью изготовления и предоставления фальшивых документов (удостоверения личности, свидетельства о рождении или крещении и т. д.), придумывание правдоподобной «арийской» биографии, ознакомление с местными обычаями, поиск безопасного жилья, а иногда и работы и т. д. Такой способ спасения позволял еврею вести якобы нормальный образ жизни, но был возможен лишь для евреев с «арийской» внешностью, хотя и при этом существовала постоянная угроза разоблачения;
- участие в организации побега из гетто или концлагеря с последующим укрытием, а также содействием в переходе через границу в нейтральные страны (Швеция, Швейцария) или на менее опасную территорию, например, контролируемую итальянцами или (до марта 1944 г.) венграми;
- участие в спасении еврейских детей в тех ситуациях, когда для них становилась неизбежной разлука с родителями (в случаях отправки после-

¹ <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>

дних в концлагерь, вынужденного перемещения с места на место, сокрытия еврейства детей и т. д.). Иногда родители, зная или догадываясь об ожидающей их участи, заблаговременно заручались согласием своих знакомых неевреев (друзей, соседей, лиц, работавших в детских и сиротских учреждениях, священников) приютить их детей до окончания войны. В противоположность тем лицам, которые соглашались на это лишь за вознаграждение, но нередко вскоре выдавали детей нацистам, не желая подвергать себя опасности, а иногда и по более низменным мотивам, хасидей уммот ха-олам действовали по велению совести и бескорыстно, пренебрегая угрозой предательства и расправы.

Спасение евреев в годы Катастрофы в каждом отдельном случае требовало большого мужества и подлинной самоотверженности, так как расценивалось нацистами как вызов всей их идеологии и политике, даже при отсутствии любых других форм сопротивления или неповиновения.

Имена многих из тех, кто совершил такой подвиг, не всегда удается выявить. Безвестными остались многие смельчаки, погибшие от рук нацистов вместе с евреями, которым они пытались помочь. Некоторые люди, спасавшие евреев, не получают звания «Праведника народов мира», так как некому засвидетельствовать их подвиг: спасенные ими евреи позднее погибли, попав в руки нацистов, или умерли вскоре после войны. Без признания остаются также те, чья бескорыстная самоотверженность не получает подтверждения со стороны спасенных ими евреев, психика которых, глубоко травмированная ужасами пережитого, блокирует любые воспоминания о них.

Однако даже надежно засвидетельствованное участие в спасении евреев в годы Катастрофы не всегда влечет за собой присвоение звания «Праведника народов мира». Так, этого звания не удостоивается нееврей, который спас свою жену-еврейку, но при этом не спас или не пытался с риском для жизни спасти членов семьи жены или других евреев; тот нееврей, который спас одного еврея, но был жесток по отношению к другим или, спасая кого-то из евреев, в то же время сотрудничал с нацистами в совершении преступлений. Само по себе формальное членство в нацистской или фашистской партии, а также сделанные когда-либо антисемитские заявления не считаются в принципе препятствием для получения почетного звания, если на практике это не мешало героическому поведению при спасении евреев и не сказывалось отрицательно на отношении к евреям вообще. Не всегда положительно решается вопрос о присвоении звания «Праведника народов мира» членам антинацистских подпольных организаций и дипломатам, участвовавшим в спасении евреев; этой чести удостоиваются лишь те из

них, кто не ограничивался рамками полученных приказов или инструкций и по собственной инициативе увеличивал степень риска, которому подвергался, приходя на помощь евреям, когда ему это не предписывалось. Так, в 1966 г. звание «Праведника народов мира» получил португальский консул в Бордо (Франция) **Аристидеш де Суза Мендеш** (1885–1954 гг.), который в мае – июне 1940 г. выдал, нарушив распоряжение своего правительства, около десяти тысяч виз беженцам-евреям, пытавшимся перебраться через Испанию в Португалию. Португальские власти наказали дипломата: он был уволен без выходного пособия, лишен пенсии и умер в бедности.

В 1984 г. звания «Праведника народов мира» был удостоен **Семпо Сугихара** (1900–1986 гг.), бывший в 1940 г. генеральным консулом Японии в Каунасе. В августе 1940 г., после аннексии Литвы Советским Союзом, к нему обратился З. Вархафтиг с просьбой предоставить транзитные визы еврейским беженцам из Польши, что дало бы им возможность получить разрешение советских властей на выезд. Вархафтиг передал Сугихаре план, согласно которому еврейские беженцы из Польши должны были добраться через Советский Союз и Японию до острова Кюрасао (для въезда на остров не требовалась виза). Несмотря на то, что японское правительство отвергло это предложение, Сугихара до конца августа 1940 г. (когда консульские службы были переведены из Каунаса в Вильнюс) выдал визы многим еврейским беженцам из Польши и местным евреям. По свидетельству Сугихары, им было выдано около 3,5 тыс. виз.

Офицер швейцарской полиции **Пауль Грюнингер** (1891 – 1972 гг.) в декабре 1938 г. позволил нескольким сотням (по другим данным – около 3,6 тыс.) еврейских беженцев из Германии перейти в Швейцарию, несмотря на запрет властей, и был за это наказан большим штрафом, лишением права на пенсию и занятие ответственных должностей. В 1971 г. ему было присвоено звание «Праведника народов мира».

Одним из самых известных хасидей уммот ха-‘олам стал шведский дипломат, легендарный **Рауль Валленберг**, спасший десятки тысяч евреев Венгрии. Граф Рауль Валленберг – олицетворение мужества и альтруизма в лучшем смысле этих слов. 17 января 1945 г. он был арестован в Венгрии советскими властями и с тех пор бесследно исчез. В 1963 г. удостоен почетного звания «Праведника народов мира». Помощником Валленберга в этом благородном деле был швейцарский посланник в Будапеште **Шарль Лутц** (1895–1975 гг.), которому принадлежала идея «защитного паспорта», с помощью которого от депортации были спасены тысячи евреев. В 1964 г. Ш. Лутцу было присвоено

звание «Праведника народов мира». Другим дипломатом, который вместе с Р. Валленбергом активно содействовал спасению венгерских евреев, был сотрудник испанского посольства в Будапеште итальянский гражданин **Джорджо Перласка** (1910–1992 гг.). Ему удалось спасти около тысячи евреев с помощью «защитных паспортов», которые он выдавал от имени испанского посольства. В 1988 г. Дж. Перласка также был удостоен почетного звания.

Турецкий консул на греческом острове Родос **Селахаттин Улькумен** (1914–2003 гг.) во время депортации евреев острова в июле 1944 г. представил германскому коменданту список евреев, якобы являвшихся турецкими гражданами, и потребовал их освобождения. Ему удалось спасти 50 евреев. Остальные 1,5 тыс. евреев Родоса были депортированы в Освенцим. С. Улькумен был признан Праведником народов мира в 1989 г.

В честь дипломатов, спасавших евреев, в Израиле в 1998 г. выпущена почтовая марка.

Среди хасидей уммот ха-‘олам были люди разных национальностей. Латыш **Жанис Липке** (1900–1987 гг.) получил почетное звание «Праведника народов мира» в 1966 г. Во время немецкой оккупации Риги (1941–1944 гг.) организовал ряд успешных побегов евреев из гетто, оказывал евреям всяческую помощь, прятал их в подземных тайниках, а когда им угрожала опасность, заботился о переводе их в другое место.

Полька-католичка **Ирена Адамович** (1910–1963 гг.) в годы оккупации была связной между подпольными еврейскими организациями в гетто Варшавы, Белостока, Вильнюса, Каунаса и Шяуляя, а также между еврейским подпольем и польской Армией Крайовой. После войны она продолжала поддерживать тесные связи с остатками еврейских молодежных движений в Польше. В 1958 г. она посетила Израиль по приглашению объединения Ха-Киббуц ха-арци; Яд ва-Шем присвоил ей почетное звание «Праведника народов мира» в 1985 году.

Немка **Элизабет Абег** (1882–?), учительница (была уволена из школы за антинацистские взгляды), принадлежавшая к христианской секте квакеров, превратила в 1942 г. свой дом в Берлине в убежище для многих преследуемых евреев и в течение двух лет с помощью немногочисленных единомышленников из числа квакеров, отдельных представителей духовенства и своих бывших учеников помогала десяткам евреев скрываться от депортации. Она обеспечивала укрываемых всем необходимым, снабжала их фальшивыми документами, помогала им перейти границу, обучала еврейских детей, лишенных возможности

посещать школу. В 1967 г. ей было присвоено звание «Праведника народов мира».

Литовка **София Бинкене** (1902–1984 гг.) предоставляла в своем доме убежище евреям, бежавшим из гетто Каунаса, и спасла многих из них. В 1967 г. ей было присвоено звание «Праведника народов мира».

Немец **Оскар Шиндлер** (1908–1974 гг.) спас от депортации в лагерь смерти около 1,2 тыс. евреев, работавших на его предприятии, облегчал им условия жизни и заботился об их безопасности до самого прихода Советской Армии. В 1963 г. Яд ва-Шем присвоил ему звание «Праведника народов мира».

В **Дании** подпольное движение спасло практически всю еврейскую общину страны (около 7200 человек из общего числа около 8000 человек) тайно переправив их за один день в октябре 1943 г. через Зунд – пролив, отделяющий Данию от Швеции.²

Это лишь немногие примеры, свидетельствующие о том, что хасидей уммот ха-‘олам становились самые разные как по психологическому типу, так и по происхождению, воспитанию, взглядам и убеждениям люди. Но какие бы побуждения не лежали в основе их действий, они создали такой образ человеческого поведения, который заслуживает почитания и увековечивания в памяти не только еврейского народа, но и народов, к которым они принадлежат.

В странах Восточной Европы и на оккупированных нацистами территориях Советского Союза, где главным образом и осуществлялось тотальное уничтожение евреев, спасавшие их подвергали и себя, и членов своих семей опасности немедленной физической расправы в случае уличения их в оказании помощи евреям (типично широко оглашаемое предостережение населению оккупированной Украины: «Если кто-нибудь пустит жида переночевать или предоставит ему жилье, то будет немедленно расстрелян не только он, но и его семья»). Тем не менее звания хасидей уммот ха-‘олам удостоены **2402 украинца** (до провозглашения независимости Украины было известно лишь около ста хасидей уммот ха-‘олам – украинцев), которым удалось спасти евреев.

Вот имена некоторых из них:

- **Вивроцкие Роман и Анна** (Львовская область), которые спасли полуторагодовалую еврейскую девочку Олю, ныне проживающую в США.
- **Дуда Никита и Дарья** (Волынская область) спасли Меира и Рахель Перльмуттер и Якова Гарбаря. Они все проживали в Израиле.

² <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=2677>

- **Гайдук Степан и Юзеф** (Волынская область) спасли Хаима и Давида Миллеров, а также Симеона Тесслера, проживающих сейчас в Израиле.
- **Витольд Фоменко** (г. Луцк) предоставил убежище десяткам евреев, несмотря на огромную опасность, исходившую от немецких оккупантов.
- **Алена Григоришина** (Винницкая область), безграмотная украинская крестьянка, приютила еврейскую девочку-сироту и, несмотря на угрозы со стороны соседей и знакомых, не покинула ее. Она бродяжничала с девочкой, спасая ее как от немцев, так и украинской полиции.³

«Праведники народов мира» есть и в Николаевской области (Юг Украины).

В военное время жительница г. Одессы Ита Ицко-Мееровна Терлецкая вынесла немало лишений, сумела спасти и себя, и двух маленьких детей. Но не уцелеть бы ей без тех добрых людей, которые встретились на пути ее скитаний и гонений, чуть было не завершившихся расстрелом. Не раз с риском для собственной жизни они спасали ее – люди мужественной человечности, которых называют праведниками.

После оккупации г. Одессы, ей с детьми удалось смешаться с толпой беженцев, уходящих в сторону г. Николаева. В г. Вознесенске (Николаевская область) случилось непоправимое: немцы распознали в Ите Терleckой еврейку и бросили ее вместе с детьми (сын Толя и дочь Наташа) и другими смертниками в барак, чтобы вскоре расстрелять.

Местные жители знали, что заключенных, в основном евреев и военнопленных, ждет неминуемый конец, но все-таки старались подбадривать их, тайком приносили еду. Среди помогавших была и юная девочка **Маша Сухорученко** (в замужестве **Казко**) со своей мамой **Пелагеей Тимофеевной**, которая однажды попала на глаза охранникам, и те жестоко избили ее.

В один из летних дней 1943 г. группу обреченных повели за село. Изможденный голодом Толя по дороге упал, и мама бросилась к нему на помощь. В тот же момент ее ударил прикладом по голове немецкий конвоир. Она упала на обессиленного сына, держа на руках двухлетнюю дочку. Услышала рядом два оглушительных выстрела. Но пули в нее не попали. Некоторое время так и продолжала лежать, закрывая своим телом малышей, пока ее не подобрала жители села. Ита Ицко-Мееровна считает, что немец пожалел ее с двумя маленькими детьми (не мог же он промахнуться с такого близкого расстояния!) и за это очень благодарна ему. Женщину с окровавленной головой и обоих ма-

³ <http://www.jewish.ru/news/cis/2012/02/news994304377.php>

лышей приютила у себя семья **Абакумовых – Василий Игнатьевич, Мария Федоровна, их сын Ваня.**

Позже в селе Бугское под Вознесенском ее принял в свою хату первый же, кого она попросила о помощи, – **Иван Гигорьевич Домущей.** Вместе со своей женой **Евдокией Романовной** и сыном **Алексеем** они прятали и подкармливали несчастную женщину и малышей, поддерживали морально.⁴

В спасении этой семьи приняли участие также **Иван Тимофеевич Чабанок** и его сыновья-подростки **Николай и Владимир.**

Семья Чабанок спасла не только Терлецких, а еще еврейского мальчика Иосифа Когана из Одессы и восемнадцать бежавших военнопленных.⁵

Клавдия Федоровна Губарева (г. Первомайск Николаевской области) во время войны прятала Якова Харитоновича Блейза (мужа родной маминой сестры, жителя г. Одессы).

В дом, где жила Клавдия Федоровна, поселили трех немцев. Якову Харитоновичу пришлось жить на чердаке. И только ночью он спускался в дом, чтобы чуть погреться. Так он прожил 2 мучительных года.

В 1944 г. в Первомайск вошла Советская Армия. Якова отправили на фронт, где он был тяжело ранен и отправлен в госпиталь г. Первомайска. В Первомайске прожил еще 2 года и уехал в г. Одессу, там работал в морском порту.⁶

Нина Ивановна Анущенко в годы оккупации проживала в Доманевке (Николаевская область). В 1941 г. ей было всего 12 лет. По воспоминаниям Нины Ивановны, в конце октября 1941 г. в Доманевку начали прибывать евреи из Одессы, Западной Украины, Кишинева. Размещали их по всем пустым помещениям: в клубе, в конюшнях, в амбарах. Оккупанты зверски обращались со стариками, женщинами и детьми. Нина видела, как молодую еврейку с ребенком на руках полицейский ударил дубинкой в спину, она упала и вскоре умерла, а ребенок начал громко кричать. Началась суматоха, во время которой Нина подхватила мальчика и забрала его к себе в дом. Мальчика звали Фима. Позже ее семья прятала у себя в доме бабушку, отца и тетю Фимы.

Вместе с мамой и сестрой Нина помогла выжить также еврейской семье Штаркманов (мама – Клара, отец – Семен, сыновья – Сеня,

⁴ Интервью с Домущей А. И. Архив Сугацкой Н. В., 2009.

⁵ Интервью с Чабанком Н. И. Архив Сугацкой Н. В., 2009.

⁶ Интервью с Губаревой К. Ф. Архив Сугацкой Н. В., 2009.

Емельян, дочь – Бетя). Семью Штаркманов прятали в подвале, вход в который прикрыли сеном.⁷

Семья **Безверхней Надежды Семеновны** (девичья фамилия **Муленко**) жила в селе Женевка Ново-Одесского района Николаевской области. В период оккупации 1941 – 1944 гг. эта семья спасла двух детей еврейской национальности Ленерман Маню Яковлевну 1926 года рождения и Ленермана Израиля Яковлевича 1932 года рождения.⁸

Домна Федоровна Швацкая (г. Николаев) спасла еврейского мальчика Миронера Мишу, отца и мать которого расстреляли оккупанты. В то время Домне Федоровне было 32 года и двое маленьких детей на руках. Три долгих года оккупации Мишу прятала эта семья. По воспоминаниям дочери Домны Федоровны – Бакларовой Любови Петровны – после освобождения г. Николаева Михаил ушел на фронт, дошел до Берлина в звании старшего лейтенанта, имел награды за взятие Берлина.

Я.М. Дризо, который оказался в Николаеве осенью 1941 г., скрывался у жителей Николаева **Швырева** и **Субботиной**, позже в Котовске все время оккупации его прятала семья **Зелинских**. Он спасся лишь благодаря помощи этих смелых людей (Дризо Я. М., с. 15, 18 – 22).

14 сентября 1941 г. оккупанты расстреляли еврейское население в поселке Нагартав Березнеговатского района (Николаевская область). Благодаря человечности местного населения удалось спастись семье Горенштейнов. Они были беженцами из Кишинева, им посоветовали сменить фамилию на Зелинские. Бывший директор школы **Ф. Олефиренко** помог им на первых порах продуктами. Он представил еврейскую семью, как своих знакомых, а со временем нашел жилье в пустом доме. Помогал семье и староста **И. Максименко**. Он переселил Горенштейнов в отдаленный дом в саду колхоза «9 января». Это и спасло их от расстрела. Этой еврейской семье позже помогали и соседи **Шмальдии**.

Известным является и такой факт: в первые месяцы оккупации г. Николаева ежедневно евреев, которых содержали на кладбище, водили к колодцу на улице 2-й Ингульской, чтобы они могли набрать воды. За водой выстраивалась очередь. Этим воспользовались несколько подростков – жителей поселка Водопой. Ребята отвлекали внимание охраны, давая возможность убежать и спрятаться нескольким заключенным-

⁷ Интервью с Анущенко Н. И. Архив Сугацкой Н. В., 2009.

⁸ Интервью с Безверхней Н. С. Архив Сугацкой Н. В., 2009.

⁹ Интервью с Бакларовой Л. П. Архив Сугацкой Н. В., 2009.

евреям. Имена подростков известны: это **Ф. Бондарь, М. Буртыш, А. Горovenko, М. Щербина**. Подросткам удалось спасти шестерых евреев, которые были обречены на уничтожение. Местные жители приносили и пытались передать евреям пищу и воду, минуя охрану (Шитюк М. М., с. 51).

О таких людях с благодарностью вспоминают евреи, которым удалось спастись и выжить в часы оккупации.

Деяния «Праведников народов мира» могут служить образцом благородства и героизма для будущих поколений и критерием морального поведения в условиях даже самого страшного физического и психологического давления. Они служат доказательством того, что в любой ситуации можно и должно оказывать сопротивление злу и что противостоять ему способна не только группа людей, но и отдельная личность.

«Праведники народов мира» позволили еврейскому народу и всему человечеству сохранить веру в добро и гуманизм, несмотря на страшные преступления Третьего Рейха. Их подвиг помогает нам всем усвоить главный урок, которым мы должны руководствоваться в любой ситуации: человеческая жизнь – сама по себе великая ценность.

Литература:

1. Интервью с Домущей А. И. Архив Сугацкой Н. В., 2009.
2. Интервью с Чабанком Н. И. Архив Сугацкой Н. В., 2009.
3. Интервью с Губаревой К. Ф. Архив Сугацкой Н. В., 2009.
4. Интервью с Анущенко Н. И. Архив Сугацкой Н. В., 2009.
5. Интервью с Безверхней Н. С. Архив Сугацкой Н. В., 2009.
6. Интервью с Бакларовой Л. П. Архив Сугацкой Н. В., 2009.
7. Дризо Я. М. Когда грохотала война ... (Документы моей биографии) / Я. М. Дризо. – Николаев: Атолл, 2004.
8. Шитюк М. М. Геноцил проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.) / М. М. Шитюк, Н. В. Сугацька. – Миколаїв, 2008.
9. <http://www1.yadvashem.org/yv/ru/righteous/statistics.asp>.
10. <http://histpol.pl.ua/pages/content.php?page=2677>.
11. <http://www.jewish.ru/news/cis/2012/02/news994304377.php>.

«Righteous among the Nations» in Ukraine

Summary: The author of the article highlights the "Righteous among the Nations" activity and criterion for this honorable title being awarded for.

Key words: World War II, Extermination, Holocaust, Yad Vashem, non-Jews

ЩУКИН ВЛАДИМИР ВЛАДИМИРОВИЧ*

Николаевский институт права
Национального университета
«Одесская юридическая академия»
Украина

УДК 316.48:94(477.7)

"1941/1944"

Оригиналан научни рад

Примљен: 13.03.2013

Одобрен: 17.04.2013

СПЕЦИФИКА СОБЫТИЙ ХОЛОКОСТА В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ РУМЫНСКОЙ ОККУПАЦИОННОЙ ЗОНЫ ТРАНСНИСТРИИ

Аннотация: в статье излагаются события Холокоста, происходившие в юго-0восточной части Транснистрии (западный берег р. Южный Буг) в 1941 – 1944 гг. Они отличались особой жестокостью, поскольку здесь производились акции массового уничтожения евреев, депортированных в этот регион из Одессы, Бессарабии и Буковины.

Ключевые слова: Транснистрия, евреи, Холокост, депортация, лагеря уничтожения, гетто, фольксдойче

Еще до начала военных действий нацистской Германии против СССР, между румынским и немецким командованием заключено соглашение о том, что юго-западная часть украинских земель будет превращена в румынскую оккупационную зону. Учитывая быстрые темпы захвата советских территорий в начальный период войны, уже 19 августа 1941 г. румынский лидер И. Антонеску подписал декрет о введении румынской администрации на землях между реками Днестр и Южный Буг. 30 августа 1941 г. в г. Бендеры подписан немецко-румынский договор о создании румынского губернаторства Транснистрия (*Transnistria*). Генерал-губернатором Транснистрии назначен Г. Алексяну.

В статье освещаются события, происходившие в юго-восточной части Транснистрии, на землях к западу от реки Южный Буг (западное Прибужье). Они были включены в состав Голтянского, Очаковского,

* VVSchukin@mail.ru

частично Березовского уездов (ныне они входят в состав Николаевской области Украины)

События Холокоста в Транснистрии пока еще слабо изучены, поскольку большинство исследователей традиционно ассоциируют эти события исключительно с политикой нацистской Германии на оккупированных ею территориях. Между тем, судьба еврейского населения на землях, захваченных сателлитами и союзниками Германии, была не менее трагичной и драматичной. В силу этого, ответственность за эти события в равной мере ложится и на эти страны, включая и Румынию.

Фактическая оккупация территорий между реками Днестр и Южный Буг осуществлялась немецкими войсками, а румынские армии играли лишь вспомогательную роль. Передавая эти земли под управление румынских властей, немецкие оперативные команды айнзацгруппы «D» в августе-сентябре 1941 г. тщательно «прочесали» земли западного Прибужья, уничтожая местных евреев, которых удавалось при этом выявить. Так в с. Слава Доманевского района расстреляны 24 человека, в пос. Березанка – 30 человек, в с. Раштадт (ныне с. Поречье Веселиновского района /здесь и далее речь идет о современных районах в составе Николаевской области/) – 44 человека. В селах Первомайского района: Гелосково расстреляны 241 человек, Чаусово – 44 человека, Богачево – 131 человек, Лупановка – 156 человек.¹ В с. Веселиново «расстреляны 71 человек еврейской национальности – жители села» (ГАНУ, л. 1). На территории Тилигуло-Березанского района расстреляны 9 евреев (ГАНУ, л. 35). Нацисты хотели передать своим румынским союзникам эти земли максимально «очищенными» от евреев. В дальнейшем вопросами выявления и уничтожения еврейского населения занималась румынская жандармерия, привлекая к этому вспомогательную полицию, формировавшуюся из числа местных жителей. Еще с начала XIX в. западном Прибужье существовали немецкие земледельческие колонии. По мере оккупации этих земель немецкими войсками летом 1941 г. в этих поселениях создавались отряды зельбштутц (самообороны) из числа фольксдойче (этнических немцев), которые записывались в эти отряды либо добровольно, либо по принуждению оккупантов. Отряды объединили зондеркоманду, которая в дальнейшем, вместе с другими отрядами вспомогательной полиции, использовалась румынской жандармерией для конвоирования евреев и осуществления актов их массового уничтожения (Козирева М.Е., с. 29).

Передавая захваченные земли в состав Транснистрии, командир немецкой айнзацгруппы «D» докладывал своему командованию о том,

¹ Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду / Л. Сушон // Слово. – 1998 г. – 23 октября
210

что у румынской администрации нет четко определенной политики по отношению к еврейскому населению, а также опыта по организации акций массового уничтожения. Он отмечал: «Румынская полиция берет под стражу трудоспособных евреев, чтобы использовать их на различных уборочно-очистительных работах... У румын нет никакой системы в обращении с евреями. Не может быть возражений против многочисленных казней евреев, если сами казни организованы надлежащим образом. Однако, румыны обычно оставляют тела казненных на месте расстрела и не закапывают их. В связи с этим эйнзацкоманда выпустила для румынской полиции инструкцию, предписывающую действовать более упорядоченно» (Сборник документов и материалов, с. 83).

Первоначально румынская жандармерия уделила особое внимание выявлению и уничтожению местных евреев, так в октябре 1941 г. с. Богачовка Кривоозерского района был расстрелян 131 еврей, в с. Лукановка — 156 человек, 5 ноября в Очакове расстреляны 87 человек (Круглов А., с. 40).

В начале осени 1941 г. генерал-губернатор Транснистрии отдал распоряжение о создании в восточной части оккупационной зоны специальных лагерей для размещения евреев, перемещаемых из Бессарабии, Буковины и Одессы. Депортация евреев в началась 12 сентября, когда произошло насильственное перемещение в Транснистрию из Бессарабии их первой группы. 16 октября 1941 г. румынские оккупанты вошли в Одессу. Уже 24 октября Г. Алексяну отдал приказ о том, что все евреи города обязаны явиться в Дальник (предместье Одессы) для регистрации. Десятки тысяч одесских евреев, которые добровольно явились в Дальник, в конце октября отправлены пешей колонной на восток в направлении сел Доманевки и Богдановки (около 150 км. от Одессы). Колонна двигалась 23 дня. Одесский исследователь С.Я. Боровой на основе рассказов очевидцев так описывал эти события: «В Богдановку шел непрерывный поток евреев. Попадали туда также евреи из Бессарабии, Буковины, Тирасполя и других местностей, попавших в руки румынско-фашистских захватчиков. Евреев сгоняли в Богдановку отдельными партиями в две-пять тысяч человек. Далеко не все выдерживали трудности пути. Отставших и больных по твердо установившейся практике фашистских зверей пристреливали в дороге. Грабили, отбирали последнее — платье, обувь; издевались, избивали... Дороги и проселки Одесской области были усеяны трупами евреев».² В целом до Доманевки дошли более 55 тысяч одесских евреев. Позже к ним присо-

² Боровой С. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации / С. Боровой — К., 1991.

единили евреев, пригнанных из Бессарабии и Буковины. «С 10 сентября по 18 декабря прошло через Доманевку 120000 человек (жителей Одессы, Одесской области, Молдавии), которых размещали на территории с. Доманевки в зданиях: кинотеатра, в сараях, конюшнях и фермах колхозов «Червона зірка», «Радянський селянин»; совхозов им. Фрунзе Александровского сельсовета, «Ставки» Акмечетского сельсовета, «Богдановка» Богдановского сельсовета» (Боровой С. л. 7). В справке военного прокурора 37-й армии (Советская армия), освобождавшей с. Богдановку весной 1944 г., говорится: «В селе Богдановка Доманевского района... в октябре 1941 г. немцы [в действительности румыны – авт.] на территории свиноводческого совхоза создали лагерь, куда согнали местных жителей – евреев из многих районов Одесской области, города Одессы, Молдавской ССР. В второй половине декабря в лагере находилось 54000 человек – мужчин, женщин и детей всех возрастов. Люди располагались в свинарниках, конюшнях, сараях, под открытым небом. Комендантом был румын Николае Маленеску. Холод, голод, невыносимый режим тяжелых дорожных работ, грязь приводили ежедневно к смерти 400-500 человек» Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1944. с. 252). С момента заключения в лагерь арестованные были полностью лишены како-либо пищи и воды. Для утоления жажды были вынуждены пользоваться снегом. Пытавшихся добыть еду или воду вне лагеря избивали и расстреливали на месте. В лагерь вспыхнула эпидемия тифа, от которой ежедневно умирали по 500-700 человек. Болезнь перекинулась на охранников и местных жителей. Местные власти опасались дальнейшего распространения болезни в том числе и в армии. Военные требовали срочно приступить к решению еврейского вопроса. На совещании, происходившем в Бухаресте 16 декабря 1941 г., правительство Румынии предоставило генералу Алексяну полную свободу действий в этом вопросе. Который сразу же отдал префекту М. Исопеску приказ об уничтожении евреев, находившихся в Богдановке.

20 декабря 1941 г. в лагерь прибыл оперативный отряд из 60 человек во главе с немецким колонистом Гегелем, а на следующий день началась акция массового уничтожения узников лагеря. Акцию в Богдановке в немецких и румынских документах иногда именовали «подарок Сталину», поскольку ее начало совпадало с днем рождения советского вождя. Обратимся к обвинительному заключению по делу М. Исопеску: «Первыми были убиты больные и инвалиды, которые не могли сами передвигаться... Их загнали в конюшни, которые облили нефтью, предварительно обложив крыши и ворота сеном..., под надзором полиции, посланной Исопеску, для совершения этого преступления, через

несколько минут конюшни с 4000-5000 заключенных горели как два факела» (Сборник документов и материалов. с. 165). Остальных заключенных партиями отправляли к оврагу, располагавшемуся на краю леса. «Раздетые догола заключенные направлялись к краю оврага, подталкиваемые ударами прикладов и железными палками и группы по 15-20 человек устанавливались на камни на краю обрыва лицом в овраг, после чего палачи карательного отряда производили групповой выстрел... С края обрыва убитые, а часто только раненые жертвы падали на дно оврага, где был зажжен гигантский костер из соломы камыша и дров. Специально выделенные из числа расстреливаемых рабочие бригады сталкивали тела в этот костер... Сжигание трупов не прекращалось ни днем, ни ночью. По ночам жители с. Богдановка видели из своих домов большое зарево и ощущали доносившийся до них запах горелого мяса... были случаи, когда легко раненые при расстрелах, падая в овраг, выбирались оттуда, пользуясь темнотой, но через некоторое время их вторично вели на расстрел» (из Акта районной комиссии по расследованию злодеяний оккупантов) (ГАОО, л. 25). После первых трех дней расстрелов 24-26 декабря каратели уехали в г. Голту на рождественские праздники, за это время начальник лагеря приказал соорудить земляную плотину, отделявшую овраг от р. Южный Буг, чтобы кровь, стекавшая по склонам оврага, не попадала в реку. После их возвращения расстрелы возобновились, они продолжались до 15 января 1942 г., когда Голтынской префектурой отдан приказ о прекращении массовых расстрелов. «Тем не менее, в течение последующих двух недель было замучено и расстреляно около 2000 человек. Таким образом, на 1 февраля 1942 г. румынско-немецкие палачи истребили в лагере около 54 тысяч мирных советских граждан Оставшиеся в живых после 1 февраля 1942 г. лагерники из рабочих бригад были использованы командованием румынской жандармерии для сожжения некоторого количества трупов, оставшихся на территории лагеря. Эти 127 человек являются единственными из оставшихся в живых из многотысячного числа заключенных» (ГАОО. л. 4-6).

В 1967 г. в г. Николаеве состоялся суд над 17 командирами отрядов самообороны, в том числе и над теми из них, кто принимал участие в расстрелах в с. Богдановка. На вопрос обвинителей о том, почему они участвовали в расстрелах, большинство обвиняемых сослались на то, что «боялись уклониться от исполнения приказа, чтобы не накликать на себя гнева фашистов. Фашисты очень тщательно следили за исполнением их приказов». Поразительны некоторые детали событий, раскрывшиеся в ходе судебного процесса и характеризующие

личности исполнителей расстрелов. Подсудимый Г. Штольц рассказал, что после нескольких часов расстрела объявлялся часовой перерыв на обед, который происходил здесь же на месте казни.³

Часть евреев, пригнанных из Одессы, была оставлена в Доманевке. «В с. Доманевке было передано конвоем немецко-румынской жандармерией румынскому коменданту Церковнику и его помощнику Постолатий 20000 человек. Прибывших разместили в конюшнях и свинарниках. Отсутствие элементарной гигиены и начавшиеся холода вызвали эпидемии тифа и дизинтерии. Чтобы не хоронить трупы в мерзлой земле, их складывали в кучу в полуразрушенных конюшнях. 19 декабря начались массовые расстрелы, производившиеся в юго-западной части с. Доманевки и за лесом... севернее с. Доманевки. Расстрел производился румынскими жандармами под руководством коменданта Церковника. По уточненным данным расстреляно и умерло от голода с 19 декабря 1941 г. по 15 февраля 1942 г. в с. Доманевке 18000 человек». Кроме того, 3400 человек расстреляно в селах Карловске, Мариновке, Новоселовке и других на селенных пунктах Доманевского района (ГАНУ. л. 7-8). Эти данные дополняются фрагментом из обвинительного заключения по делу М. Исопеску: «В Доманевке убивали по 300-400 человек каждые 3-4 дня, таким образом, кровопролитие длилось два месяца перед расстрелом жертвы были ограблены. После уничтожения 18000 заключенных подсудимый Исопеску Модест отдал приказ о создании так называемых «лагерей уничтожения», в которых заключенные были умерщвлены еще более варварски — их уморили голодом. Лагерь в Акмечетке [с. Акмечетские Ставки Доманевского района] стал самым известным среди этих лагерей. Он располагался на отдаленной охраняемой ферме, изолированной от окружающих сел. Подсудимый приказал не кормить заключенных. Уже через несколько недель самые слабые погибли» (Сборник документов и материалов, с. 166). Лагерь в Акмечетке просуществовал, очевидно, до конца зимы 1943 г.

О том, что узникам этого лагеря все же удалось пережить зиму 1942 – 1943 гг., свидетельствует фрагмент воспоминаний одессита Да-вида Стародинского: «В лагере..., в основном, были так называемые “нетрудоспособные”... обречённые на голодное вымирание... Утром, когда люди хотели выйти из бараков (ночью это запрещалось под страхом смерти), полицейские не разрешали этого до тех пор, пока им не дадут какие-нибудь вещи... Люди, которым нужно было выйти по естественным надобностям, буквально прыгали от боли. Оправляться внутри

³ Південна Правда. — 1967 г., 26, 29 августа.

барака никто не смел – это каралось смертью... Подростки, борясь с голодной смертью, выходили из лагеря, чтобы раздобыть какую-нибудь пищу, но это всегда кончалось их гибелью. Я видел, как полицейский застрелил ещё совсем ребёнка, выползшего через канаву, [ограждавшую лагерь]... Чтобы хоть как-нибудь согреться, в бараке жгли костры, используя для топлива остатки полов и простенков. Барак был заполнен едким дымом, а люди в этом дыму казались привидениями».⁴ Всего их числа узников лагеря в Акмечетке смогли выжить не более 150 человек.

Акции по уничтожению евреев из Одессы, Бессарабии и Буковины осуществлялось в конце 1941 — начале 1942 г. и в других населенных пунктах Доманевского района. За с. Шевченко — 250 человек, у с. Новая Умань уничтожено 130 евреев. Согласно сводным данным о численности жертв румынских оккупантов по Доманевскому району, число расстрелянных составило 114188, сожженных — 2000 человек, к ним следовало бы добавить и тысячи умерших от болезней, голода и холода (ГАОО, л. 122).

Часть одесских евреев направлены на территорию современного Веселиновского района. 20 декабря 1941 г. произошла одна из самых жестоких и циничных акций, в силу полной беззащитности ее жертв. Обратимся к Акту районной комиссии по Мостовскому району составленному 10 сентября 1944 г.: «На территории Колосовской МТС [ныне Кудрявцевский сельсовет Веселиновского района], бывшей в то время концлагерем для мирных советских граждан сожжено 1500 человек, умерших от болезней и голода в результате невыносимых условий... Большинство сожженных были дети — 600 человек, старики — 400 человек, женщины — 500 человек. Особенностью этого лагеря было то, что здесь оставляли тех, которые дальше не могли двигаться по своей физической слабости» (ГАОО, л. 12). «26 декабря 1941 г. румынская жандармерия в с. Покровское Веселиновского района пригнала этапом 800 человек мирных жителей г. Одессы еврейской национальности, среди которых было много... женщин с грудными и маленькими детьми, беременных, которых, несмотря на сильные холода, закрыли в холодное помещение больницы и не давали им кушать и воды, полностью ограбили и ежедневно подвергали истязаниям путем избивания плетью. Дубинками и прикладами, в результате чего более 200 человек не выдержали истязаний и умерли. Оставшихся в живых, выгнали в с. Дмитриевку в 7 км от с. Покровки и в марте 1942 г. расстреляли... В этом же месяце этой жандармерией [на] хут. Шмальцы расстреляно 360 человек мирных граждан еврейской национальности» (ГАОО, л. 18).

⁴ Стародинский Д. Одесское гетто. Воспоминания / Д. Стародинский — Одесса, 1991.

Румынская политика в еврейском вопросе, в отличие от их созников-немцев, была достаточно непоследовательной, что дало возможность, евреям оставшимся в Одессе, относительно спокойно пережить ноябрь и почти весь декабрь 1941 г. 28 декабря комендант Одессы получил приказ И. Антонеску о том, чтобы все евреи были срочно изгнаны из Одессы. Это стало толчком к новой волне репрессий против одесских евреев. 10 января 1942 г. губернатор Одессы издал распоряжение о том, что все евреи, «которые находятся на территории г. Одессы и ее окраин, интернируются в гетто на Слободке, куда обязаны явиться на протяжении двух дней». 14 января опубликован приказ Г. Александру: «Все евреи, которые находятся на территории г. Одессы и ее окраин, эвакуируются из этого города и поселяются в северной части Очаковского уезда и в южной части Березовского уезда в населенных пунктах, которые будут установлены администрацией».⁵

Ежедневно партии одесских евреев численностью от нескольких сотен до двух тысяч загружались в вагоны на станции Сортировочная и вывозились из города. Депортация продолжалась почти полгода. По мнению одесского исследователя Л. Сушона, последний транспорт с евреями отправлен из Одессы 23 июня 1942 г. (около 400 человек). Часть из них расстреляли в районе с. Мостового, часть — разместили в Доманевке, где они впоследствии также были уничтожены (Сушон Л., с. 212-217).

Депортация евреев осуществлялась железнодорожным транспортом до станции Березовка, а далее их гнали пешком по направлению к р. Южный Буг. Таким образом на уничтожение было отправлено еще до 35 тысяч евреев Одессы, около 3 тысяч из них в условиях суровой зимы умерли по дороге. Когда первые группы евреев оказались в районе расположения немецких сел Транснистрии в западном Прибужье, местным отрядам «зельбштутц» давались команды по их уничтожению. Первые расстрелы произошли 14 января 1942 г. В этот день в с. Вормс (с. Поречье) расстреляно 500 человек (ГАРФ, л.30). В с. Червоновладимировка в тот же день расстреляно 750 человек «из них женщин 300 человек, детей от 1 года до 20 лет — 375 и 75 стариков и старух» (ГАНО. л. 2).

Крупной железнодорожной станцией была Колосовка. Сюда также доставляли евреев из Одессы. Об этом свидетельствуют данные, приведенные в Акте районной комиссии, составленном 18 ноября 1944 г. «На основании установленных заявлений и свидетельств граждан... жителей с. Колосовки Мостовского района Одесской области установлено:

⁵ Одесская газета. — 1942 г. — 12, 14 января.

В конце января 1942 года в с. Колосовку пригнали этапом еврейское население в количестве 800 человек. Жили они в колхозных конюшнях в скверном состоянии, из них 30 человек бежало, остальные 770 человек были расстреляны 17 февраля. Стреляли немцы в количестве 12 человек... На расстрел выводили группами полуголых женщин и детей. Стреляли в группу людей, вследствие чего раненые умирали уже во рву. Ров, в котором производился расстрел, находился юго-восточнее с. Колосовка... на пригорке метров 250 от села. После расстрела, 18 февраля в ров была привезена конопля и 18 февраля ночью трупы подожгли..., награбленное немцы увезли с собой» (ГАНУ. л. 1).

Об условиях, в которых проходило пешее этапирование одесских евреев, свидетельствует эпизод, зафиксированный Актом районной комиссии от 5 сентября 1944 г. по колхозу им. Ворошилова (с. Николаевка Веселиновского района): «В 1942 г. 17, в ночь на 18 января румынскими вооруженными солдатами сопровождалась старики и большинства евреев, все — жители Одессы, всего сколько гнали не установлено, так как этап сопровождался ночью. Полицай-немцы... приезжали подводами и отбирали у мирных граждан вещи и другие ценности, отстающих мирных граждан — стариков и детей от холода и голода, они пристреливали и добивали прикладами». Всего же из этой группы замерзли во время этапирования 90 человек (ГАНУ, л. 8). В тот же день, при прогоне колонны евреев от ст. Березовка до пос. Веселиново, в районе с. Ново-Павловки расстреляны 150 человек, в их числе было 67 детей. В то же село 13 января пригнали 600 евреев из Одессы, из-за сильных холодов и истощения через несколько дней умерли 170 человек, а еще 20 расстреляно (Круглов А.. с. 75).

Один из лагерей временного содержания одесских евреев находился в с. Мостовое. В центре села в бывшем помещичьем доме размещали евреев, которым было чем заплатить, остальных расселяли в конюшнях и свинарниках в окрестных селах (Веселое, Градовка, Олександровка, Черниговка, Дворянка и др.). В начале весны 1942 г. началось их уничтожение. О последнем дне лагеря в Мостовом вспоминал случайно спасшийся его узник Мармерштейн: «Было 17 марта 1942 года, когда на горах вокруг Мостового еще лежал снег, но уже начал медленно таять. Утро в этот день выдалось прекрасное. Я вышел из помещения, где жил по разрешению Бравермана (староста гетто), это было около десяти часов. Во дворе было тихо, и ничто не предвещало близкую беду..., как обычно, я взял свою метлу, собираясь подмести двор, но в это время во двор вышел Петрушкин (врач из Одессы) со своим неизменным товарищем профессором. И можно ли было предполагать, что это его последнее утро?

Петрушкин улыбался – была приятная наступавшая весна. Увидев меня, он поздоровался и уставился на небо, как бы хотел обратить внимание на хорошую погоду. Когда я сам сказал ему об этом, за него отозвался тот профессор: «Плохо только, что жизнь наша не хорошая...» «Но что поделаешь, нужно терпеть и ждать, не теряя надежды!»... Собираясь с мыслями, доктор умолк, и тут мы услышали выстрелы. Это были винтовочные выстрелы – на улице стреляли. Показались бежавшие в панике с базарчика люди. А за ними ворвались в гетто немецкие полицаи. Я успел подсчитать, сколько их вошло: было 16 человек рядовых и с ними один офицер. Немцы быстро рассыпались по территории гетто, держа винтовки наизготовку к стрельбе. Они кричали: «Всем зайти в помещение... быстро, а то будем стрелять!»... Вскоре все оказались в помещениях, а возле каждой двери был поставлен часовой. Там, где я жил, было пятьдесят два человека, в том числе девять стариков и четырнадцать старух...

Вокруг стояла охрана, а на подогнанные подводы грузили больных и награбленные вещи. Всем стало ясно, что наступил конец. И теперь особенно обидно было видеть в небе солнце, поднявшееся уже высоко. В общей толпе стоял и Браверман ... колонна шла молча – люди не разговаривали, только иногда слышался детский плач. «Далеко вы нас погоните?» – услышал я, как кто-то спрашивал у полицая. Тот ответил: километров пять. А это значило, что жить совсем осталось считанные часы» (Вигор О.В. с. 18-20). О расстрелах, которые происходили в тот же день, сохранились воспоминания очевидцев. Евреев группами по 20 человек подводили к краю обрыва и на глазах у остальных расстреливали выстрелами в спину. Убитые падали в специально вырытую яму. После окончания расстрела тела облили бензином и подожгли.

В Веселиновском районе в начале 1942 г. пересеклись два потока евреев, депортированных из Одессы. Именно здесь румынская жандармерия с помощью фольксдойче проявила особую активность в организации акций уничтожения. В окрестностях с. Веселиново «...в 1942 г. расстреляно 1580 человек еврейской национальности, пригнанных из г. Одессы. Сначала их загоняли в большие сараи, зимой, холодно, малые дети и старики. Ограбили, а потом расстреливали, бросали в огонь живых детей. Так издевались немецкие полицаи и румынские жандармы» В том же районе в поселки Гадюча и Ново-Петровка «...были пригнаны жители г. Одессы еврейской национальности 1100 человек, их расстреляли румынские и немецкие жандармы. Трупы... бросали в колодцы и рвы, обливались горючим и поджигались. Живых детей бросали в огонь». С января по октябрь 1942 г. у сел Подольнка и Сухая Балка

уничтожено 300 евреев, у с. Степановка — 360 человек, у хутора Ново-Ильинка — 180 человек, «...на территории с. Николаевка было расстреляно еврейской национальности сотни человек, пригнанных из города Одессы», в поселок Степановка «было пригнано 1300 человек еврейской национальности, где [они] были расстреляны» (Сушон Л., л. 1-2, 10-11, 18]. На околице с. Градовка тела расстрелянных евреев сжигали в трех ямах для обжига извести, здесь было уничтожено около 7000 человек. На территории Нововоскресенского сельского совета того же района (с. Янчолово) немецкими карательными отрядами расстреляно 570 евреев (по другим данным — 460); у с. Покровского казнено 360 человек (ГАНУ, л. 11-13). «На территории с. Кудрявцево (Веселиновского района) всего расстреляно 200 человек, 14 человек евреев местных и остальные этапные. На территории межи сел Виноградовки и Вормса — около 300 человек этапных евреев, на колхозном дворе с Новопавловки около 270 человек этапных евреев. Всех расстрелянных — 700 человек» (ГАНУ, л. 11). На территории сел, входивших в состав Лубянского сельсовета проводились расстрелы евреев: в с. Лубянка — 420 человек, в с. Ворошиловка (Урсулово) — 150, с. Петровка — 150. В марте 1942 г. расстрелы евреев происходили в селах Лидиевке (уничтожено 270 человек), Дворянке — 98 человек, Райдолине 280 человек (ГАНУ, л. 66). Актом комиссии по расследованию злодеяний оккупантов по Веселиновскому району составленному 22 сентября 1944 г., всего на территории района «...расстреляли и замучили и убили разными другими средствами 7165 человек. Вышеуказанное количество расстрелянных и убитых другими средствами преимущественно состояло из граждан еврейской национальности, которых оккупанты пригоняли etapом в Веселиновский район из города Одессы» (ГАНУ, л. 18).

Одновременно происходили акции уничтожения евреев и в других районах. В Вознесенском районе у с. Яструбиново 28 января «убито 3500 человек на каменной балке возле ставка», у хутора Бабина Балка расстреляно 600 человек, у хутора Новая Америка — 300 человек, у с. Бернадовка — 880 человек, у с. Дмитриевка — 600 человек (Круглов А., с. 85). В январе 1942 г. на хутор Криворучки пригнан этап одесских и бесарабских евреев в количестве 750 человек. «Содержались они как скот, без малейшего внимания и обслуживания, грабили их и избивали, а 7 марта 1942 г. подъехали немецко-фашистские разбойники, согнали местное население и заставили подвозить горючий материал... Из всего этого создали в овраге огромный костер и всех несчастных мирных советских граждан подвозили к оврагу, расстреливали и бросали в огонь, не считаясь, мертвыми или живыми. Так зверски были убиты все 750 человек» (ГАНУ, л. 26, 38).

В Очаковском районе «19 февраля 1942 г. карательными органами оккупантов были приэтапированы из г. Одессы в с. Подолянка Очаковского сельсовета до 1150 человек мирных жителей еврейской национальности... Изверги разместили приэтапированных в скотских помещениях, ограбили их..., ежедневно подвергали пыткам и мучили голодом и холодом, в результате чего большое количество людей не вынесло истязаний – погибло, а оставшихся в живых, под видом отправки на работу в совхоз, вывезли на железнодорожный разъезд Мостовое, где зверски расстреляли и свезли в глубокий колодезь... В том же сельсовете в последних числах февраля 1942 г. в хуторе Ильинка... расстреляли 400 человек мирных жителей еврейской национальности. Трупы расстрелянных бросили в силосную яму и сожгли» (Одесская газета, л. 19).

Всего в район действия отрядов фольксдойче в Транснистрии за тот период было доставлено 28000 одесских евреев. Большинство из них ликвидированы до мая 1942 г., еще несколько тысяч расстреляны летом и осенью того же года, а несколько тысяч умерли от голода и болезней (А. Круглов, с. 106-117).

Между тем, евреев продолжали доставлять в Прибужье из других регионов. Представляет интерес динамика движения евреев Голтском уезде. В ноябре 1941 г. в уезде находилось 23476 евреев.; в апреле 1942 г. их оставалось только 848 человек (невольно вспоминаются акции уничтожения в Богдановке и Доманевке в январе 1942 г); в марте — 3620 человек; в сентябре того же года — 862 человека, а уже в ноябре — только 13. Можно, конечно, предположить, что часть из них разослала по другим уездам, но верится в это с трудом, исходя из логики предшествовавших событий, тем более, что динамика и по другим уездам очень похожа (А. Круглов, с. 440). Евреев из Буковины и Бессарабии (а возможно и из самой Румынии) продолжали доставлять и в 1943 г. «Осенью 1943 г. [в Колосовку — авт.] прибыли из Бухареста 700 человек, к ним было пригнано из Сухой Балки и часть было в Мостовом, около 500 человек, итого 1200 человек. Эти беззащитные люди были перед румынами и немцами-колонистами, которые на машинах отправляли [их] с вещами в Роштадт, где они были все расстреляны» (из Акта районной комиссии от 18 ноября 1944 г.) (ГАНУ, л. 7).

Наряду с лагерями уничтожения, с начала 1942 г. в южноукраинском регионе создавались еврейские гетто и лагеря принудительного труда для евреев. Вопрос местах расположения и особенностях существования гетто на Юге Украины остается достаточно дискуссионным. В 2000 г. Государственным комитетом архивов Украины издан «Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території

України». Следует признать, что его составители однеслись к составлению этого справочника достаточно формально. Ими зачастую использовались немецкие или румынские документы без учета того, что в них (особенно в румынских) нередко слово «гетто» могло употребляться по отношению к любому месту даже кратковременного содержания евреев. В упомянутом сборнике названы такие места гетто на территории современной Николаевской области: Голта (г. Первомайск), Богдановка, Доманевка, Врадиевка, Веселиново, Мостовое, Карловка (Доманевского района), Таборовка (Вознесенского района), Сухая Балка (Веселиновского района), и Новая Одесса. Кроме того, есть румынские документы о существовании гетто в с Кривое Озеро (– К. Державний комітет архівів України, 26). Большинство узников этих гетто составляли евреи, депортированные из разных мест Транснистрии и из-за ее пределов. Для гетто в юго-восточной части своей оккупационной зоны, румыны, как правило, не создавали органов еврейского самоуправления (юденратов). Украинский исследователь – Б. Забарко так их характеризует: «Место концентрации еврейского населения, именуемое гетто, по сути, было временным местом заключения перед завершающим их уничтожением, которое осуществлялось в быстром темпе. Потому не было необходимости властям создавать в этих временных лагерях органы управления для ведения дел этого населения, такие как юденрат или еврейская полиция, и не было условий для организации еврейской автономии среди других автономий, как это было в гетто в Польше».⁶ Состав узников в гетто на данной территории был нестабильным, их часто перемещали в другие места содержания. Это перемещение, происходившее в период с осени 1941 до лета 1943 гг., происходило без всякой видимой логики. Отчасти это можно объяснить тем, что специально оборудованных мест для концентрации и постоянного размещения депортированных евреев (в том числе и трудовых лагерей) в прибутской зоне румынские оккупанты создать так и не сумели. Кроме того, есть мнение, что постоянное перемещение больших групп измученных евреев пешим порядком по дорогам Транснистрии было одним из способов их умерщвления «естественным путем», результатом этих «маршей» были не менее 20 тысяч человек, погибших от изнеможения, голода и холода остававшиеся лежать не погребенными вдоль дорог.

Самые известные гетто созданы в Богдановке и Доманевке в феврале-марте 1942 г. после прекращения акций массового уничтожения.

⁶ Забарко Б. Память и история. Жизнь и смерть в эпоху Шоа (Холокоста). Воспоминания и свидетельства последнего поколения, пережившего Холокост // Заметки по еврейской истории – 2006. — № 11-12 (72).

Сюда продолжали доставлять евреев из Буковины и Бессарабии. Режим содержания в них был относительно мягким. Известно, что к началу 1943 г. здесь находились несколько сотен евреев. Крупное гетто располагалось в с. Мостовом, но состав узников здесь часто менялся, сюда, как и в соседнюю Колосовку, нередко «отсортировывали» нетрудоспособных – больных, детей и женщин. Жуткие условия содержания приводили к высокой смертности, нередко проводились расстрелы. Согласно румынским документам, в с. Мостовом и его окрестностях было уничтожено до 32000 евреев (найти подтверждение такого большого количества жертв в советских документах пока не удалось). Узники Доманевского, Богдановского и других гетто с начала 1943 г. получали посылки от еврейских организаций Румынии, что помогало им выживать. В фондах ГАНО сохранились сопроводительные документы к ним, а также расписки евреев в их получении. При знакомстве с этими документами бросается в глаза несовпадение количества присланного и полученного. Число расписок о получении в 5-7 раз меньше, чем число присланных посылок, это и не удивительно, т.к. к моменту, когда посылка прибывала, адресат, в лучшем случае, мог быть переведен в другой лагерь, а в худшем – умереть или быть уничтоженным.⁷

Из Доманевского гетто большое число евреев отправляли в другие села в трудовые лагеря (коммуны). Они мало чем отличались от гетто по условиям жизни. Узников использовали на тяжелых сельскохозяйственных, дорожных и других работах. Скучное питание, отсутствие элементарной гигиены, жизнь в бараках, конюшнях и других приспособленных помещениях подрывали здоровье людей. Ежедневно проводилась проверка и нетрудоспособных уничтожали на месте или отправляли для этого в другие лагеря. Об условиях, в которых приходилось выживать евреям в трудовом лагере, сохранились воспоминания узницы одного из них Д. Айзенберг: «Из Доманёвки нас взяли на работу. Село это когда-то называлось Старое Головнёво [с. Староголовлево Доманевского района]. Нас заставляли, например, делать такую работу: гной, который лежал по 10 лет замёрзший, заставляли чистить, лишь бы мы погибали... Кушать нам почти не давали. В Головнёве нас было 200 человек... 160 человек там умерли, кто умер, кого забили. Кто только хотел, тот над нами издевался... Полицейский мог у входа, там, где мы находились, проверить и если находил у нас кочан спрятанный, так он его вытаскивал и бросал корове в коровник. Вы представляете, какими глазами мы смотрели на этот кочан... Полицейский украинский, немцев там не было. Там были румыны, они не издевались. Был даже

⁷ ГАНО. Ф.Р. 2255, оп. 1, д. 1363, 1364, 1365, 1366, 1400, 1403, 1407, 1408.

такой румын, который стоял на кагатах. Это там, где на зиму прячут картошку – это такие ямы. Так вот он нам говорил: “Я буду стоять здесь и смотреть, и если полицейские подойдут, то я буду петь”.⁸

При всей тяжести условий, в которых оказывались евреи в этих лагерях, нельзя не согласиться с мнением И. Альтмана относительно того, что «...узники рабочих лагерей обретали в них некоторый дополнительный шанс на спасение. Он состоял, прежде всего, в индивидуальных обстоятельствах (состояние здоровья заключенного, его квалификация, отношение лично к нему лагерного начальства, близость фронта или партизан). То есть узник становился необходим в трудовом процессе и получал дополнительную возможность дожить до освобождения» (Альтман И.А., с. 84). Так, из узников Доманевского гетто, отправленных в трудовые лагеря, смогли дожить до освобождения более 600 человек. Известно о существовании лагерей подобного типа в селах Карловка, Мариновка, Сухая Балка, Новокантакузьевка, Владимировка, Новоселовка, Молдавка, хут. Майорское Доманевского района; Колосовка Веселиновского района; Краснополье Березанского района, Сливино, Трихаты Николаевского района; Тридубы Кривоозерского района; Степковка Первомайского района.

Одной из главных особенностей трагических событий Холокоста, имевших место в юго-восточной части Транснистрии, является то, что число погибших здесь евреев, значительно превосходит общую численность еврейского населения, проживавшего на этих землях к моменту начала немецко-румынской оккупации. Это объясняется тем, что для уничтожения в лагерях смерти, гетто и трудовых лагерях на эту территорию было депортировано значительное число евреев из Бессарабии, Буковины, а также большая часть одесских евреев, к их числу следует также добавить тех евреев, которые очутились в числе беженцев и военнопленных. Эта особенность составляет одну из главных трудностей для определения числа жертв Катастрофы в этом регионе.

Распространенным в отечественной литературе является мнение о том, что немецкая и румынская политика в еврейском вопросе существенно различались. Не подлежит сомнению, что немецкие оккупанты проводили в южноукраинском регионе жестко спланированную линию на полное уничтожение всего еврейского населения, не останавливаясь перед самыми жестокими и циничными методами ее реализации. Такой подход не оставлял местным евреям в немецкой оккупационной зоне ни малейших шансов на спасение, обрекая их на безусловную смерть. Ру-

⁸ Цит. по: Аб Мише (Анатолий Кардаш) У Чёрного моря. Полудокументальное повествование / А.Кардаш – Иерусалим, 2004.

мынская политика в этом вопросе, хоть и развивалась в фарватере немецкой и была не менее жестокой и беспощадной, при этом все же не была столь последовательной и практически не планировалась на далекую перспективу. Проведя крупные акции массового уничтожения евреев Одессы, Бессарабии и Буковины в лагерях смерти Богдановке, Доманевке и других местах, румынские власти одновременно создавали еврейские гетто и трудовые лагеря (чего не было в южной части немецкой оккупационной зоны). Такой подход оставлял для части евреев хотя бы небольшой шанс на спасение и некоторым из них действительно посчастливилось воспользоваться этим шансом. Впрочем, никто бы не мог поручиться за их судьбу, если бы не успешное контрнаступление Советской армии в конце 1943 г. и весной 1944 г. и освобождение ею территории Украины от оккупантов. Большинство исследователей сходятся во мнении о том, что именно в Транснистрии процент спасшихся евреев был самым высоким по сравнению с любой из немецких оккупационных зон (до 30 %). Не оспаривая этого мнения, отметим все же, что когда речь заходит о юго-западной части Транснистрии, то совершенно очевидным является то, что количество евреев, погибших от рук оккупантов в этой ее части, в несколько раз превосходит число евреев уничтоженных в южной части немецкой оккупационной зоны. Приведенные факты убедительно свидетельствуют, что Холокост, организованный румынскими оккупантами был ничуть не менее жестоким, беспощадным и циничным, чем в тот, который осуществлялся в немецкой зоне.

Одним из наиболее дискуссионных остается вопрос о численности евреев, которые стали жертвами антисемитской политики немецких и румынских оккупантов на данной территории. Согласно «Докладной записке Одесской областной Комиссии содействия в работе Чрезвычайной Государственной Комиссии», составленной 9 января 1945 г. только на территории Доманевского района замучено и расстреляно 115038 человек (ГАОО, л. 25). Не вызывает сомнения то, абсолютное большинство из них составили евреи. Стоит учесть и то, что это были лишь предварительные подсчеты.

Есть и другая статистика. Обратимся к записям Раду Лекка – генерального уполномоченного румынского правительства по еврейскому вопросу. Он приводил такие цифры: «Евреи, расстрелянные в Транснистрии в 1941 году, вывезенные из Бессарабии и частично из Буковины...

Коммуна Богдановка уезда Голта – 48 000.

Коммуна Думанковка (Доманевка) – 14 000.

Коммуна Мостовой (Мостовое) Березовского уезда – 32 600.

Выведенные и вывезенные из Николаева, Херсона и Одессы по этапу и поездами и казенные СС и частично жандармами в немецких колониях Рейхштат, Лихтенфельд и т. д. в районе Мостового – 150 000».⁹ Данные цифры существенно расходятся со статистикой, приводимой в Актах советских Комиссий по расследованию злодеяний оккупантов (по Богдановке указанное число жертв в приведенном выше документе уменьшено на 12 %, по Доманевке – на 23 %). В силу этого, корректировке в сторону увеличения должно быть подвергнуто и конечное число расстрелянных. К ним следует добавить евреев, погибших в ходе этапирования (не менее 20 тысяч человек), а также местных евреев, уничтоженных в начале оккупации. Таким образом, общее число евреев, уничтоженных нацистами в юго-восточной части Транснистрии приближается к 200 000 человек и эта цифра далеко не выглядит преувеличенной. К сожалению, более точной цифры мы уже никогда не сможем узнать.

Литература:

1. Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду / Л. Сушон // Слово. – 1998 г. – 23 октября.
2. Государственный архив Николаевской области (ГАНО). Ф. Р. 1002, оп. 3
3. ГАНО. Ф. Р. 1002, оп. 3
4. Козирева М.Е., Сугацька Н.В. Масове знищення єврейського населення на території Миколаївщини під час фашистської окупації / М.Е. Козирева, Н.В. Сугацька // Еврейское население на Николаевщине. Сборник документов и материалов: В 2-х т. – Т. 2. – Николаев, 2004. – С. 25-37.
5. Уничтожение евреев СССР в годы немецкой оккупации (1941 – 1944). Сборник документов и материалов / Ред. И. Арад – Иерусалим: Ядвашем, 1991.
6. Круглов А. Хроника Холокоста в Украине 1941 – 1944 гг. — Днепрпетровск: Центр Ткума, 2004.
7. Боровой С. Гибель еврейского населения Одессы во время фашистской оккупации / С. Боровой – К., 1991.
8. ГАНО. Ф. П. 10, оп. 1
9. Миколаївщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1944. (До 60-річчя визволення області від німецько-румунських окупантів) – Миколаїв, 2004.
10. Государственный архив Одесской области (ГАОО). Ф.П. 11, оп. 11, д. 25.
11. Південна Правда. — 1967 г., 26, 29 августа.
12. Стародинский Д. Одесское гетто. Воспоминания / Д. Стародинский – Одесса, 1991.
13. ГАОО. Ф. 2238, оп. 1
14. Одесская газета. — 1942 г. — 12, 14 января.

⁹ Цит. по: Карпенко И. на краю оврага / И. Карпенко // Лехаим – 2006. - № 6 (170).

15. Сушон Л. Транснистрия: евреи в аду. Черная книга о Катастрофе в Северном Причерноморье (по воспоминаниям и документам) / Л. Сушон — Одесса, 1998.
16. Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ). Ф. 7021, оп. 69, д. 79.
17. Цит. по: Вигор О.В. Нищення єврейського населення в роки Другої світової війни в селі Мостове та його околицях / О.В. Вигор // 220 років разом. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції – Вип. 1. – Миколаїв, 2012.
18. Истребление одесских евреев «Сообщение Вальдика» / Публикация, перевод с нем., вступление и комментарии А. Круглова // Голокост і сучасність — 2008. — № 2(4).
19. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941-1944 годах / Сост. А. Круглов. - К., 2002.
20. Шитюк М.М., Сугацька Н.В. Геноцид проти євреїв Південної України в роки німецько-румунської окупації (1941 – 1944 рр.) / М.М. Шитюк, Н.В. Сугацька – Миколаїв, 2008.
21. Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) – К. Державний комітет архівів України, 2000.
22. ГАНУ. Ф.Р. 2689, оп. 2
23. Забарко Б. Память и история. Жизнь и смерть в эпоху Шоа (Холокоста). Воспоминания и свидетельства последнего поколения, пережившего Холокост // Заметки по еврейской истории – 2006. — № 11-12 (72).
24. ГАНУ. Ф.Р. 2255, оп. 1, д. 1363, 1364, 1365, 1366, 1400, 1403, 1407, 1408.
25. Цит. по: Аб Мише (Анатолий Кардаш) У Чёрного моря. Полудокументальное повествование / А.Кардаш – Иерусалим, 2004.
26. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории СССР / И.А. Альтман – М., 2002.
27. ГАОО. Ф.П. 11, оп. 11
28. Цит. по: Карпенко И. на краю оврага / И. Карпенко // Лехаим – 2006. - № 6 (170).

The Peculiarity of the Holocaust Timeline in the Southeastern Part of the Romanian Occupation Area Transnistria.

Summary: The article is devoted to the Holocaust on the territory pertaining to Transnistria from August, 1941 to March, 1944. Nowadays it is the part of Nikolaev region in Ukraine situated to the west of the Southern Bug. It was the period of mass murder of the Jews, deported here from Odessa, Bessarabia and Bukovina. For this purposes ghettos and labour camps were established on that territory. The total number of victims of the Holocaust on this territory was about 200 000 people.

Key words: Transnistria, Jews, Holocaust, deportation, ghetto, mass murder, folksdojche

V

ПОЛИТИКА И ДРУШТВО

ЖЕЛИМИР КЕШЕТОВИЋ

Факултет безбедности

Београд

СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 321:364

Монографска студија

Примљен: 23.03.2013

Одобрен: 26.04.2013

METHODOLOGICAL AND POLITICAL CHALLENGES IN CRISIS AND DISASTER RESEARCH**

Summary: Since ancient times, people have dealt with crises and disasters, and tried to avoid these events and mitigate and minimize their consequences. Over the time, the concept of crisis is developed, but the crisis management concept as a product of the XX century. The authors present the theoretical sources of crisis management and analyse crisis as a theoretical problem and a challenge for research. Special attention is given to the observation of the crisis in the political context, giving the possible theoretical and methodological framework for the study of crises and disaster. Public management in crisis and disaster management is becoming increasingly important and essential task of contemporary society. By the fact that it represents a serious threat to the structure of political or safety systems, the management crisis involves the strategic knowledge, prediction and control of the uncertain situation at all levels.

Key words: crisis, disaster, political context, methodology, research, safety

Introduction - From Fatalism to Rational Crisis Approach

From the beginning of time, people in different ways tried to prevent, avoid or at least mitigate various types of dangerous and undesirable situations.

* srdjan.milasinovic@kpa.edu.rs

** This paper is part of the research Project No. 47017 *Security and protection of management and functionalization of the educational system in the Republic of Serbia* (basics, principles, protocols, procedures and tools) implemented by the Faculty of Security Studies, University of Belgrade, and was funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia.

ons and to manage crises. Hatred of others, envy, material inequality, religious diversity, myths and conspiracy theories are just part of the propaganda arsenal, which explains why the solution should be sought in situations of conflict and war. The concept of crisis has evolved and developed during the time, and its meanings were often changed while its vertical and horizontal expansion and application spread rapidly even today including different situations and aspects of social life. Crisis management is both as a term and as a concept, a product of the twentieth century. In fact, the origin of the term *crisis management* is in the political sphere.¹

As John Gottschalk said, in a sense, especially at the highest levels of government, crisis management can be seen as creating tactics for dealing with situations that are developing quickly with the consequences to national security. People who professionally deal with these situations and their resolution determined that the time of its creation is precisely October 1962. The circumstances of its birth were associated with the Cuban Missile Crisis and groups involved in crisis management in the White House. Scientists and government officials called this activity „crisis action planning“ or just „crisis management“ which can sometimes lead to confusion. (Gottschalk, 2002).

Crisis management as a function or crisis management activity is older than the term itself. Thus, the management of special events as a formal responsibility of the U.S. government emerged with efforts to respond to the growing threats of fire in the big cities in the 19th century. Later, crisis management emerges as an organization, with formed institutions, bodies and agencies that deal with crisis management. (Kešetović, 2008).

Among the authors there is almost a consensus that the modern field of crisis management emerged by solving the crisis caused by poisoning with Tylenol drug made by Johnson & Johnson Company, which was a turning point in 1982 and set the standard in this area. (Mitroff, 2000).

The emergence and development of crisis management as a theoretical concept has been preceded by research of various aspects of crises, disasters and similar events, as well as individual, collective and organizational responses to them within political science, psychology, sociology, management and administrative sciences that resulted in the fund of scientific knowledge which, nowadays, is an integral part of the knowledge on crisis. As stated by

¹ It is claimed that U.S. President John F. Kennedy first used this phrase during the Cuban crisis in 1962 when the U.S. confronted the Soviet Union due to installation of Soviet nuclear warheads missiles in Cuba leading the world to the very edge of the World War III. In that way, Kennedy described the management of a serious, emergency situation. (Milašinović, Kešetović:2011)

Uriel Rosenthal, Michael Charles and Paul t'Hart, primarily the following five sources are given (Rosenthal, Charles and t'Hart:1989).

Brinkmanship - One of the most important sources in the study of crisis are international relations. In this area, the crisis is related to acute confrontation on the brink of war between two or more countries. Observing the ways of the participants' behavior in these international confrontations, from a wider perspective of crisis management, crisis analysts have studied these events from the perspective of changes in the international system, its structure and communication patterns.² Others used these efforts as the basis trying to develop an international monitoring and early warning system.³ However, the majority of researches in this area are devoted to the analysis of behavior of key players and decision makers within the parties in conflict, examining their behavior under stress, patterns of communication and negotiation, as well as domestic political factors that influence the decision-making process.⁴

Disasters - Another important source of crisis research is disaster analysis, especially the development and management of situations that involve a collective stress. It is a very wide range of events such as natural disasters like earthquakes, floods and tornadoes, those caused by human activities such as a loosening of dams, buildings demolition, fires, train collisions and industrial accidents, but high-risk events such as nuclear accidents and accidents in the petrochemical industry, as well. Nowadays, there are a number of standard empirical studies and bibliographies that cover key issues in the field of disaster.⁵

² McClelland, C., "The Acute International Crisis", *World Politics*, 14, 1961, pp.109-128; Beal, S.L., *System Analysis of International Crisis*, Washington: University Press of America, 1979; Brecher, M., Wilkenfeld, J., and S.Mosher, *Crises in Twentieth Century*, Oxford: Pergamon Press, 1987, Vol I and II.

³ Belden, G.T. "Indications, Warning and Crisis Operations", *International Studies Quarterly*, 21, 1977, pp. 181-198; Andriole, S.J., and R.A.Young, "Towards the Development of an Integrated Crisis Warning System", *Ibid*, pp. 107-150.

⁴ George, A.L and R.Smoke, *Deterrence in American Foreign Policy: Theory and Practice*, New York: Columbia; Snyder, G.H. and P. Diesing, *Conflict Among Nations: Bargaining, Decision Making, and System Structure in International Crisis*, Princeton: Princeton University Press, 1977; Brecher, M., *Studies in Crisis Behaviour*, New Brunswick: Transaction Books, 1978; Holsti, O.R. "Theories of Crisis Decision Making" in *Diomacz: New Approaches in History, Theory and Policy*, New York: Free Press 1979, p. 99-136; Gilbert, A.N. and P.G.Lauren, "Crisis Management: An Assessment and Critique", *Journal of Conflict Resolution*, 24, (1980), pp. 641-664; Lebow, R.,N., *Between Peace and War: The Nature of International Crisis*, Baltimore: John Hopkins University Press, 1980; Roberts, J.M., *Decision Making During International Crisis*, London: McMillan, 1988.

⁵ Dynes, R.R., *Organized Behavior in Disaster*, Lexington:Heath, 1974; Quarantelli, E.L., *Disaster: Theory and Research*, New York: Sage, 1978; Turner, B.A., *Man-Made Disaster*, London: Wykeham, 1978; Cuny, F.L., *Disaster and Development*, New York: Oxford University Press,

Conflicts - Studies of social and political conflict have over time become very numerous and thematically quite broad, covering the conflict management, as well. These include events such as a coup d'état, revolutions, demonstrations and riots in the cities, strikes and other conflicts related to labor relations, domestic and international terrorism.⁶

Individuals and groups - following a long tradition established in psychology, there have been numerous studies of how individuals make decisions during crisis situations. They are all based on the concept of stress, where the stress is considered quite broadly (as stimulus, as perceptual phenomena and as behavioral response). In addition, stress can be observed and measured in different ways: biophysical, cognitive-psychological and interpersonal and collective. There is a tendency to combine these concepts during decision making processes under stress.⁷ The relationship between stress and individual behavior in making decisions and solving problems has been investigated with different individuals and in different situations, including probe patients, struggling soldiers and political leaders during political crises.⁸ These studies as well as those performed in laboratory conditions resulted in numerous studies that indicated various mutual influences and gave some suggestions and recommendations. A general solution is that a high level of stress adversely affects the ability to make rational decisions and right choice between several possible alternatives. Similar conclusions can apply to the behavior of small groups during crisis circumstances.

Organizations and corporations - Hermann was among the first researchers that contributed the field of crisis analysis.⁹ His pioneering paper linked the abundance of various researchers' findings in an effort to develop

1983; Drabek, T.E., *Huma System Response to Disaster: An Inventory of Sociological Findings*, New York: Springer, 1986; Comfort, L.K., *Managing Disasters: Strategies and Policy Perspectives*, Durham: Duke University Press, 1988.

⁶ Gurr, T.R., *Why Man Rebel*, Princeton: Princeton University Press, 1970; Gurr, T.R., *Hanbook of Political Conflict: Theory and Research*, New York: Free Press, 1980; Zimmerman, E., *Political Violence, Crises and Revolutions: Theories and Research*, Boston: Hall, 1983; Schmid, A.P., Jongman, A.J. et al. *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases and Literature*, Amsterdam: North-Holland, 1988.

⁷ Lazarus, R.S., *Psychological Stress and the Coping Process*, New York: McGraw-Hill, 1966; Holsti, O.R., *Crisis, Escalation, War*, Montreal: McGill-Queens University Press, 1972; Janis, L.J. and L.Mann, *Decision Making: A Psychological Analysis of Conflicts, Choice, and Commitment*, New York: Free Press, 1977.

⁸ Grinker, R.R. and J.P. Spiegel, J.P., *Men Under Stress*, Philadelphia, Blakiston, 1945; Wiegele, T.C., "Decision Making in an International Crisis: Some Biological Factors", *International Studies Quarterly*, 17, (1973), pp. 295-335; Holbrook, M.B. and Ryan, M.J., "Modeling Deceision-Specific".

⁹ Hermann, C.F., "Some Consequences of Crisis wich Limit the Viability of Organizations", *Administrative Sciences Quarterly*, 8, (1963), pp.61-82.

a conceptual model of the effects of the crisis on the organization performance. This original effort was the starting point for many studies that followed in this area. Following the economic crisis in the late 1970s and early 1980s, the literature about the corporations' breakdowns, limiting costs condition and organizational changes under pressure appeared. It treats the effects of internal and external trouble and stress sources and how they affect the structure of authority, communication flows, job satisfaction and the quality of organization and its member's efforts.¹⁰

On the basis of these theoretical sources, nowadays there is intensive development of crisis research, and the crisis management has become a subject matter at numerous faculties and research institutes in many countries. Crisis and crisis management are significant as the subject of theoretical interest, as well. Crisis and conflict management represents a challenge for the theory, since scientists with concise and neat theories based on "normal" conditions and situation, are not accustomed to deal with incidents and events that deviate from the standard. Despite to this, the human thought of crisis has evolved so that the concept of disaster and destruction as divine punishment was ceded with the ratio-scientific explanation of the cause, patterns and characteristics of crises and conflicts. This is illustrated by the fact that the study of crises and conflicts in the world today is very developed.¹¹

¹⁰ Milburn, T.W., Schuler, R.S. and K.H. Watman, "Organizational Crisis, Part I: Definition and Conceptualization", *Human Relations*, 36, (1983), pp. 1141-1160; Milburn T.W. et al., "Organizational Crisis, Part II: Strategies and Responses" *Human Relations*, 36, (1983), pp.1161-1180; Cameron, K.S., Km, M.U., and D.A. Whetten, "Organizational Effects of Decline and Turbulence", *Administrative Science Quarterly* 32, (1987), pp.222-240; Koberg, C.S., "Resources Scarcity, Environmental Uncertainty and Adaptive Organizational Behavior", *Academy of Management Journal*, 30, (1987), pp. 798-807.

¹¹ Conflict Studies, Conflict Analysis - U.S., UK, Theories of crises and conflicts, The crises and conflicts Sociology - Russia is a scientific discipline that is taught at a number of university of security studies and human sciences worldwide. In the neighbouring surroundings of the Republic of Serbia, the mentioned discipline is taught at the University of Zagreb, University of Primorska - Slovenia, University of Sarajevo, University of Cyril and Methodius in Skopje - Faculty of Philosophy. The importance of discipline is stressed by a number of international and national institutes engaged with a problem of social crises and conflicts, and their resolution, of which the best known are: Center for Research on Conflict Resolution, the University of Michigan. United Nations Institute for (UNITAR). Center for Conflict Analysis England: Institute for Conflict Research in Oslo, Canadian Peace Research Institute, Finnish Institute for Peace Research, while the two most significant international institutes are: the Stockholm Peace Research Institute SIPRI, which deals with the documentation and analytical studies, and the International Institute of Peace in Vienna, which was established with support of the Soviet Union and other Eastern European countries. Among the major organizations, the International Association for Peace Research (IPRA) in Groningen, The International Peace Research Association in Philadelphia, and others are distinguished. Milaši-

Crisis management as cognitive-theoretical discipline is of particular importance for the understanding of modern processes and events in the world, especially from the standpoint of security doctrine, institutions of social control, and, in general, humane profession. Unprevisibility and escalation and various forms of social crises and conflicts (from war to the group and racial) after the end of world bloc division in the early 1990s - both in transition countries and in countries of the third and fourth world - has further settled humanistic public to release a different approach in the study and resolution within the social and interstate conflicts and crises. Besides a number of national and international research institutes there has been a strong development of the non-profit sector which at different levels of generality and specialization became interested in issues of peace and of all type crises and conflict studies, from interstate, ethnic and religious to business and family issues.¹²

It must be told that even the well developed world is still looking for an adequate theoretical framework for the crisis research. The development of theoretical and conceptual framework implies the need of the researchers to move from simple and prescriptive models that supply managers with standardized checklists with information on what should be done prior, during and after the crisis, to descriptive models that develop and/or test models, concepts and theory of crisis management in order to determine how and why the crisis management efforts have been successful and effective.

Crisis as a Theoretical Problem

Crisis management as a science is still in its early life, largely because of the difficulties in measuring, standardization and comparison of crisis situ-

novic, S., Kešetović, Ž., Crisis Management, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2009.

¹² In the nonprofit sector the following organizations are of particular importance: Center for Information Technology and Dispute Resolution at the University of Massachusetts; Conflict Management Group (CMG) established by the U.S. Harvard University, Fund for Peace, USA; INCORE, the organization of initiatives holder for conflicts and Ethnic Affairs resolution (Initiative on Conflict Resolution and Ethnicity) established by the University of Ulster and the United Nations University, Professors World Peace Academy – a nonprofit educational organization dedicated to the peace activists establishment for peacekeeping missions around the world with branches in over 100 countries. PWPA publishes studies on the issue of conflict resolution, and regularly publishes a journal International Journal on World Peace, International Crisis Group (ICG), Men's International Peace Exchange, Peace Action, USA; Peace On Earth Foundation's; Peace Brigades International (PBI); Peacelink Italia, PeaceQuest; Transnational Foundation for Peace and Future Research, Sweden; Milašinović, S., Kešetović, Ž., Crisis Management, Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade, 2009.

ations. In addition to the general lack of consents of the crisis management measures and vocabulary, many organizations have difficulties to release the information about the structural weaknesses of management. There are real environmental sanctions - such as legal and market - acting against the current trends of transparency and accountability.

It must be recognized that the rigidity of the scientific method is not always applicable in crisis situations. It does not fit in according to Karl Popper, generally accepted criteria for the classification of an activity as a scientific activity. In addition to the complexity (and, to some extent, uncertainty) of the concept of crisis and disasters, there are two very significant aggravating factors make that the scientific research of these phenomena are almost impossible, given by Bertrand Robert and Chris Lajtha (Robert and Lajtha, 2002). Here is the point:

- Crisis is an event that is relatively rare. As a result, many forms of numerical validation or statistical approaches are, therefore, much harder applicable;
- Crisis is an event that cannot be reproduced. Each crisis situation is unique. The idea of its reproduction or the ability to reproduce the event in experimental conditions is not valid. In that sense it is not possible to carry out successive and hypotheses tests based on an identical experience;
- It is not possible to detect the error in the existing and proposed theories. No one can prove without a doubt that the different treatment of the crisis had a different (acceptable) result;
- It is not certain that a real life experience would really look like that set in the scientific model. Fabricated crisis are impossible to be tested in real life;
- Experiments with living subjects are not an option. For obvious ethical reasons it is not possible to set the explosion at an industrial plant or launch a biological attack, in order to measure the effects of different responses to these events; and
- The price of experiment is unacceptable. When wagers include human lives and the great impact on social infrastructure, experimentation is simply unthinkable.
- Researchers earn for living by publishing. Very few decision makers are willing to open their doors to researchers and permit them to observe and write about how they manage the crisis. When the crisis is in its so-called acute phase, crisis researchers cannot be omitted from crisis command center.
- Second, researchers are rarely allowed and permitted to witness the crisis itself.
- Even when researchers are invited they tend to question managing models and beliefs. They have a number of uncomfortable questions, while managers want immediate advice for action ("I called you to give me a solution, not to question me"). And that's why researchers are not invited...
- In the stage of collecting feedback information, the available information is partial and flawed. Power play, potential legal repercussions can cause lack or corruption of information

- As witnesses' experts, researchers may be forced to answer questions made by public authorities (boards of inquiry, courts, etc.) on how to manage the crisis and the quality of crisis preparation, which may have implications to the members of the crisis team and the responsibility of the company or organization affected by the crisis.
- Paradoxically, pre-crisis phase of the crisis are more accessible to researchers because they appear to have fewer barriers. However, very few organizations are interested in this phase of crisis management.

Based on the presented it is possible to understand why there is a relatively small number of researchers in the field of crisis and crisis management.

Basically, crises and disasters researcher faces with the same methodological problems as well as researchers in all areas of behavioral and social sciences research. However, the crisis situation itself creates new and specific problems or increases standard and already known ones that the researcher has to deal with. (Killitm, 1956). The main tools in the crises and disasters research - a theory, a hypothesis, an appropriate research design, selection plan for the research study, a strategy for collecting data or documentation of observations, and the way to understand the meaning of the collected material - are more or less recognizable and similar to those used in other social sciences.

The main difference between the research of crises and disasters and other phenomena is primarily in the context in which it is implemented (Mileti, 1987:69; Taylor, 1978:276). The bigger differences between normal (everyday) situation and the context in which other studies are conducted in the social sciences and the context of the crisis, the greater the challenge for researchers (Stallings, 2002b :21-22). This means that the research carried out during the period of acute crisis is facing the challenges which are not in phase prior to the crisis (the mitigation and preparation), but also after the crisis has passed (in the later stages of recovery from past crises).

The core of the difference between "normal" and the research during everyday conditions and research in crisis conditions Stallings reduces to:

- (1) Time, that is when the process of observation and data collection and other material begins with regard to the beginning of the crisis/disaster;
- (2) Access, which refers to the initial contacts of researchers with subjects that are to be interviewed, the respondents in the survey and those who have documents and other relevant materials; and
- (3) Generalizability, or what the Killian calls the ability to draw valid conclusions from studies of crises and disasters (Killian, 2002:56).

While many of these problems have only partial solutions, triangulation of certain research patterns that use different methods of disaster research can provide valid conclusions. Of course, these three dimensions are interrelated: the ability to generalize research findings of individual crises and disasters is directly affected by successful solving of the problem of timing and approach, while the access to the relevant subject is associated with the issues of the time dimension. (Stallings, 2007:56)

The Political Context of Crisis Management

In a modern context highlighting of certain social situations or specific events using the term “crisis” has become a political act.¹³ Therefore it is no longer a routine bureaucratic work, but the challenge for political leaders and top managers. When society or some of its top institutions fall into a serious crisis, the public sight is fixed on leaders (presidents, prime ministers, mayors and other officials) from whom is expected to eliminate the threat or at least minimize the damage. At the same time, political rivalry between the various actors about the interpretation of fast-changing events appears.

In everyday life, in some situations, it is crystal clear that this is a crisis, while others are certainly debatable, so that they fit into the concept of crisis development: the situation definition with the term crisis is a product of the political process. Some situations “become” crisis, which means that they travel in the continuum, which ends with “no problem” at the one of this end, and “deep crisis” at its another end (and back).

Crises give free rein to politicians and increase their legitimacy, but it may not last too long. At the time of serious crisis of view of the nation is pointed to the political leaders. Often, the successful resolution of the crisis makes them real statesmen and, contrary to that, failure eliminates them from the political scene. Behind President Jimmy Carter in 1979 stood the most of the American people supporting him in his efforts to free the hostages from the U.S. embassy in Tehran held by radical students, supporters of Imam Khomeini. After 444 days in total of imprisonment and 11 months of unsuccessful actions, he easily lost the election having Ronald Reagan for the opponent. Citizens demand results and punish failure.

The final resolution of any serious crisis involves a general consent on its causes and issues as well as on the responsibility of some of its actors.

¹³ Thus, for instance, during the socialisms it was spoken about the crisis only in Western countries, and the socialist countries had “temporary difficulties”. Similarly, workers’ strikes were euphemistically called a “work stoppage”.

Once the operational part that dealt with the crisis was over, a kind of battle of interpretation of past events and the role of individual actors, leaders and their organizations in the last crisis appears. This leads to a need of very different skills and knowledge than those implied by crisis operational branch. The outcome of the battle, and who will be and how much convicted for the occurrence of the crisis or for incompetent dealing with it, depends on the fate of political leaders, administrative officials and top managers in corporations, as well as the reputation, credibility and legitimacy of organizations and agencies they lead. It should be noted that here, as often in life, the truth and the facts themselves are not essential, but it is primarily due to the interpretation of the facts and their placement in different semantic contexts. The reality is not defined by those who know best but those who manage it. It is, however, not essential if someone did a really good job or not for which he/she is competent, responsible and paid, but how much and how able he/she is to shape the meaning and interpretation of the past events and its place and role in it.

So, at the end of the crisis it is necessary to implement the process of determining liability which is not always only the way to end the crisis, but it also can extend its life, and transform the perception of the crisis itself, its causes and flows, as well as its consequences. In many cases, the process of determining the responsibilities initiated by crisis produce the actual crisis after crisis in which some tough questions about the conduct, management and skills have been asked. Specifically, these processes elevate the initial set of events from the operational level to the political arena. What began as an accident or series of accidents becomes a “power play”, the story of power, competence, leadership and legitimacy (or its absence) (Boin et al. 2010). In addition, a much wider circle of problems and issues than those associated with the initial event itself can occur.¹⁴

All disclosed are primarily related to the crisis that occurred in reality and in which the actors actually did fail because successful examples of prevention and mitigation of the crisis do not attract too much attention. Success in managing the crisis is not even news. It is hard to give someone credit for things that did not happen and for the serious consequences that have not occurred in the media surroundings obsessed with finding errors in the political arena, which is itself focused on the search for the culprits rather than to praise of politicians and managers. Contrary to this, when things go wrong,

¹⁴ Thus, for instance, after Hurricane Katrina in New Orleans, the security questions raised concernig the “colored” and the poorest U.S. citizens in front of terrorism and natural disasters, problems of economic injustice, poverty, racism, insensitivity of the government towards the most vulnerable part of the population and lack of responsibility towards the environment.

they are faced with an outbreak of negative publicity and critical examination. The situation is further worsen by the fact that success and failure are estimated by observers and those who are interested in presenting stories about the crisis in a way in accordance with their particular interests and viewpoints.

Blaming others and/or getting rid of the responsibility from himself/herself is the political life, which involves official government authorities and agencies, some officials and political parties. Sometimes one gets the impression that finding the victim, in a sense, makes others feel better, and soon after that, all can forget what had happened and move on.

The undertaken efforts with the goal of shaping public understanding of events usually begin in the middle of acute phase of the crisis, but it comes into focus only when the dust settles. No professional player during crisis can afford to avoid that game. Those who are careless and unworried and who think that they were doing well and that their actions spoke for themselves were badly wrong. Lulled in their personal success they can, when it is already too late, realize that the process of determining responsibility can hide unpleasant consequences when you start operating after the political crisis management.

Provide an explanation of what actually happened involves tactical mix of factual reconstruction, image manipulation and drawing lessons. The reconstruction and evaluation of complex management episodes is quite difficult under normal circumstances, and the circumstances of great crisis are almost impossible to do something like that, and not to meet with strong political pressure. Because of its dramatic and disturbing nature, crisis set questions that are not easy to give a clear and explicit answer: Why did it happen? What was done to prevent it? What should be done next?

In this context, an integral part of any crisis, especially at the end, is the actors attempt to deny crisis event, to avoid, eliminate or substantially reduce their own liability for the previous crisis event, or to attempt to transfer the responsibility to someone else, or at least to share the responsibility. All these attempts have often referred to the phrase “blame game”, as term that is widely used and somewhat indefinite in political debates.¹⁵

¹⁵ Researchers in political science often play about responsibility understood as a set of interactions of elected politicians and the general public and voters in general. There are at least three general ways in which politicians' management responsibility and guilt even though it is not always possible to precisely delineate. The first is a presentation strategies (what Schlenker called “impression management”), so that the arguments are chosen to minimize or avoid blame, for example choice of apology that should diminish accountability and justification to convert the responsibility into trust. The second is the strategic policies – for example choice

Application of this phrase in the field of crisis management, Boin et al suggest that it is related to the interaction between the participants who are willing to protect their own selfish interests rather than to serve the common good. When attempts to research the crisis convert into a game about determining the responsibility, finding the truth through dialogue and debate, the lost ahead of the defensive rationalization ("we did nothing wrong"), intentional suppression and distortion appears. If all the actors of the crisis (individuals and institutions) were fully prepared to make the most objective and honest dialogue and by comprehensive analysis of the facts and arguments exchange forces (rather than argument forces exchange) investigate all aspects of crisis events and activities of each actor in order to determine their committed errors and omissions, and therefore their guilt and responsibility, and accept the consequences of that, then there would be no games about responsibility. In the reality in which both individuals and institutions work primarily through the prism of their own interests and positions of power it is, however, very rare. The game about responsibility does not necessarily always happen. In some post-crisis contexts, there are also forms of cooperation that are not obsessed with assigning responsibility or restoration of degraded image or reputation (Seeger et al, 2005). Such organizations are able to create a framework of events that increases the motivation of those affected by the crisis and encourages cooperation with others and their support.

Game of liability involves interaction between the two groups of participants - those who blame the defendants on the one hand, and those who transferred the responsibility and those to whom the responsibility is transferred to, on the other side. In the political sphere, everything is based on the idea that politicians, with an effort to gain the trust of the voters and avoid guilt, faced within each political domain with the choice to take direct control or to entrust it to others, while voters or citizens choose between praise or blame from those that have direct control in public politics. If the investigation after the crisis reveals the failure in preventing the crisis event or responding to it, then the situation becomes politically delicate and causes two types of reactions. In the center of the debates that necessarily ensue in the political arena may be emphasizing the need to learn from mistakes, redefining and improving the organization's policies according to that or, else, it can focus on the issues of guilt and responsibility as a kind of extension of crisis poli-

between the policies that support the policy risk and that supporting victim risk. The third way to manage the liability relates to agency strategy, namely, the choice of institutional arrangements to minimize liability as, for example the choice between direct control and its delegation. (Hood, 2002).

tics. These two approaches are often completely excluded, although in certain cases the synergies of these two are possible.

Learning requires a safe environment in which the progress motive predominates, and not a desire to gain points or avoid losses, which is difficult to achieve when the process of establishing a professional responsibility is overwhelmed with the political games having different rules. The same is applicable for objective scientific research situations.

Towards a Methodological Framework for the Crises and Disasters Research

There is a need for research studies that would follow different paradigms in order to improve our understanding of crises and crisis management, that include:

- The application of chaos theory and complexity to the crisis and disaster;
- Positivistic approaches in order to quantify levels of readiness and reactions to crises and disasters and to help in predicting incidents through modeling using computer simulation;
- Phenomenological approach in order to explore the attitudes and opinions of managers in the public and private sectors on the management of crises and disasters; and
- Case studies in order to test models and concepts of the crisis management surroundings

Such research approaches should provide additional insight into crises and disasters and contribute to better understanding of the chaos and changes, which probably helps industry and public sector to accept these incidents as part of everyday life and to get ready for them and plan, when they happen, how to operate in a strategic and holistic manner, minimizing their negative consequences for the economy and society. As the crises and disasters multiply, the managers and planners skills in both private and public sectors will be increasingly important.

As part of a research project Management and Leadership in Crisis, among others, a practical goal of creating a unified methodology for the study of management and leadership in a variety of crises has been set. This methodology would represent the foundation and the starting point for studies of individual crises and crisis management and leadership in the Republic of Slovenia. In that sense the Reminder for crisis management and leadership study was designed.

The Reminder is made on the basic understanding of the crisis, in which the crisis is set as an actual threat to the basis and norms of the social system and its subsystems. For crisis, a time pressure and unclear circumstances that require rapid decisions of the relevant individuals, agencies and institutions are of importance. The process of making and implementing decisions often require different institutional paths and connections than usual or approved for normal non-crisis conditions and require activation of previously set mechanisms of the crisis management leadership. The crisis is closely bounded with the phenomenon called crisis management and leadership, which can be defined as the design procedures, agreements and decisions that affect the course of the crisis, and the scope, organization, preparation, action and resource allocation in order to conquer it. Crisis management and leadership normally takes place in the organizational chaos, under mass media pressure, in stressful conditions and in the lack of accurate information, with just few most important features.

The Reminder is methodologically primarily derived from cognitive-institutional approach to the study of crises and crisis management and leadership, which is being developed within the framework of the European Crisis Management Academy and research project Project Crisis Management Europe. Cognitive-institutional approach focuses on the analysis of numerous individuals, groups, networks and institutions in crisis and in that sense represents the perception, knowledge of people skills, dealing with crisis, as well as group and institutional framework in which decisions are made. In addition, during the preparation of the Reminder other relevant methodological approaches, especially functional, systemic and symbolic-political, were also valued in order to develop a case study.

The Reminder therefore is an instrument for studying crisis management and leadership and consists of variables and indicators. Variable represents a narrow assembly composed of individual indicators. Indicators are analytical results for the various crises analysis such as natural and man-made disasters, military, technological, environmental and economic crisis, terrorist attacks and other crises. There are numerous crisis appearances and its consequences and it is very difficult to formulate universally understanding of the crisis and crisis management and leadership. The scientific literature states that there are various crises and, with them the associated crisis management and leadership that have some common elements such as vulnerability of the fundamental values of the entity to whom the crisis is addressed, limited time for making decision, uncertainty and stress of actors of the crisis management and leadership. The Reminder, in this sense, cites elements (degrees and indicators) that are common to most of the presented crisis.

The Reminder allows multistage studies of crisis and crisis management and leadership, and in particular:

- 1st degree: situating a single crisis in the historical, political, geographical and administrative system context;
- 2nd degree: establishing a time frame and a crisis description;
- 3rd degree: crisis partition into special situations or moments that require crisis decision;
- 4th degree: repeated overall crisis review with all its complexity, such as the use of a holistic approach.

Each level has more analytical terms, variables and indicators that represent analytical guidance during the particular crises research. An attention must be paid while trying to understand the indicators' general nature, so it is possible to provide the Reminder guide for analyzing of different crisis. It has to be clear that it is not possible, from the point of the set indicators, to study all potential crisis, as some crisis are simply not enough complex or the information availability will simply not allow it. On the other hand, some crises require further specific degradation of indicators, since every crisis, besides the general and common features, has its completely distinctive situational and contextual features.

In addition to the crisis management and crisis management and leadership division to a different levels, analytical special topics decomposed to a number of variable and indicators can be established. These analytical themes include prevention and awareness of the crisis, the identification of actors of the crisis management and leadership, crisis perception, crisis management and decision-making process, political and organizational cooperation and conflict, crisis communication (collection and information processing, technical information systems, crisis communication with the public media and its role in crisis and crisis management and leadership), the crisis internationalization, the effects of the crisis time frame, the cost of the crisis, crisis management and leadership, as well as gaining experience and knowledge. The practical limit on the number of analytical issue is the crisis nature itself, researchers risk interest, the availability of data and the time available for the crisis analysis.

In addition to that the Reminder with identified levels and analytical issues and with associated variables and indicators primarily allows the *post festum* analysis (after the event) of the crisis and its management and leadership. To a certain extent, it was also possible to use it *in situ*, namely within the crisis itself. The analysis of crisis and crisis management and leadership by the Reminder allows the creation of report related to the specific crisis management and leadership, which together can form a national database of

the examples of crisis management and leadership. Reminder is designed so that, on the basis of statements about various crises, it is possible to perform primarily qualitative (to a limited extent also quantitative) comparisons of content components (analytical levels, variables and indicators). Comparative analysis of this kind can further help in post-crisis knowledge achievement of crisis management and leadership institutions.

We know different methods of collecting and analyzing empirical data in order to make a case study of crisis management and leadership, so it is therefore necessary to identify them first. During the analysis of the crisis and crisis management and leadership a great number of primary and secondary sources appear, among which the most important are: official documents (meetings records, facts statements, diaries, testimonies, authorities findings, the official opinions, the analysis of the system actions, etc.), press releases, published technical analysis, technical and scientific articles, newspaper articles and news releases on the Internet, in broadcast forms (TV, radio) and in print media. The analysis of the contents of these documents is the basis for the analysis of crisis management and leadership. Extremely useful method is interviewing with the responsible actors of crisis management and leadership, which results should be used as a supplement in content analysis of documentary sources listed above. In this sense, it is necessary to highlight especially very useful group interviews with actors of the crisis management and leadership ("symposium story"), with which it is really possible to get a complete picture of the crisis extent, the crisis perception, relationship between the actors and so on.

Some actors in fact see only a partial picture of crisis management and leadership, so that their confrontation allows them to complement and sharpen the real picture. Descriptive and comparative methods are infallible in listing, describing and confronting events and processes, important from the point of crisis management and leadership. Significant method is also a secondary analysis of statistical data that are related to the crisis and its resolution. To fulfill the Reminder successfully, it is important that different methods of collecting data and information, their selection and usage, are in accordance with the analytical levels, subjects, variables and indicators.

Endemic nature of modern crisis is a part of the political and social context. The agreements will be more difficult to reach when it comes to identification, definition and assessment of the crisis and its consequences. Different crises may be the product of different critical paths. The old order is violated, and about the new one we have to negotiate. The assumption that the crisis is the first step toward a future of many alternatives, and that the point where we will arrive in the future depends, at least partly, on the res-

ponse to the crisis, substantially raises the importance of crisis decision-making process. This requires a lot of political skill in order to transform crises and disasters form threats and accidents into an opportunity, and political advantage.

Conclusion

Public management in crisis and disaster management is becoming increasingly important and essential task of contemporary society. By the fact that it represents a serious threat to the structure of political or safety systems, which under the pressure of deadlines and complex security conditions require quick vital decisions, the management crisis involves the strategic knowledge, prediction and control of the uncertain situation at all levels. Technological revolution transformed the term of time and space, so that crises and conflicts adopt international character, while solving models include sophisticated integration and security services, and related systems. Cooperation becomes imperative, exchange of information and intelligence data requirement for success, while expenses of management must be transparent in order to ensure full public support.

In a liberal democracy, security services and its promoters must have control over the crisis development and the extent of the disaster, whether in the context of the political, legal or moral order. The methodology of crisis management requires entire and permanent engagement process, which with competence, knowledge and training guarantees the successful overcome of the conflict. This means that success is guaranteed by the uniqueness of the team and its actions, while the leader has the role of a coordinator who oversees the development of all five strategic phases: identifying the crisis, making vital decisions, reduce uncertainty and good publicity to the public, prompt and successful completion of the crisis, and, bringing instruction as inheritance of planning and training for future crises!

Crises are a potential training ground for the reform of public policy, since every lessons learned from it serves to the future generations. The old way of controlling them in a time of technological and global transformation is no longer possible, while public policy can survive only if quickly breaks it or minimize its effects. Routines that were once the privilege of the security services are increasingly becoming levers in the hands of people who drive the media content and the capacity of public attention. The crisis management is therefore moving in the institutional structure overseeing crisis situation, and creating a strategy to overcome it. Crisis and disaster planning is a responsible and important process: the illusion is that they will disappear on their own - they have to be predicted, controlled and resolved!

References:

1. Babbie, E. (1995). *The practice of social research* (7th ed.). Belmont, CA: Wadsworth.
2. Boin, A., 't Hart, P., Stern, E. i Sandelijus, B.(2010): *Politika upravljanja kriza-ma*, Belgrade:Gazette/Faculty of Security Studies, Faculty of Security Studies, Belgrade, 2010, p. 92.
3. Gottschalk, J. (2002), *Crisis management*, Oxford Capstone Publishing.
4. Hood, C.: "The Risk Game and the Blame Game", *Government and Opposition*, Vol. 37, No. 1, 2002, pp. 15–37.
5. Kešetović, Ž., (2008). *Krizni menadžment*, Belgrade: Faculty of Security Studies/Gazette.
6. Killitm, L.M. (1956). *An Introduction to Methodological Problems of Field Studies in Disasters*. Washington, D. C.: NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES-NATIONAL RESEARCH COUNCIL.
7. Malešič, M., Prezelj, I., Kopač, E. i Groselj, K. (2004) "Opomnika za preučevanje krizneg upravljanja i vodenja" u Malešič, M. (ur.) *Krizno upravljanje in vodenje v Sloveniji izziv in priložnost*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
8. Milašinović, S., Kešetović, Ž., (2011) *Krizni menadžment u istorijskoj perspektivi*, Belgrade: The Academy of Criminalistic and Police Studies.
9. Mitroff, I. (2000) *Managing Crises before they happen*, New York: AMACOM.
10. Poper, K. (1973). *Logika naučnog otkrića*. Belgrade: Nolit.
11. Robert, B., and Lajtha, C. (2002). "A New Approach to Crisis Mangement", *Journal of Contingencies and Crisis Management*, Vol 10, No 4, 2002, pp. 181-191.
12. Ritchie, B.W. "Chaos, crises and disasters: a strategic approach to crisis management in the tourism industry", *Tourism Management* 25 (2004) 669–683.
13. Stallings, R.A., (2007). "Methodological Issues" in Rodríguez, H. Quarantelli, E.L., and Dynes, R.R. (eds) *Handbook of Disaster Research*, New York: Springer.
14. Seeger, M. W., Ulmer, R. R., Novak, J. M., Sellnowp, T.: (2005) "Post-crisis discourse and organizational change, failure and renewal", *Journal of Organizational Change Management*, Vol. 18 No. 1.

Сажетак

Кризе и катастрофе старе су као и човечанство и као зао усуд прате људско постојање од самог почетка угрожавајући живот и виталне вредности цивилизације. Исконски људски инстинкт за самоодржањем терао је човека да тражи и налази мање или више успешне начине да се овим догађајима супротстави, да њихове последице ублажи и смањи ако већ не може да их избегне. Кризни менаџмент је ново (модерно) име за рационалан и систематичан приступ кризама и катастрофама и покушај да се њима управља у условима савременог и све више глобализованог и повезаног света. У том смислу, као модеран менаџерски концепт и настајуће истраживачко и академско поље, он је чедо друге половине XX века.

Ипак, криза као феномен остаје озбиљан изазов са истраживаче пошто се ради о несвакидашњем и неочекиваном догађају који се не уклапа у строге научне теорије а чије је истраживање скопчано са мноштвом практичних, методолошких и етичких проблема.

Такође, самом употребом термина криза за опис неког догађаја већ се улази у домен политике и политичког где се сусрећу и сукобљавају најразличитији интереси.

Ипак, ваља имати у виду да су кризе потенцијални полигон за реформу јавне политике, јер свака поуке из њих може да послужи будућим генерацијама. Стари начин њихове контроле у време технолошке и глобалне трансформације више није могућ, а јавна политика може да опстане само ако се кризама ефикасно управља и ако се минимизирају њихови ефекти. Рутине које су некада биле привилегија служби безбедности постају све моћније полуге у рукама људи који управљају медијским садржаја и обликују јавно мњење.

Методолошки и политички изазови у проучавању криза и катастрофа

Анстракт: Од најстаријих времена људи су се сусретали са кризама и катастрофама и покушавали да ове догађаје избегну и њихове последице ублаже и умање. Током времена је развијен концепт кризе, али је кризни менаџмент као концепт производ XX века. Аутори презентују теоријске изворе кризног менаџмента и разматрају кризу као теоријски проблем и изазов за истраживање. Посебна пажња се посвећује посматрању кризе у политичком контексту. Даје се и могући теоријско методолошки оквир за истраживање криза и катастрофа. Јавна управа данас има све значајнији задатак да управљање у кризним ситуацијама катастрофама које представљају озбиљну претњу структури политичких или безбедност система, тако да управљање кризама подразумева стратешко знање, предвиђање и контролу над неизвесним ситуацијама на свим нивоима

Кључне речи: криза, катастрофа, политички контекст, методологија, истраживање, безбедност

ДАНИЈЕЛА БАРЈАКТАРОВИЋ*

Универзитет Сингидунум

Факултет за европске правно-политичке студије

Нови Сад

УДК 343.9:316.48(342.7)

Монографска студија

Примљен: 28.03.2013

Одобрен: 25.04.2013

ИНКРИМИНАЦИЈА ЗЛОЧИНА МРЖЊЕ - МОГУЋ ПУТ КА ЈЕДНАКИЈЕМ ДРУШТВУ

Сажетак: У овом чланку ауторка анализира питања која окружују злочине мржње и проблематизује начин третирања злочина у новоусвојеном Закону о изменама и допунама Кривичног законика према коме се поменуто кривично дело не третира као засебно кривично дело, већ околност у одмеравању казне. Узимајући у обзир чињеницу да злочини мржње представљају посебно опасна кривична дела која свој крајњи домет не остварују чињењем дела, већ имају ширу социјалну димензију представљајући својеврстан захтев за уклањањем појединих група из друштва, засебно третирање злочина мржње делује као једини исправан и функционалан начин решавања проблема неједнакости у демократским земљама. Да би се то функционално остварила различитост, она мора да буде контролисана формалним методама у којима ће мржња у злочинима мржње бити препозната као политичка и квалитативно другачија од побуда одређених као околности за одмеравање казне. Неконтролисана нетрпељивост карактеристична за транзициона друштва представља додатну потребу за развојем рационалног плурализма и елиминацијом егоистичне тежње сингуларистичког друштва једнаких као истих. Ауторка је виђења да са прикладним третирањем злочина мржње различитост постаје квалитет једнакости.

Кључне речи: злочин мржње, инкриминација, теорије правде, једнакост, различитост, околност, политичка мржња, Република Србија

Важност законског третирања злочина мржње полази од поставке да је у питању посебно опасан противправни акт мотивисан ставовима којима се дерогирају основне вредности савременог друштва виђених у

* danijelabar@gmail.com / dbarjaktarovic@fepps.edu.rs

једнакости грађана, толеранцији и мирном саживоту. То је акт којим се реагује на различитост због тога што је различита. Иако теоријско одређење злочина мржње окупља велики број дефиниција,¹ оне се у најширем могу свести на то да се под њим подразумева противправни акт уперен против особе, имовине или организације, мотивисан мржњом према групи којој особа, имовина или организација припада због тога што је она различита или другачија од групе учиниоца дела.

Основни мотив злочина мржње је мржња проткана пред расудним ставовима учиниоца према одређеној групи. Другим речима, у корену злочина мржње налази се предрасуда према основним својствима групе чији се члан виктимизује,² а који се од групе којој припада учинилац злочина разликује по расној, националној или етничкој припадности, верским убеђењима, сексуалним преференцијама, телесним способностима, здравственом стању, социјалном пореклу или неком другом, личном, трајном својству. Чињеница да је припадност групи условљена постојањем трајног и личног својства показатељ је да припадници групе у њу нису укључени на рационалном нивоу, због чега је приликом третирања групе са позиција злочина мржње важно разграничити да се група не разуме као асоцијација, удружење, или скуп људи повезаних креираним идентитетом и заједничким интересима, већ је у питању веза условљена једнакошћу трајних и личних својстава. (Reidy, David A. 2004: 17) Припадници групе се природно повезују кроз особине које чине њихов лични идентитет, где више личних чини групни идентитет који се идентификује кроз суму личних. Из тог разлога напад на појединца у злочинима мржње представља напад на групу која лично и трајно својство генерише као квалитет различитости.

Како се конзектвентно реченом, као примарни објект чињења злочина мржње јавља група, аутори који се баве феноменом овог деликта, става су да чињењем злочина учинилац шаље поруку о непожељности присуства одређене групе у друштву због чега ова дела добијају и назив злочина поруке (Трипковић, Милена 2011: 39). Наиме, „[и]ако се непосредно врше према индивидуално одређеним жртвама, њихова сврха је да посредно пошаљу поруку друштвеној групи којој жртва припада и другим групама које се са том групом идентификују (или би могле да се идентификују). Жртва је у том смислу „безлична“ пошто само симбо-

¹ Примера ради вид: Ковачевић, Милица 2011: 93-94; Трипковић, Милена 2011: 39-40; Dunn, Peter 2-3; Mason, Gail; Jacobs, James u Potter, Kimberly 1998: 11-16.

² Најчешћа мета у чињењу злочина мржње јесу тзв мањинске групе. Под мањинским групама у овом раду подразумеваће се све групе чији се припадници по личном и трајном својству разликују од својстава припадника већинске групе. Више о овоме Petru, Barbara (2005/06): 128

лише сопствену групу, док путем ње учинилац шаље поруку свим осталим члановима групе.“ (Трипковић, Милена 2011: 39-40) Порука коју шаље учинилац злочина мржње свој крајњи домет не остварује у оквирима групе, већ она има ширу социјалну димензију представљајући својеврстан захтев за уклањањем одређене групе из друштва и њеног третирања као непожељне и недобродошле. Стога, не чини се претенциозним закључак да се злочини мржње појављују у неједнаким, нетолерантним, дискриминаторним, нехармоничним и нестабилним друштвима у којима олако неформална, друштвена контрола контролише државну. Због тога се у друштвима која налазе у транзиционом ходу, а услед историјске подложности преласка у контролисана и нетолерантна друштвена окружња, ствара додатна нужност инкриминације злочина овог карактера.

У складу са тим, на територији Републике Србије 24. децембра 2012. године донет је Закон о изменама и допунама Кривичног законика³ према коме се злочин мржње третира као посебна околности за одмеравање казне, али не и засебно кривично дело. Наиме, чланом 6. Закона о изменама и допунама у кривично законодавство Р. Србије злочин мржње је унет као обавезна отежавајућа околност одређена на следећи начин: „Ако је кривично дело учињено из мржње због припадности раси и вероисповести, националне или етничке припадности, пола, сексуалне оријентације или родног идентитета другог лица, ту околност суд ће ценити као отежавајућу околност, осим ако она није прописана као обележје кривичног дела.“ Разлог приказаног одређења дат је Објашњењима Предлога Закона о изменама и допунама Кривичног законика где стоји: „Чланом 6. Закона уводи се обавезна отежавајућа околност за кривична дела учињена из мржње. Полазећи од релевантних међународних докумената циљ нове одредбе члана 54а Кривичног законика јесте да се обезбеди строже кажњавање, а тиме и појачана кривичноправна заштита у односу на поједине посебно рањиве друштвене групе чији су припадници жртве различитих кривичних дела која се врше из мржње због те припадности. Иако је у члану 54. Кривичног законика у оквиру општих правила о одмеравању казне већ предвиђено да ће суд приликом одмеравања казне у обзир узети и побуде из којих је дело учињено, па према томе и мржњу, та одредба је уопштена и не говори експлицитно о мржњи као отежавајућој околности (и то по наведеним основима), нити је прописује као обавезно отежавајућу околност што је учињено у одредби члана 54а Кривичног законика.“⁴

³ Службени гласник РС бр. 121/2012

⁴ Предлог доступан на: <http://www.parlament.gov.rs/upload/archive/files/cir/pdf/predlozi_zakona/4108-12.pdf> 11.02.2013.

Подложно полемици у Објашњењима предлога јесте изједначавање мржње којим се чини злочин мржње са личним побудама одређених чланом 54. Кривичног законика из разлога што се приказаним третирањем дерогира карактер мржње из злочина мржње.⁵ Као што ћемо у каснијим деловима рада видети, мржња којом се чини злочин мржње је политичка мржња која је због своје суштинске формулације у „ја-члан групе“ односу другачија од мржње засноване на личном, „јати“ односу карактеристичним за околности из члана 54. Због посебне социјалне тежине коју напад на припадника групе има, потреба за јасним, прецизним и потпуним законским одређењем самог злочина представља друштвени императив. Из тог разлога, инкриминација злочина мржње као отежавајуће околности како је то предвиђено у Закону о изменама и допунама, уместо инкриминације злочина мржње као посебног кривичног дела представља својеврсни наставак савремене дискриминације припадника, најчешће, мањинске или маргинализоване групе и овој димензији дисфункционално искоришћавање државног капацитета.⁶

Како се функционалне димензије државног капацитета разликују од дисфункционалних према начину односа према проблемима, где прва решава, а друга генерише проблеме,⁷ инкриминација злочина мржње као отежавајуће околности делује као потенцијални генератор проблема у области имплементације и слаба компензација за узроковану неједнакост, а држава као пристрасни миротворац. Иако је важећа поставка да је демократска влада „слободна да у одређеном дијапазону политичких позиција бира ону за коју држи да је сабразна њеној 'верификативној' идеолошкој поставци“ (Стојановић, Ђорђе и Ђурић, Живојин 2012: 282) релативизација ове поставке може да послужи као одступница од обавезе државе да осигура слободу и слободно делање свим својим грађанима.

⁵ Постоје аутори који на теорисјком нивоу потврђују ову сличност сматрајући да се тип мржње из злочина мржње може повезати са ниским побудама при чему уколико ниске побуде подразумевају користољубље, освету, извршење или прикривање другог злочина, љубомору, онда се ово значајно разликује од мотива за учињења злочина мржње. Више о томе вид. Ђурић, Јован 2011: 30-31.

⁶ Према Ђ. Стојановићу и Ж. Ђурићу државни капацитет се на најопштијем плану може одредити „као способност за извођење функција, решавање проблема, те формулисање и реализацију циљева“ (Стојановић, Ђорђе и Ђурић, Живојин 2012: 129), али и као „способност за ефективно и ефикасно одржавање и обављање типски одређених задатака.“ (Ибид) У овом раду, капацитет смо склонили да одређујемо у складу са првим предлогом.

⁷ Више о односу функционалне и дисфункционалне државе види у Стојановић, Ђорђе и Ђурић, Живојин 2012: 187-191.

Свака врста такве одступнице представља корак уназад од напретка учињеног под утицајем теорија правде (*theories of justice*), где, према Дворкину (*Dworkin*), на пример, држава све своје грађане треба да третира са једнаким обзиром и бригом. (Dworkin, Roland 1977: 272-273) У околностима када је захтев за једнаким третирањем негиран непризнавањем квалитета различитости, Дворкин уводи идеју о праву на разликовање као људском праву (Dworkin, Roland 1977: 273-274). Иако би формално етаблирање права на различитост представљало радикалан корак, његова практичка реформулација кроз захтев за толеранцијом комплементарна је концепту „демократске једнакости“ (*democratic equality*) Елизабет С. Андерсон (*Elizabeth S. Anderson*). Према овом концепту демократска једнакост представља принцип који се заснива на једнакој расподели са посебним освртом на једнаке могућности. „Демократска једнакост гарантује свим грађанима обавезаних законом ефикасан приступ друштвеним условима њихове слободе у свако доба. Она оправдава расподелу потребну да обезбеди ову гаранцију прилагођавајући је потребама грађана у демократској држави. У таквој држави, грађани се обраћају једни другима по основу својства једнакости, а не инфериорности.“ (Andreson, Elizabeth S. 1999: 289).

У окружењу које до краја не санкционише злочин мржње, изостанак ефикасне и потпуне слободе приступа припадника виктимизованих група друштвеним условима елемент је деградације друштва и корак ка развоју демократске неједнакости. Из тог разлога, у друштвеним условима у којим само друштво почиње да креира неједнакост насилном хијерархизацијом и контролисаном виктимизацијом појединих чланова, држава мора да преузме контролу и реагује на начин којим ће у потпуности изопштити узрок неједнакости, те свим слободама дати једнаку потенцију. Неформалну друштвену санкцију припадника одређених група која се кроз злочине мржње испољавају у скривеној, држава треба да у јавној арени јасном законском формулацијом формално санкционише. Из тог разлога, мишљења смо да начин на који је инкриминација злочина мржње урађена у Р. Србији, представља својеврсно заташкавање проблема и његово недовољно конституисање. У наставку рада кроз приказ радњи, учинилаца, начина чињења злочина мржње, жртви, као и објашњења карактера мржње приказаћемо да нормативна трансформација злочина мржње у отежавајућу околност и нетретирање злочина мржња као засебног кривичног дела не представља довољно функционалан одговор државе на проблеме друштва у Републици Србији.

Карактеристике злочина мржње

Раније смо истакли да под злочином мржње сматрамо противправни напад на особу, имовину или организацију, мотивисан мржњом због предрасуда према групи којој особа, имовина или организација припада, а која је различита од групе учиниоца кривичног дела.⁸ „Судећи по дефиницији, сваки деликт мржње има три конститутивна елемента: противправни акт (различити облици и степени озбиљности правно санкционисаних понашања), мотив мржње као доминантни разлог за извршење дела и припадност жртве одређеној друштвеној групи према којој је мржња учиниоца уперена.“ (Трипковић, Милена 2011: 39)

а) Под противправним актом у злочину мржње подразумева се чињење радње већ прописаног, паралелног, кривичног дела. То су дела, примарно, из групе кривичних дела против живота и тела и кривичних дела против имовине; мада злочини мржње могу да буду чињени радњама из групе кривичних дела против полне слободе, части и угледа, и опште сигурности људи и имовине. Примера ради, злочин мржње може да буде учињен наношењем тешке телесне повреде физичком лицу, али и паљењем верског објекта. С обзиром на везаност злочина мржње за радње већ инкримисаних кривичних дела, ово кривично дело у одређеном сегменту добија фантомски карактер због перцепције њега као симулакрума постојећег злочина. Међутим, битно је разумети да код инкриминације злочина мржње не долази до вивисекције важећег законодавства; напротив, ради се у томе да радња представља физичко уобличавање мржње, при чему се суштина злочина мржње не налази само у фактичким, већ социјалним последицама по жртву и психолошким по учиниоца. Тако „злочини мржње се разликују од паралелних кривичних дела, како због наступљене штете, тако због менталног стања учиниоца. Природа повреде коју трпи директна жртва злочина мржње превазилази штету која наступа чињењем паралелног кривичног дела. Шта више, злочини мржње наносе видљиву штету широј циљаној групи као и друштву уопште. Паралелна кривична дела не наносе тако широку повреду друштва у целини.“ (Lawrence, Frederick M 1994: 5) Додатно, инкриминација злочина мржње захтева промену става о побуздама чињења паралелних кривичних дела, јер у њима мржња представ-

⁸ У Иницијативи YUCOM-а и ГСА, на пример, овај злочин се дефинише као „Свако кривично дело из Кривичног законика учињено према било ком лицу или групи лица из мржње засноване на раси, боји коже, етничкој или националној припадности, вероисповести, политичком или другом убеђењу, језику, полу, сексуалној оријентацији, родном идентитету, старости, здравственом стању, инвалидитету, образовању, друштвеном положају, социјалном пореклу, имовном стању или неком другом личном својству“; супра5.

ља кључан елемент и основни порив чињења. На практичком нивоу, то значи да, рецимо, у чињењу злочина мржње крађом, одузимање туђе имовине није мотивисано стицањем противправне имовинске користи, већ је по среди напад на имовину припадника одређене групе са намером повређивања припадника групе, због припадности тој групи, а са крајњим циљем слања поруке о непожељности групе у друштву.

б) Иако паралелност радње злочина мржње са другим кривичним делима може да унесе одређену забуну, због тежине доказивања мржња представља далеко најпроблематичнији од три конститутивна елемента злочина мржње. Без обзира на то што постоје одређена дела за која је лако доказати да је у питању мржњом мотивисан злочин (нпр. спаљивање Бајракли цамије у Београду, 2004. године),⁹ у већини случајева проблем доказивања је опште присутан.¹⁰ Примера ради, доказати да је неко лице нанело тешку телесну повреду другом лицу због његове припадности одређеној групи, подразумева доказивање да је у тренутку учињења злочина учинилац исти учинио на рационалном нивоу вођен мржњом према групи којој жртва припада, а не побудама личног карактера. У циљу решавања проблема доказивања да је деликт изазван мржњом, државе англосаксонског правног система у пракси су изнедриле тестове, као што су: i) тест дискриминације у селекцији жртве,¹¹ ii) тест селекције групе,¹² и ии) тест очигледне манифестације непријатељства.¹³ С обзиром на крајњи резултат свих тестова, суштина се изражава у, својеврсном, нео-облику Франкове формуле, питањем о вероватности учињења деликта да жртва није припадала или се није претпостављало да припада одређеној групи.

ц) Као трећи елемент злочина мржње издваја се припадност жртве одређеној групи. На дискурзивном нивоу код овог елемента злочина мржње уочава се дуални карактер, што представља значајан спецификум. Наиме, у питању је двослојност објекта над којим се чини кривично дело. Као непосредно видљиви и директни објект кривичног

⁹ Податак о паљењу Бајракли цамије доступна на <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/244735/Nastavak-sudjenja-za-paljenje-Bajrakli-dzamiye>, 18.08.2012.

¹⁰ Више и томе вид: Robinson, Paul H. 1992-1993/4: 613-615

¹¹ Жртва се виктимизује зато што и из разлога што припада одређеној групи, вид. Lawrence, Frederick M 1994: 37.

¹² Напад је усмерен ка групи услед постојања предрасуда и стереотипа о одређеним групама, а за жртву се верује или претпоставља да припада датој групи вид: Mason, Gail: 9

¹³ Манифестно показивање мржње остварује се непосредно у току чињења кривичног дела. Примера ради, пред судом у Аустралији у случају Р в Лондесброугх (Andrew Mark), манифестним показатељем злочина мржње сматрале су се речи „fucking Paki ... fuck out of our coutry ... И will fucking shoot you, paki bastard, go home.“ vid. Mason, Gail: 10.

дела истичу се физичко лице, имовина и/ или организација, јер се над њима чини противправни акт, док је примарни и индиректни објект злочина мржње група којој директни објект припада. Да би припадници одређене групе били виктимизовани, учинилац кривичног дела мора да има одређени однос према датој групи. Иако у систему група једне државе постоји низ група са којима се лица идентификују према личним и трајним својствима, нису све групе у друштву угрожене злочином мржње, нити их све треба заштитити законом. Са позиција злочина мржње, стога се, као једно од најважнијих питања поставља питање утврђивања група којима је потребна законска заштита.¹⁴ Законодавац је на територији Републике Србије Законом о изменама и допунама Кривичног законика као такве препознао групе које се међусобно разликују према раси, вероисповести, националној или етничкој припадности, полу, сексуалној оријентацији и родном идентитету другог лица. Ова селекција кореспондира са доступним подацима, јер алтернативна статистика показује да се као жртве различитих облика дискриминације на територији Р. Србије најчешће јављају Роми, жене, инвалиди и ЛГБТ популација,¹⁵ док се у Извештајима Комесара Савета Европе спомињу Роми и ЛГБТ популација као типичне жртве злочина мржње.¹⁶ Прикладан избор заштићених група у законском решењу показатељ је парцијално функционалног решавања проблема. Наиме, услед доброг избора група који је учинио законодавац спречена је дисперзија државног капацитета кроз беспотребну протекцију невиктимизованих група, док се оперативном селекцијом група фокус ставио на најрањивије сегменте друштвене неједнакости.

Сам избор група представља тек део препознавања проблема, јер у односима нетолеранције, иако најчешће, мржња није искључиво усмерена од већинске ка мањинским групама.¹⁷ Наиме, иако је однос активног и пасивног субјекта у злочину мржње најчешће такав да је активни субјект припадник већинске, а пасивни мањинске групе, ова подела улога није доследна. Услед тога, суштина инкриминације злочина мржње није у заштити појединих група, већ основних вредности друштва као заједнице једнаких. У том низу, као пасиван субјект може да се јави и

¹⁴ Више о томе, вид: Hate Crime Laws – A Practical Guide, ОСЦЕ и ОДХИР, 39-40, доступно на: <http://www.osce.org/odihr/36426?download=true>, 18.08.2012.

¹⁵ Вид: Организација за европску безбедности и сарадњу (ОЕБС) и Центар за истраживање јавних политика 2011: 11.

¹⁶ Извештај Томаса Хамарберга, комесара Савета Европе за људска права, Након посете Србији 12. до 15. јуна 2011, доступно на: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1852957>, 17.02.2013.

¹⁷ Посебно од односима на територији Републике Србије, развоју мржње и дубљој политичкој позадини види Деспотовић, Љубиша и други (2010).

припадник већинске групе,¹⁸ али и активни и пасивни субјект могу бити припадници истоврсних или разноврсних мањинских група. Примера ради лице које је мањина према етничкој карактеристици може да буде учинилац злочина мржње према лицу које је припадник друге мањинске етничке групе (истоврсно) или другачије сексуалне оријентације (разноврсно).

Због посебности психичког односа између припадника различитих групација, рационалности и трајности мржње којом лица „комуницирају“, у литератури су се издвојила четири појавна облика чињења злочина мржње. Ти облици су: а) Из забаве – учиниоци су младе особе, махом малолетници, који лакшим кривичним делима изражавају свој став који имају према групи којој припада жртва, б) Из одбране – злочин мржње се чини јер се учинилац осећа угроженим постојањем одређене групе. Сматра да дата група својим постојањем угрожава његова права,¹⁹ ц) Са задатком – решавање проблема насталих саживотом са припадницима одређене групе, учинилац се осећа одговорним да проблеме сам реши, д) Из одмазде – раније учињен злочин мржње од стране припадника групе чији је жртва члан. (Трипковић, Милена 2011: 40-41)

Услед високог степена агресивности који прати злочине мржње, као њихови учиниоци на територији Републике Србије најочекиванији су припадници ултрадесничарских организација и навијачких група.²⁰ Међутим, то је предрасуда коју има друштво, јер истраживања у Сједињеним Америчким Државама показују да су учиниоци најчешће млади, бели мушкарци, без ранијих веза са криминалом, или припадности одређеној криминалној групи, старости од 14 година.²¹ Чињеница да ови деликти нису изоловани, насилни инциденти чињени од стране лица са маргина социјалног екстрема,²² усложњава опасност од злочина мржње смештајући га унутар свих лествица и слојева у друштву. Неконтролисана нетрпељивост која ескалира у мржњи последица је изолованости рационалног плурализма²³ и егоистичне тежње ка сингуларистичком друштву једнаких као истих.

¹⁸ Примера ради случај Фергусон(1993), више о њему вид: Трипковић, Милена 2011:44-45

¹⁹ У овом облику посебно, злочини мржње потврђују се као вид екстремистичког понашања. Више о томе вид: Ђорић, Марија Р, 2012: 55-62

²⁰ Сличан став изнешен је Извештају Томаса Хамарберга, комесара Савета Европе за људска права, Након посете Србији 12. до 15. јуна 2011, доступно на: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1852957>, 17.02.2013.

²¹ Више о томе вид: http://www.sagepub.com/upm-data/33775_4.pdf, 18.08.2012.

²² Више о томе вид: Wang, Lu-in 2002: 8-16

²³ Идеја рационалног плурализма преузета из: Rawls, John 2001: 3-5

У функцији коњуктуре са ставом о тежњи ка друштву истих, истраживања показују да лица једном нападнута актом који је последица злочина мржње свој сопствени идентитет подводе критици, започињу процес самоокривљавања и губе самопоштовање, јер нису исти онима који теже њиховој изолацији. (Wang, Lu-in 2002: 43) Последице по жртву, амерички аутори, пореде са последицама сексуалног и физичког злостављања у детињству, чиме већ сами припадници групе или група себе почињу да посматрају као неједнаке и недорасле друштву. Пропуст друштва да комуницира са жртвама ствара осећај изолованости, примарно због тога што обележје чланова групе није нешто што може тек тако да се промени. (Dunn, Peter: 4-7) Поред пропуста друштва да комуницира, пропуст државе да до краја регулише односе између чланова и неформалну хијерархизацију искорени, додатни је показатељ слабости државног капацитета којим се наставља процес обољевања социјалних односа. До краја неизлечени односи пролонгирају политику конституисања нестабилног друштва грађеног од несигурних грађана и урођеног у дубоку дисфункционалност и неједнаку дистрибуцију потенција између самих ситизена.²⁴ Због тога, засебна инкриминација мржње у оквирима злочина мржње, нужна је претпоставка развоја социјалне кооперације, јер поистовећивање мржње са побудама нижег степена, на начин на који је то учињеном у Закону о изменама и допунама, негира социјалност и политичку димензију деликта, већ га смешта у оквири приватног. Ради бољег разумевања мржње у оквирима злочина мржње, у следећем делу рада анализираћемо њен карактер и неке од начина манифестације на територији Републике Србије.

²⁴ С обзиром на значајну улогу коју у обезбеђивању једнаких услова има држава, пропуст засебног инкриминисања злочина мржње на територији Р. Србије објашњава се немогућношћу потпуног испољавања државног капацитета и немогућношћу политике решавања проблема услед транзиционог хода и карактера слабе државе. Према Стојановићу, Ђурићу и Деспотовићу „Социјална структура утиче на политику како на највишем нивоу тако и на имплементацију државне политике на далеко нижим нивоима, тамо где социјална структура није обележена моћницима или тамо где су они ослабљени, државне вође имају веће шансе за пласман одређених државних правила и стварање канала за широко и одрживу политичку подршку. У том контексту, државе „трећег света“ су, поред значајног присуства у такорећи целом друштву и евидентних развојних економских промена, остале слабе (то јест неспособне да у потпуности испуне четири задатка: пенетрацију у друштво, регулисање друштвених односа, екстраховање ресурса и додељивање ресурса на унапред утврђен начин) зато што су дифузни делови друштва задржали своју снагу, локални ниво је сачувао способност да буде препрека испољавања државном нивоу. Локалне елите желе да сачувају своју зону контроле, док држава жели да прошири зону свога утицаја. Све у свему, за разлику од слабих држава које то чине далеко мање ефикасно, јаке државе, по Мигдалу, нагласимо то још једном, реализују већу друштвену контролу и могу убедити или принудити друге социјалне агрегате да прихвате „званичну“ варијанту закона.“ Стојановић, Ђорђе и други (2011): 22

Мржња и злочини мржње на територији Републике Србије

Иако постоји неодређен низ основа по ком човек може да осећа мржњу, битно је нагласити да се она, најчешће, не показује кроз насиље. (Nassauer, Anne 2011: 199) У мржњи која, пак, прераста у насиље, битно је разграничити привремену, конкретизовану мржњу, која се брзо појављује и ствара унутрашњу нужност за физичком манифестацијом да се трансформише у рефлексно понашање; од мржње која је трајна, симболичка, политичка мржња условљена односима међу групама. (Nassauer, Anne 2011: 200-201) Друга се везује за злочине мржње. Међутим, ту мржњу није лако препознати. Неки научници, попут Барбаре Пери (*Barbara Perry*), примећују да први проблеми у разумевању злочина мржње почињу на дискурзивном нивоу, јер је сам термин злочин мржње пун дилема и потешкоћа. Она каже „(л)аици, као и професионалци и научници имају обичај да га разумеју исувише букално, обично инсистирајући да сви (насилни) злочини су „везани за мржњу“, или супротно, да учиниоци не морају нужно да 'мрзе' своју жртву.“ (Perry, Barbara (2003): 2) Истина је да код злочина мржње, иако наизглед постоји посебна важност мотива, мотив не може да се разуме у класичном смислу те речи. Како Перијева примећује код злочина мржње посебно су важни канали на основу којих „ова посебна врста насиља каналише релативне конструкције идентита, у оквирима посебних односа моћи. Ово нам омогућава да схватимо да предрасудама мотивисано насиље није 'аб-нормално' или 'атилично' у већини Западних култура, већ је природан наставак расизма, сексизма и хомофобије која се махом приписује уз привилегије стечене расним и родним разликама.“ (Perry, Barbara (2003): 8-9) У трипартитној структури насиља *ја-слични мени-они други* насиље би морало да се дешава у непрекинутом кругу, јер због трајности личних својстава својстава која „изазивају“ насиље, не постоји могућност излаза из односа идентитета и угрожености. Међутим, у спровођењу социолошких и психолошких истраживања, научници су показали да је за испољавање насиља мотивисаног мржњом нужно постојање тзв. окидача који се манифестују у посебним околностима стреса. (Nassauer, Anne 2011: 203-211)

С друге стране, без обзира на нужност окидача, чињеница о укорењености мржње међу припадницима различитих група јасан је показатељ друштвених аномалија. Да би држава могла адекватно да санкционише креирану друштвену селекцију, злочин мржње би требало јасно разграничити од других кривичних дела и мржњу коју он генерише квалитативно разграничити од других. Непотпуност разграничавања мржње води неразумевању деликта, што доводи до суштинског неразумева-

ња карактера самог злочина.²⁵ Битно је знати да је мржња у злочину мржње дуготрајна, да она титра у учиниоцу, да је део његовог идентитета, да није изазвана пригодном спортском приредбом, неким јавним догађајем који утиче на најповршнија патриотска или непатриотска осећања, да она нема везе са страшћу, већ је део учиниочевог односа према одређеној групи, односно групама. Према Карол Шефилд (*Carole Sheffield*) „Мржњом подстакнуто насиље је мотивисано социјалним и политичким факторима и учвршћено системом веровања које (покушава да) легитимизује такво насиље ... Оно показује да је лично политичко; да такво насиље *није* серија изолованих аката насиља већ последица политичке културе која додељује права, привилегије и престиж сходно биолошким и социјалним карактеристикама.“ (Perry, Barbara 2005/06: 127)

Разумевање мржње као социјалног и политичког проблема уочено је на територији Р. Србије где се као индикатор свести о континуираној присутности мржње показује у забрани говора мржње у следећим документима: Устав Републике Србије,²⁶ Закон о радиодифузији,²⁷ Закон о оглашавању,²⁸ Закон о јавном информисању,²⁹ Кривични законик.³⁰ Разјашњења ради, под говором мржње подразумева се „изражавање које садржи поруке мржње или нетрпељивости према некој расној, националној, етничкој или верској групи или њеним припадницима. Према новијим схватањима, говор мржње обухвата и говор који је усмерен у циљу произвођења мржње и нетрпељивости према полу и сексуалној опредељености, а све чешће овај појам обухвата и нетрпељивост према различитом политичком и другом мишљењу као и националном и друштвеном пореклу.“ (Комитет правника за људска права YUCOM

²⁵ Пример за то је реакција на сукоб који је настао за време утакмице младе репрезентације Србије и Енглеске, државни секретар Министарства правде, Данило Николић, изнео је своје виђење поменутог догађаја као манифестацију злочина мржње. Иако подржавам идеју сузбијања сваког вида организованог насиља, у речима господина Николића да је “Живот је изнедрио потребу државе да не буде слепа и gluva за проблем који је очигледан и држава не може другачије да се бори, поготово против тако ирационалних поступака група и појединаца“, те да сазнање да „да неће моћи да се ублажавају казне, односно, да ће казне бити оштрије јер је то обавезна отежавајућа околност, онда ће се и сами уздржавати и питати да ли ће учествовати у скупинама тих који врше дела мотивисана мржњом”, говори о основном неразумевању мржње као дела злочина мржње, јер је самим Закоником таква мржња већ интегрисана у кривично дело 344а Насилничко понашање на спортској приредби или јавном скупу. <http://www.slobodnaevropa.org/content/raszam-na-srpskim-fudbalskim-stadionima/24742866.html>, 15.02.2013.

²⁶ Вид. Сл. Гласник РС, бр. 98/2006

²⁷ Вид. Сл. Гласник РС, бр. 41/2009

²⁸ Вид. Сл. Гласник РС, бр. 79/2005

²⁹ Вид. Сл. Гласник РС, бр. 41/2011

³⁰ Вид. Сл. Гласник РС, бр. 111/2009

2007: 2) Он се додатно схвата и као облик којим се изражава став „тако да обухвата све облике изражавања који шире, подстичу, промовишу или оправдавају расну мржњу, ксенофобију, антисемитизам и друге облике мржње засноване на нетолеранцији, укључујући нетолеранцију исказану агресивним национализмом и етноцентризмом, дискриминацију и непријатељство према мањинама, мигрантима и лицима мигрантског порекла.“ (Извештај Томаса Хамарберга, комесара Савета Европе за људска права, Након посете Србији 12. до 15. јуна 2011). Иста мржња се код злочина мржње уместо кроз вербални емитује кроз физички напад. Међутим, без обзира на идентичност мржње у говору и злочину мржње, на територији Р. Србије се злочин мржње парцијално третира и непотпуно инкриминише. Једна од претпоставки парцијалног третирања може да буде у недовољној одређености злочина и мржње на дискурзивном нивоу. С обзиром на чињеницу да се услед важности коју дискурзивитет има у савременом свету, проблем који креира опреку разумевању је и етимолошког карактера узрокован термиолошким одређењем злочина мржње у Законику као “злочина из мржње”. Наиме, када дело чинимо из мржње реферишемо ка тривијалности побуда личног карактера одређених чланом 54. Кривичног законика. Виђења смо да због термиолошке недораслости законског решења у Р. Србији, долази до забуне у карактеризацији мржње, јер се адресирањем овог кривичног дела као кривичног дела из мржње ублажава суштина деликта, док је ово дело уствари манифестација мржње. Како паралела мржње у злочину мржње - говору мржње не може да се негира, аналогично закључујемо да уколико је термин говор мржње, термиолошки би прикладније и злочин из мржње одредити као злочин мржње. С друге стране, номинално одређење деликта као злочина из мржње представља погоднији термин за садашње законско решење, јер је лингвистички прикладније злочин из мржње, у односу на злочин мржње, третирати као околност.

Из реченог је видљиво да је процес избора облика третирања проблема одраз начина реаговања државе на одређене потешкоће, али и последица (не)спремности државе да искористи све капацитете и проблем препозна или игнорише. Овај процес је, додатно, везан за континуитет претходних начина решавања проблема, појављујући се као резултат традираних механизма решавања. У односу према злочинима мржње на светском нивоу се, сходно елементима функционалности и спремности државе да регулише проблеме издваја неколико начина законског третирања, које у различитим друштвеним и историјским условима обезбеђују бољу или мање прикладнију заштиту групама инкриминисаних деликтима.

Начини законског третирања злочина мржње

У свету постоје три основна начина законског третирања злочина мржње, при чему избор оног правог зависи од друштвених потреба, степена угрожености група у друштву и традиције у инкриминсању противправних аката узоркованих посебним мотивима. Та три основна начина су: а) прописивање злочина мржње као тежег облика за већ постојећа кривична дела, б) предвиђање злочина мржње као отежавајуће околности, и ц) прописивање злочина мржње као засебног кривичног дела.

а) Прописивање тежег облика за већ постојећа кривична дела, представља најбезболнији пут интеграције мржње у кривично законодавство неке државе. Примера ради, у Западној Аустралији, злочин мржње је интегрисан у законодавство на дати начин. Сходно том методу, претпоставља се да деликт уколико чињен из мржње бива строже санкциониран у односу на деликт учињен без предрасудног става. Тако кривично законодавство Западне Аустралије за лаку телесну повреду учиниоцу предвиђа казну у максималном обиму од годину и по дана затворске казне, док у околностима када је лака телесна повреда подстакнута мржњом према групи којој припада директна, жртва суд може да изрекне казну затвора у трајању до три године. (Mason, Gail: 5) Инкриминацијом злочина мржње на овај начин, радња кривичног дела одмах постаје видљива, јер изостаје паралалени сегмент противправног акта. Међутим такав метод легислативе представља полурешење због губитка идентитета злочина мржње и његове мутације у тежи облик постојећих кривичних дела. Додатно, овим начином законског третирања изостаје видљиво реаговање државе на проблем конституисања неформалне друштвене хијерархизације условљене чињењем злочина мржње.

б) Предвиђање злочина мржње као отежавајуће околности, представља најшире прихваћен начин законског третирања овог деликта. Као и претходни и овај начин је лако прихватљив, али практично тешко применљив. Наиме, непостојање тачног критеријума у испољавању мржње, неодређеност кривичних дела која могу да буду учињена са мржњом, као и додатно оптерећивање субјеката процеса условљава релативизацију важности инкриминације злочина мржње као чувара вредности друштва. Поред тога, злочин мржње третирањем на овај начин губи карактер кривичног дела, док мржња постаје само једна од околности у судском одмеравању санкције учиниоцу конкретног кривичног дела. Ово је начин на који је злочин мржње уведем у систем норми Р. Србије. Иако наш законодавац мржњу као околност издваја у

односу на остале околности предвиђене чланом 54 Кривичног законика третирајући је као обавезну отежавајућу околност, с обзиром на специфичност дате околности остаје да се разјасни неколико основних питања. Наиме, чињеница да се мржња третира као обавезна отежавајућа околност потврда је да уколико је противправни акт узрокован мржњом према одређеним групама, та околност никад не би могло да буде виђена као олакшавајућа околност, као и да утврђивањем да је кривично дело мотивисано овом посебном категоријом околности, суд по утврђивању постојања мржње казну мора да одреди ближе посебном максимуму. Нејасно је да ли приликом одмеравања казне мржња може да буде комбинована са околностима из члана 54 Кривичног законика, односно да ли се приликом одмеравања казне када се утврди постојање мржње она третира као ексклузивна или једна од околности у конкретном одмеравању казне. Уколико је ексклузивна, можемо рећи да је у питању посебни законски третман коју мржња из члана 54а добија у законским решењима Р. Србије и који је ближи стварном карактеру мржње из злочина мржње, док могућност комбиновања мржње са осталим околностима, посебност карактера мржњу своди на побуду и тривилизује је.

ц. Засебна инкриминација злочина мржње, као посебног кривичног дела јесте најрадикалнији, али и најкомплетнији метод увођења злочина мржње у законодавство. Проблематично са овим типом инкриминације је у неодређеној разноврсности радњи и недовољној одређености паралелних кривичних дела која могу да буду чињења из мржње. Замерка у научним круговима је што се преузимањем класичних дела и њиховом реформуалцијом у злочин мржње врши подела популације на групе, те се тиме насилно уводи групни идентитет. (Reidy, David A. 2004: 20) Мора се замерити овом ставу да представља вансоцијалну замерку која занемарује да инкриминација злочина мржње долази као реакција на дешавања у друштву, чиме она не може да буде узрочник раслојавања. Ово је важан метод инкриминације јер, прво засебном инкриминацијом држава шаље поруку о нетолерисању понашања која могу да доведу до раслојавања у друштву и потиру односе једнакости међу чланова. Друго, чланови друштва пуном освешћеношћу о постојању злочина мржње могу да унутар својих микро и медиум средина рационалну мржњу склоне као неприхватљив метод регулисања друштвених односа. Трећи, злочин мржње фигурира као засебан злочин чиме му се потиरे раније проблематизован фантомски карактер симулакрума других кривичних дела. Четврти, превенција у чињењу злочина мржње инкриминацијом на овај начин може да буде потпуно регулисана. Пето, лакша је процесна примена злочина мржње.

Интересантно је да начин инкриминације злочина мржње као посебног кривичног дела представља легислативну традицију у Републици Србији. У питању је процес инкриминације деликата из периода 80-тих година двадесетог века, а условљених случајем Ђорђа Мартиновића. Наиме, господин Мартиновић је био Србин са Косова, кога су 01.05.1985. године на његовој њиви близу Гњилана припадници албанске националности набили на колац на чијем је врху била полиуретанска стаклена флаша. Том приликом Мартиновић је добио озбиљне унутрашње повреде, које су залечене тек након неколико оперативних захвата спроведених на територији Р. Србије, а потом и у Великој Британији.³¹ Као реакцију на поменуто дело 1986. године Скупштина Социјалистичке Републике Србије доноси Закон о изменама и допунама Кривичног закона СР Србије (Службени гласник СРС, бр. 39/86) којим одређује строжије казне за напад на живот, тело и имовину лица припадника другог народа, народности или етничке групе због припадништва том народу, народности или етничкој групацији. Таква кривична дела, иако не практично примењивана, брисана су Законом о изменама Кривичног закона Републике Србије из 1994. године (Службени гласник РС, бр. 47/94).³²

³¹ Више о случају: <http://www.riznicasrpska.net/istorija/index.php?topic=21.0>, 28.02.2013.

³² Члан 61-а: „Насиље којим се угрожавају слободе и права грађана, припадника другог народа, народности или етничке групе“: *Ко према другOME изврши напад, тешко вређање, злостављање, принуду, 1) озбиљну претњу или друго насиље на начин или под околностима које изазивају или могу изазвати неспокојство или осећај нeсигурности или неравноправности код грађана припадника другог народа, народности или етничке групе, казниће се затвором од једне до десет година. Истом казном казниће се ко загађује воду за пиће, земљиште, сточну храну 2) или воду, уништава засаде или шуме, заузима туђе земљиште, присваја, оштећује или уништава туђу имовину, изврши изнуду, уцену или други напад на имовину другог, или повреди гроб, гробље или друго место на коме се умрли сахрањују; 9 на начин или под околностима које изазивају или могу изазвати неспокојство или осећај нeсигурности или неравноправности код грађана припадника другог народа, народности или етничке групе. Ако је извршењем дела из става 1 или 2 овог члана припаднику другог 3) народа, народности, или етничке групе са умишљајем нанесена тешка телесна повреда, или причињена имовинска штета већег обима, или је дело учињено у групи или у другом особито тешком случају, учинилац ће се казнити затвором најмање пет година. Ако је извршењем дела из става 1 или 2 овог члана припадник другог народа, 4) народности или етничке групе, са умишљајем лишен живота, учинилац ће се казнити затвором најмање десет година или смртном казном. У одредбама Закона о изменама и допунама Кривичног закона Социјалистичке Републике Србије¹⁰, које су донете 17. октобра 1986. предвиђена су и друга кривична дела: „Посебни облици угрожавања слобода и права грађана припадника другог народа, народности или етничке групе“ (чл.61 б) и „Угрожавање сигурности грађана припадника другог народа, народности или етничке групе, нападом на полну слободу“ (чл.61 в)., Референца у Ћирилов, Јован 2011: 27-29*

Само уношење чланова, било је веома храбро, јер се управо 80-тих година на Западу будила свест о постојању и нужности регулисања злочина мржње. Иако назив чланова 61 а-ц Закона о изменама и допунама КЗ СРС није у себи носио назив злочин мржње, суштински заснованост деликта на мржњи према одређеној групи јесте оно што представља ово кривично дело. Битно за приметити јесте кад постоји воља за регулисањем проблема у друштву, постоји и иницијатива ка прикладној законској формулацији. Проблематично је што је до ефикасне законске реакције дошло када је био нападнут припадник већинске групе. Данас имамо ситуацију да постоје вишегодишњи напади на припаднике мањинских етничких група, нација, група хомосексуалне оријентације, а да у другој деценији 21. века законодавно тело Републике Србије парцијално реагује.

Како начином третирања држава сортира приоритете и хијерархизује проблеме, метод третирања злочина мржње на начин учињен Законом о изменама и допунама индикатор је негације обима проблема које мржња уноси у практички живот Р. Србије. Да би показали ширину проблема и нужност спровођења прикладне инкриминације злочина мржње, приказаћемо неке примере испољавања мржње и њихову укорененост у Републици Србији. Најтипичнији пример је догађај из 2010. године у селу Јабука код Панчева. Наиме, у овом селу које броји око 8500 становника, припадници српске националности, као већинске етничке групе, месец дана гађали су десетак ромских кућа, колико их има у селу, палили их, малтертирали суграђане и физички насртали на живот, тело и имовину припадника ромске популације, због убиства седамнаестогодишњег Дејан С. припадника српске националности, за чију смрт је осумњичен његов вршњак ромске националности. У том периоду неколико кућа је паљено, припадницима ромске популације забрањиван је сваки излазак из њихових домова и тражено њихово исељавање из села.³³ Иако је ово стање терора Министарство за људска и мањинска права окарактерисало као расизам, у суштини једномесечна дешавања у Јабуци била су облик чињења злочина мржње узрокованих нетрпељивошћу две етничке групације. Да је пред дешавања у Јабуци поред постојања свести о неетичности мржње као повода за злочин, постојала одређеност злочина мржње као погрешног, вероватно је да стање у селу не би могло да траје у поменутом временском континууму.

³³ Вид: <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/200431/Poverenica-za-ravnopravnost-Mirno-u-selu-Jabuka>, 13.08.2012. и <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/193933/Bacaju-kamenje-na-romske-kuce>, 13.08.2012. и http://www.slobodnaevropa.org/content/selo_jabuka_romi/2072393.html, 13.08.2012

Сама номиналистичка присутности злочина мржње, али не и његовог пребивања на реалистичком нивоу без потпуне законске подршке не би могла да буде довољан механизам регулисања овог проблема.

Да су злочини мржње реалност Р. Србије уочио је и Европски суд за људска права у Стразбуру, Француска (даље: Европски суд или ЕЦХР). У пресуди *Милановић против Србије*,³⁴ а у вези са сличним случајевима (*97 чланова Глдани конгрегације Јеховиних сведока против Грузије*,³⁵ *Опуз против Турске*,³⁶) Европски суд одредио је да „ако је насиље које је неко лице претрпело од приватних појединаца било мотивисано једном од основа које су наведене (или су подразумеване) у члану 14 [Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода], онда власти имају додатну позитивну обавезу да то кривично дело у истрази третирају као посебно тешко и озбиљно. Слично томе, ако власти знају или би требало да знају да је неко лице у опасности да буде жртва злочина мржње, оне имају додатну обавезу по основу члана 14 (сагледаног заједно са чланом 3 или, у зависности од случаја, са чланом 2) да предузму све разумне и делотворне кораке како би то лице заштитиле.“³⁷ Разлог зашто се поменути случај сматра злочином из мржње налази се у томе да је подносилац представке Европском суду, Живота Милановић, од 1984. године један од водећих припадника хиндуистичке заједнице Харе Кришна у Србији. Године 2000. господин Милановић почео је да добија претње телефоном, да би 2001. године обавестио полицију о томе да стиче утисак да те претње потичу од припадника локалног огранка екстремно десничарске организације под називом *Образ*. Живота Милановић је неколико пута нападнут од стране неидентификованих људи који би га посекали или уболи ножем. Почетак напада био је 2001. године, а напади су се наставили у лето 2005, 2006. и 2007. године, сваки пут увече, у близини стана његовог рођака у Јагоди-ни. Сваки пут су г. Милановић или болница у којој му је пружена хитна медицинска помоћ пријавили инцидент полицији. Милановић је такође обавестио полицију да његови нападачи вероватно припадају локалном огранку те екстремно десничарске организације. Полиција је саслушала њега и извршила број потенцијалних сведока и предузела је неке истражне радње, али није идентификовала учиниоце. Полиција је у својој архиви у неколико наврата забележила да је г. Милановић припадник “верске секте” и да има “чудну појаву”. У једном извештају из априла 2010.

³⁴ <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-102252>, 13.08.2012.

³⁵ <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80395>, 13.08.2012.

³⁶ <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-92945>, 13.08.2012.

³⁷ Вид: Људска права у Европи, Правни билтен, 1/2011, 37, доступно на: <http://www.airecentre.org/data/files/bulletins/2011/S01.2011.pdf>, 13.08.2012.

године полиција је, сем тога, констатовала да се већина напада догодила некако у време великог православног верског празника, Видовдана, као и да је Милановић у медијима опширно говорио о инцидентима чиме је “наглашавао” своју верску припадност.³⁸ У својој одлуци Европски суд је анализирао нормативни оквир Р. Србије и ослонио се на мишљење Форума 18³⁹ који истиче нападе мотивисане недостатком верске толеранције у Р. Србији.⁴⁰ У коначном, Европски суд је донео закључак да једнакост третмана насиља без обзира на мотив, у овом случају мржњу, представља затварање очију пред специфичном природом аката који посебно разорно делују на основна људска права, те да неактивност по државе по том питању представља кршење Европске Конвенције о људским правима, због чега је Животи Милановићу доделио накнаду штете у износу од 10.000 евра.⁴¹

Из два приказана примера чињења злочина мржње на територији Р. Србије уочљиво је да је вишегодишње занемаривање постојања групних нетрпељивости условило у одређеним сегментима ширу друштвену дискриминацију и развијање личног идентита јединке не према квалитетима које поседује, већ као оног што је другачије од традиционално непожељног. Како се добро организована друштва базирају на идеји друштва као правичног система социјалне сарадње,⁴² индикативни закључак је да у Р. Србији постоји немушта покорност државе пред друштвеним проблемима, а која је изазвана неуспехом конституисања три основне поставке правде и једнакости карактеристичних за добро организовану државу: 1) постојање јединственог концепта правде коју сви прихватају; 2) распоређеност механизма социјалне структуре (политичких и друштвених инситуција) на начин да узајмно подржавају принципе правде; 3) постојање осећаја за правду код свих грађана као метода за испуњавање права и дужности у друштву. (Rawls, John 2001: 9-10) Тек потпуним признањем злочина мржње као проблема, његовим освешћивањем и конституисањем као практичке реалности, држава би чинила прави корак у његовом елимисању, све остало представља дисфункционалну заштиту под велом сумњиве имплементације.

³⁸ Сиже случаја преузет са: <http://www.airecentre.org/data/files/bulletins/2011/S01.2011.pdf>, 37-39, 13.08.2012.

³⁹ Форум 18 представља хришћанску, норвешко-данску, веб и емејл иницијативу за остваривање права на слободу мисли, говора и веровања. Он сачињава аутентичне извештаја и презентује коментаре на ситуацију у државама совјетског блока, али и Турске и Србије.

⁴⁰ <http://www.forum18.org/Archive.php?query=&religion=all&country=53&results=10,13.08.2012>.

⁴¹ Вид: Пресуда у случају Милановић против Србије, пара: 97 – 101

⁴² Више о томе вид. (Rawls, John 2001: 9)

Потпуна инкриминација пут ка једнакијем друштву

Сходно изнетом, на територији Р. Србије постоји проблем негирања проблема неједнакости чланова, нетолерантности, неравноправности и нестабилности, а које кулминира чињењем злочина мржње и дерогацијом савремености друштва као заједнице једнаких. Изопштавањем злочина мржње започео би се процес успостављања правде прихватљиве свим чланова, која би уједно имала и функцију просветитељског и заштитног карактера, примарно из разлога што је раздор између група показатељ „имплозије“ друштва коју нерегулисан злочин мржње чини по заједницу. Наиме, као непотпуно регулисан, он у друштву остаје непознат и омогућен да се непрекидно самокреира креирајући на тај начин несигурност у друштву и својеврсну политичку аморалност.

Да би се достигла политички морална заједница, нужно је успоставити концепте једнакости и правде као примарне вредности самог друштва и сходно њима увести демократски прихватљиве политичке врлине. Према Ролсу политичке врлине друштва које своју експресију доживљавају кроз политички концепт правде као праведности остварују се као два типа: а) први која подразумева вредности једнаких политичких и грађанских слобода, друштво једнаких могућности, социјалне једнакости и реципроцитета; и б) други која служи као водич за адекватну примену основних концепата изражених у идеалима грађанства о слободи и једнакости грађанског друштва. (Rawls, John 2001: 91-92)

С друге страна одржавањем аморалности долази до друштвене патологије, која мржњу као снажан покретач социјалних односа препознаје и одржава. Потреба за физичком доминацијом међу групама показатељ је деволутивног друштва које у фашистичким тежњама за чистим друштвом негира квалитет различитости. Но, чињеница да у упоредном законодавству увелико постоји инкриминација злочина мржње, развијени методи скупљања података, центри за бригу о жртвама мржње, као и низ других институционалних оквира,⁴³ индикатор је свести влада и

⁴³ Вид. Dunn, Peter, 3-8. Додатно, на територији САД инкриминација злочина мржње започиње 80-тих година 20. века, а један од случајева прекретница представља случај Роднија Кинга ког су 1991. године претукла 4 бела полицајца и све то било је снимљено на видео траци. Када су 1992. године, 4 полицајца од стране потпуно беле пороте била ослобођена, довело је до тродневних уличних нереда у Лос Анђелесу, 55 мртвих и 2000 рањених људи. Касније је случај изведен пред федерални суд и Родни Кинг је добио вишемилионску одштету и јавно се проговорило о мржњом мотивисаном насиљу. То се поклапа са увођењем The Hate Crime Statistics Act (ХЦСА) у САД, који је требало да покаже статистику злочина мотивисаних мржњом, а који своју прву примену доживљава 1991. године. Измене овог Акта наступају 2009. године када се жртвама злочина мржње даје посебна, федерална заштита. О ХЦСА више види: Коваћевић, Милица 2011 и Ћирилов, Јован 2011.

народа света о потреби нормативног регулисања саживота група, као еволуције у елиминацији нетрпељивости.

Стога, процес потпуне инкриминације злочина мржње представљао би моментум одступања од *statusa quo* у ком се налази друштво на територији Р. Србије и потпуни раскорак са традицијом негације једнакости. Јер потреба контролисања друштвеног напретка коју чине агресивни појединци контролисањем виктимизованих група и њихових припадника, кроз потчињавање оном истом и негацијом различитости, манифестујући је кроз рационално и контролисано насиље, сегмент је који држава треба да формалним методама потпуно контролише, а не парцијално умири. Прихватањем инкриминације злочина мржње као дисконтинитета деволутивног друштвеног пута остварује се еволутивност у промовисању демократских вредности, одступање од транзиционог баласта и повратак на трасу раније законодавне историје Р. Србије у којој су традиране добре вредности.

Литература:

1. Anderson, Elizabeth S (1999): *What is the point of equality?*, Ethics Vol. 109, 2/1999.
2. Despotović, Ljubiša, Milašinović, Srđan, Jevtović, Zoran (2010): *Politički mit nacionalizma i antinacionalizma - izazov i savremena pretnja bezbednosti*, Nauka, bezbednost, policija br. 15, 3/2010.
3. Ćirić, Jovan (2011): *Zločini mržnje – američko i balkansko iskustvo*, Temida – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu, 4/2011.
4. Dunn, Peter, *Uspostavljanje službi za podršku žrtvama zločina iz mržnje*, <www.doiserbia.nb.rs/ft.aspx?id=1450-66370403003D> 15.08.2012.
5. Dworkin, Roland (1977): *Taking Rights Seriously*, Harvard University Press, Boston.
6. Đorić, Marija R (2012): *Teorijsko određenje ekstremizma*, Kultura polisa br. 17, 1/2012.
7. Jacobs, James i Potter, Kimberly (1998): *Hate Crimes: Criminal Law and Identity Politics*, Oxford University Press, Oxford.
8. Комитет правника за људска права YUCOM, *Nacrt metodologije: Govor mržnje i zločin mržnje kao instituti međunarodnog i domaćeg prava*, Beograd, 2007, 2, доступно на: http://www.yucom.org.rs/upload/vestgalerija_38_5/1198696141_GS0_Metodologija%20govor%20mrznje%20zlocin%20mrznje.pdf, 13.08.2012.
9. Kovačević, Milica (2011): *Zločini mržnje*, Temida – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu, 4/2011.

10. Lawrence Frederick M (1994): *The Punishment of Hate Toward a Normative Theory of Bias-Motivated Crimes*, Michigan Law Review 5, dostupno na: <http://ssrn.com/abstract=1007078>, 17.08.2012.
11. Lawrence, Frederic M. (2006): 'The Hate Crime Project And its Limitations: Evaluating the Societal Gains and Risk in Bias Crime Law Enforcement', *Legal Decision Making in Everyday Life: Controversies in Social Consciousness*, <<http://ssrn.com/abstract=921923>> 18.08.2012.
12. Mason, Gail, *Hate Crime Laws in Australia: Are They achieving Their Goals?*, <<http://ssrn.com/abstract=1601624>> 15.08.2012.
13. Nassauer, Anne (2011): *From Hate to Collective Violence: Research and Practical Implications*, Journal of Hate Studies 9/2011.
14. Organizacija za evropsku bezbednosti i saradnju (OEBS) i Centar za istraživanje javnih politika (2011), *LGBT populacija i reforma sektora bezbednosti u Republici Srbiji*, Beograd, dostupno na: <http://publicpolicy.rs/wp-content/uploads/2011/12/LGBT-populacija-i-reforma-sektora-bezbednosti.pdf>, 17.02.2013.
15. Perry, Barbara (2003): *Where Do We Go From Here? Researching Hate Crimes*, Internet Journal of Criminology, dostupno na: <http://www.internetjournalofcriminology.com/Where%20Do%20We%20Go%20From%20Here.%20Researching%20Hate%20Crime.pdf>, 25.02.2013.
16. Perry, Barbara (2005/06): *Semantics of Hate*, Journal of Hate Studies, 4/2005/06.
17. Rawls, John (2001): *Justice as Fairness: A Restatement*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London.
18. Reidy, David A. (2004): 'Hate crime Laws: Progressive Politics or Balkanization?', *Civility and its Discontents: Civic Virtue, Toleration and Social Fragmentation* (ed: Sistare, Chris), University Press of Kansas, Kansas.
19. Robinson Paul H. (1992-1993): *Hate crimes: Crimes of Motive, Character, or Group Terror*, Annual Survey of American Law, New York School of Law, 1992-1993/4.
20. Rubenstein, William B. (2004): *The Real Story of U.S. Hate Crimes Statistics: An Empirical Analysis*, Tulane Law Review, 2/2004.
21. Stojanović, Đorđe, Đurić, Živojin i Despotović, Ljubiša (2011): *Konceptualni okvir za analizu državnog kapaciteta*, Srpska politička misao br. 32, 2/2011.
22. Stojanović, Đorđe (2012): *Anatomija savremene države*, Institut za političke studije, Beograd.
23. Tripković, Milena (2011): *Ekspanzija mržnje: osnovna obeležja masovnih zločina mržnje*, Temida – časopis o viktimizaciji, ljudskim pravima i rodu, 4/2011.
24. Wang, Lu-In (2002): *Hate Crime and Everyday Discrimination: Influences of and the Social Context*, Rutgers Race and the Law Review, 4/2002.
25. Izvori:
26. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-102252>, 13.08.2012.
27. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-80395>, 13.08.2012.
28. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-92945>, 13.08.2012.
29. Ljudska prava u Evropi, Pravni bilten, 1/2011, 37, dostupno na: <http://www.airecentre.org/data/files/bulletins/2011/S01.2011.pdf>, 13.08.2012.

30. <http://www.airecentre.org/data/files/bulletins/2011/S01.2011.pdf>, 37-39, 13.08.2012.
31. Komitet pravnika za ljudska prava YUCOM, Nacrt metodologije: Govor mržnje i zločin mržnje kao instituti međunarodnog i domaćeg prava, Beograd, 2007, 2, dostupno na:
http://www.yucom.org.rs/upload/vestgalerija_38_5/1198696141_GS0_Metodologija%20govor%20mrznje%20zlocin%20mrznje.pdf, 13.08.2012.
32. Hate Crime Laws – A Practical Guide, OSCE i ODHIR, 39-40, dostupno na:
<http://www.osce.org/odihr/36426?download=true>, 18.08.2012.
33. Izveštaj Tomasa Hamarberga, komesara Saveta Evrope za ljudska prava, Nakon posete Srbiji 12. do 15. juna 2011, dostupno na:
<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1852957>, 17.02.2013.
34. <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/200431/Poverenica-za-ravnopravnost-Mirno-uselu-Jabuka>.
35. <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/193933/Bacaju-kamenje-na-romske-kuce>.
36. http://www.slobodnaevropa.org/content/selo_jabuka_romi/2072393.html
37. <http://www.forum18.org/Archive.php?query=&religion=all&country=53&results=10>.
38. <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/244735/Nastavak-sudjenja-za-paljenje-Bajrakli-dzamiye>.
39. <http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vest&idSek=4&idSubSek=4&id=286&status=drugi>.
40. <http://www.yucom.org.rs/rest.php?tip=vest&idSek=4&idSubSek=4&id=286&status=drugi>.
41. http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%82%D0%BE%D1%80%D1%92%D0%B5_%D0%9C%D0%B0%D1%80%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%9B.
42. <http://www.fbi.gov/about-us/cjis/ucr/hate-crime/2010/narratives/hate-crime-2010-victims>.
43. <http://www.riznicasrpska.net/istorija/index.php?topic=21.0>.

The Incrimination of Hate Crimes – A Viable Path toward More Equal Society

Summary: In this article, the author analyzes issues relevant to the hate crimes and discusses the way those crimes are treated in the newly enacted Law on amendments and addendums of the Criminal Law of the Republic of Serbia. According to the adopted document hate crimes are envisaged to present aggravating circumstance instead of being treated as separate crimes. Given the fact that hate crimes are particularly perilous criminal deeds with the impact on society as whole and request for certain groups to be outcast from society, the separate incrimination of those crimes seems to be the only righteous and functional way of resolving the inequality problems said crimes bring to democratic societies. To achieve functional

difference in population, the difference has to formally safeguarded, and hate in hate crimes recognized as political hate qualitatively differing from other motives and circumstances in Criminal Law. Uncontrolled bigotry typical for transitional societies is additional necessity for the establishment of the rational pluralism and the elimination of egoistic aspirations striving for the singularistic society of the equals as uniformed. The author considers that with the adequate incrimination of hate crimes a difference might be perceived as equality.

Key words: hate crimes, incrimination, theories of justice, equality, difference, circumstance, political hate, the Republic of Serbia

ЗДРАВКО JEЖ*
ИВАН ЈОКСИЋ**

Универзитет Привредна академија
Правни факултет за привреду и правосуђе
Нови Сад

УДК 177:34(091)
Монографска студија
Примљен: 03.03.2013
Одобрен: 18.04.2013

МОРАЛ И ПРАВО У ТРАДИЦИОНАЛНОМ И САВРЕМЕНОМ ДРУШТВУ

Сажетак: Кретање човека од првобитних облика организације живота до савремено успостављеног друштвеног живота у оквиру државног поретка, на основу права, немогуће је пратити и разумети без дубљег разматрања питања настанка и развоја моралних норми. Установљење моралних норми базирано је на традиционалним вредностима које су чиниле структуру примитивних облика људске организације. При томе, неопходно је узети у обзир да овако успостављене моралне норме које, углавном, нису биле правне немају савремену физиономију и садржај. Напротив, пре бисмо могли рећи да је првобитна изградња моралног поретка у свему била одраз схватања човека као дела колективитета, односно племенске заједнице. Кретање и уобличење моралних норми неопходан је предуслов за изградњу правног поретка којима би се уредило функционисање друштвене заједнице. О томе нам сведоче први писани законици у којима су правне норме морално обојене и служе заштити класно успостављеног друштвеног поретка.

Савремено друштво почива на моралним принципима афирмисаним кроз систем успостављених људских права и инсистирање на њиховом урођеном карактеру. Правни поредак је само средство за реализацију моралног поретка који третира човека као индивидуу па тек онда као дела ширег колективитета. На линији овако успостављеног моралног поретка приступило се изградњи савременог правног поретка који првенствено штити индивидуалне, па тек онда колективне интересе. На међународном плану развија се међународни правни поредак који има наднационални садржај и карактер. Успостављају се *ad hoc* правосудне институције којима се пружа потпунија заштита индивидуалних и колективних права.

* jez@pravni-fakultet.info

** ijoksic@hotmail.rs, www.ivanjoksic.co.nf, tel: 064/599-15-45

Полазећи од наведеног, аутори ће указати на сферу односа морала и права у традиционалном и савременом друштву. Потпуније разумевање процеса морализације права и јуридизације морала неопходно је сагледати кроз присутна теоријска схватања. У складу са планираним обимом рада, тежиште у излагању ће бити постављено на водећим теоријским схватањима која су доминирала у објашњењу настанка, развоја и међусобног односа моралних и правних норми.

Кључне речи: морал, право, друштво, држава, теоријска схватања, људска права

Уводна разматрања

Аутори различитог профила и теоријских оријентација вековима уназад покушавају да прецизније одреде однос права и морала посматрајући их као део ширег друштвеног поретка. У зависности од полазног становишта и личног афинитета на релацији право – морал на теоријској сцени имамо груписање аутора који преферирају доминацију моралних над правним нормама и обратно. Пре него што је уопште могуће говорити о односу права и морала неопходно је пружити одговор на једно сасвим логично питање: У чему је значај успостављања правилног односа морала и права у традиционалном, а нарочито у савременом друштву у коме доминира индивидуализам и жеља за стицањем материјалних вредности ? Одговор на ово питање није могуће дати једновременно и потпуно без дубљег улажења у суштину проблема.

Најпре је неопходно указати на чињеницу да је у развоју друштва питање односа морала и права од изузетног значаја. Моралним нормама се регулише правилно функционисање друштвених односа. Но, како морал почива на добровољној примени својих норми, неопходно је обезбедити потпунију заштиту основних вредности у друштву. У тој фази долазимо до права и правних норми чија примена се обезбеђује кроз могућност државе да санкционише њихове прекршиоце (*ius puniendi*).

Пре него што доспемо у фазу принудне примене моралних норми које су постале део правног поретка, неопходно је указати на природу и квалитет њиховог односа. Корачање у правцу разграничења и квантификавања односа моралних и правних норми захтева продубљеније разматрање основних појмова којима оперише етика и право. У каталогизацији основних појмова који чине темељ моралног поретка посебно место припада одређивању садржине праведности. У том смислу, праведност представља варијабилни појам који није могуће прецизно одредити. Ова непрецизност проистиче из три основна разлога:

- Времена у коме се разматра,
- Простора (државе) у којој се за њом трага,
- Аутора који различито третирају праведност.

Постоји општи консензус у теоријској мисли да није могуће дати прецизну и потпуну дефиницију правде и праведности. Тако, правда представља вредносно начело расподеле које одређује колико добара и колико терета (одн. права и обавеза) треба дати субјектима друштвених односа. Обзиром на то да расподелу, преко закона врши држава, евидентно је да између правде и права постоји нераскидива веза. Праведност вуче своје корене још из најранијих времена: тако наилазимо на легенде о „праведном старешини унутар племена“ или „о праведним краљевима који божанском провидношћу и надахнућем воде свој народ“. Појмовно одређење праведности проналазимо у делима Епикура, римских стоика (Сенека млађи), римских правника (Ulpiana, Paulusa), а посебно у златним временима старогрчке филозофије, у делима Платона и Аристотела (Vuchetich, 2007: 48).

Етимолошки посматрано, у већини нама познатих језика постоји разлика између појма праведности и правичности. У старогрчком језику δικαιοσύνη - dikaiosine значи праведност, а правичност је еπιεικεία - епиеикеиа; латински назив за праведност је iustitia, док је правичност aequitas; енглески језик користи речи justice и equity; немачки језик Gerechtigkeit и Biligkeit; на италијанском језику праведност се назива giustizia, а правичност equita. Назив на словенском језику врло је интересантан јер правичност заправо значи праведност; српски језик у својој литератури и преводима за праведност користи реч правда (Vuchetich, 2007: 49).

Морал и право у традиционалном друштву

Реч традиционално друштво употребљава се за друштвени поредак првих држава, почев од источњачких деспотија све до градова држава у Старој Грчкој и великог Римског царства. Генеалогски посматрано, настанак првих држава везује се за сазревање свести о потреби бољег повезивања људи у организованије заједнице. На предржавном ступњу, у периоду пре нове ере, народи су живели у племенским заједницама које су почивале на дубоко укоревеним моралним схватањима. У њима је идеја правде и правичности била темељно начело и начин регулисања међусобних (личних, породичних, робно-новчаних и др.) односа.

Свест о припадности заједници представљала је врховно начело и принцип којим се руководио сваки њен припадник. Повређивање појединца изазивало је реакцију читаве заједнице без обзира на чињеницу да ли је кривац припадник истог или неког другог племена. Неписана морална правила, која су скупа чинила правила понашања и опхођења према другима, чинила су „нормативну структуру“, односно оно што бисмо ми данас назвали *de iure*. Беспоговорно поступање по овако успостављеним неписаним правилима чинило је њихову примену *de facto*.

Проблематиком моралности у примитивним заједницама бавили су се многи аутори различитих профила. Но, озбиљније расправе о феномену примитивног друштва и начину регулисања односа међу његовим припадницима појављују се у другој половини 19. века. Наредних деценија само расте интересовање за разумевање, прво нивоа индивидуалне и колективне свести, а затим њиховог менталитета насталог применом дубоко укореваних образаца понашања и живљења (Божиловић, 2010: 73).

У том погледу, Леви-Брил прави разлику између два начина размишљања: примитивног, на нивоу представа, а не логичких појмова, који приписује древним, племенским друштвеним заједницама, које карактерише слаба диференцираност, и западњачког кога одликују размишљање и логика. Он сматра да је примитивна свест „потпуно мистична и предлогична“, те да се и сами оквири њеног искуства не подударaju са нашим. Иако се у примитивним заједницама могу запазити „сложене установе“, какве су организација породице или тотемизам, он овим заједницама приписује свако „одсуство размишљања“ (Божиловић, 2010: 76).

Несумњиво је да се у првобитној заједници не може говорити о синкретизму постојећих друштвених норми. Ове норме нису биле издиференциране па је зато немогуће у потпуности разумети њихов међусобни однос и садржај. Ипак, првобитне друштвене норме су чиниле „систем“ правила која су примењивали сви чланови заједнице, првенствено због јединства интереса који је међу њима тада владао (Јосиповић, 1979: 131).

Настајање првих држава на далеком истоку могуће је пратити преко писаних извора ученијих људи тога времена (Вотсон, 2007: 6). Међутим, овако постављени извори нису увек најпоузданији јер су често резултат претеривања и субјективног односа њихових аутора према одређеним догађајима и историјским личностима. У том погледу, присуство моралности и његов утицај на установљење правних норми у првим кодификацијама, можемо пронаћи у писаним правним изворима.

Хамурабијев законик најречитије сведочи о начину на који су моралне норме постале саставни део законских одредби. У складу са патријархалним моралом у коме је мушкарац (отац, муж, син итд.) био супериорнији од жене предвиђено је строжије кажњавање за истоврсне преступе. Тако, за разлику од мушкараца, који је имао право да поред своје жене има и конкубину, жена није смела уопште помишљати на нарушавање моногамије. Уколико би до тога ипак дошло онда јој је претила смртна казна (везана се бацала у воду заједно са љубавником) (Аврамовић, 2004: 81).

Насупрот Бабилонској држави, у Египту је био дубоко укоренен матријархат у коме је жена уживала изразито повољан положај. Штавише, у неким новијим истраживањима се наводи да је правни положај жене додатно побољшан за време Новог царства. На реликте древних установа, као и на присуство матријархата, указује нам дубоко укоренен обичај да је Египћанин себе увек означавао по мајци, а не по оцу (Аврамовић, 2004: 93-94).

У Старој Грчкој поље односа морала и права неопходно је посматрати кроз призму филозофских праваца и њихових главних представника. Несумњиво је да Сократ представља личност која се супротстављала тадашњем моралу кога је штитио правни и државни поредак. Он је развио дијалошку методу истраживања, познату као сократовски метод или метод еленхос (elenchos), који је он широко примењивао у испитивању кључних моралних концепата. Због овога се Сократ обично сматра оцем етике или моралистичке филозофије, али и филозофије уопште. Као и сваки човек, мислилац, филозоф који се уздигао изнад свога времена, Сократ је наишао на жесток отпор оних који су се бојали величине и снаге његових речи. Оптужен је за поступање супротно тадашњем утврђеном моралном поретку и за кварење омладине. Своју одбрану је изнео на дан рочишта 399. године пред комисијом судија (хелиаста), које су тесмотети бирали коцком. У првом делу одбране, Сократ даје праву своју одбрану на тужбу Мелета, Анита и Ликона и износи своје мишљење о кривици. После одбране архонат који је представљао и водио ислеђење позива судије да приступе гласању. Тужба је гласила: Мелет, син Мелетов, из Пита подиже ову тужбу и заклетвом потврђује против Сократа, сина Софронискова, из Алопеке: Сократ је крив што не верује у које верује држава, а уводи друга нова бића демонска; а крив је што и омладину квари. Предлажем смрт. После пребројавања гласова, председник је објавио пресуду да је Сократ крив (Платон, 2008: 1).

Интересантно је навести једну од Сократових реченица у којој каже: „Грађани Атине осудили сте мене, осудили сте себе“. Заиста, ове

речи се убрзо обистињују кроз опадање моћи атинске државе и њеног постепеног моралног пропадања оличеног у повећаној корупцији „узгред“ праћеној гушењем демократије. Уколико резимирамо читав процес суђења Сократу, за према нашем мишљењу измишљена дела, онда можемо уочити у којој мери „морални поредак“ који су симболизовали његови тужиоци, „правни поредак“ који чини суд, представљају екстремно одступање од демократије (Радоњић, 2004: 11).

Платон, ученик Сократов, оставио је писане трагове у својим делима написаним у форми дијалога. Овај филозоф се бавио питањима морала, права, правде у визири једног филозофа који је њихово место и значај оцењивао на нешто другачији начин од свог учитеља. „У првој књизи Државе, Платон на полемички начин износи своје разумевање праведности. Најпре је изложено старо аристократско схватање праведности кроз ставове Кефала и Polemarha. Затим указује на софистичко поимање које је заступао Trasimah. Треће по реду је Сократово разумевање појма праведности. Платон износи у којој мери је његов учитељ Сократ индивидуализовао праведност, посматрајући је на „микро нивоу“, односно одређивањем шта би појединачног човека у његовој делатности чинило праведним. На сократској парадигми Платон је у књизи Држава стигао до формалног појма праведности и схватио да то напросто није довољно“ (Калуђеровић, 2010: 54).

Нимало случајно, Платон указује и на проблем кварења људи који чине власт. Стога, предлаже да би се „идеално“ управљало у оној држави где би се за људе предодређене за то пронашао други начин живота који је бољи од владања (Платон, 1969: 235). Међутим, сумирајући целокупан Платонов опус јасно можемо уочити да је он подједнако размишљао о проблему закона као што је размишљао о проблемима државног уређења. Зато у својим делима указује на значај моралности у управљању државом, као и у изградњи њеног правног поретка (Платон 1971: 7).

Зарад очувања непристрасности и објективности у односу према стању морала и права у старој Грчкој указаћемо на морално виђење Платона у речима и делу чувеног филозофа Карла Попера. Наиме, Попер у свом добро познатом и често цитираном делу Отворено друштво исказује крајње критички став према моралном карактеру Платона. Према њему, „Сократ је имао само једног пажње вриједног наследника, свог старог пријатеља Антистена, последњег из Велике Генерације. Платон, његов најдаровитији ученик, ускоро је доказао своје невјерство. Издао је Сократа, баш онако како су то учинили његови ујаци. Ови су, поред тога што су издали Сократа, покушали да га увуку у своје терори-

стичке акције, али нису успјели, јер се он томе одупро. Платон је покушао да увуче Сократа у свој грандиозни покушај изградње теорије о заробљеном друштву, није имао тешкоћа да у томе успије, јер је Сократ већ био мртав“ (Попер, 1991: 252-253).

Питањем правде, праведности и њиховог односа са моралом бавио се и Аристотел, који разликује две врсте правде: комутативну (апсолутна једнакост између добара) и дистрибутивну правду (кажњавање према кривцу). Он истиче да правда и праведност нису различите вредности, већ различити путеви којима се долази до једне те исте вредности. При томе, правда третира случај са становишта опште правне норме, док правичност у сваком случају тражи и његов сопствени закон. Аристотелу се у заслуге приписује увођење могућности да се применом правичности врши попуњавање правних празнина у позитивном праву. Међутим, прекршиоци моралних норми нису нужно и неморална лица. Само оне који се увек не држе моралних правила можемо поистоветити са неморалним лицима. Аристотел је сматрао да су *POIESIS*, *TEHNE* и *THEORIA* области у којима не треба тражити постојање морала (Телебаковић, 2009: 60). „Сколастичко доба, које је у много чему налазило надахнуће у Аристотеловој филозофији, поставило је темеље за наравно - правне теоретичаре те је увело појам апсолута (Бога) покушавајући на тај начин разјаснити тај генетско – психолошки феномен. Значило је то да је Бог деривација свега моралнога (па тако и праведнога) унутар људи“ (Vuchetich, 2007: 48).

У римској држави је питање моралног понашања и владања било уклопљено у тадашње схватање морала. При томе, неопходно је направити разлику између моралног третирања припадника виших и припадника нижих друштвених слојева. Интересантно је запазити да је ропски однос у суштини представљао имовински однос између роба и господара (Машкин, 1991: 56). Положај робова је био уређен моралним и нормативним правилима али често је зависио од тога у којој мери је господар био човечан према својим робовима (Станојевић, 1993: 58).

У римској држави је питање права и правде дијаметрално супротно третирано у односу на старогрчке државе и њихове филозофе. Да бисмо могли створити представу о односу морала, права и правде неопходно је указати на мишљења угледнијих правника и писаца тога времена. Према Celzu, право је уметност доброте и правичности (*ius est ars boni et aequi*). С друге стране, састављачи Јустинијановог уџбеника истичу: Правда је упорно и непрекидно настојање да се сваком додели његово право (*Iustitia est constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi*). Ulpijanove Regule садрже три правна начела: часно живети

(*honeste vivere*), другог не оштетити (*alterum non laedere*) и сваком своје доделити (*suum cuique tribuere*). „Какав је однос права и морала ? Примењујући право судија мора водити рачуна о моралним начелима, о правичности (*aequitas*). Те две врсте правила понашања међусобно се прожимају, али су правила морала ипак строжа, суптилнија: Није све часно што је (законом) допуштено (*Non omne quod licet honestum est* – Paul, D. 50.17. 144). Тако право током већег дела римске историје допушта камате, али су оне морално жигосане“ (Станојевић, 1993: 102-103).

Морал и право у савременом друштву

Питање односа морала и права у савременим друштвима није могуће ограничити на историјски контекст настанка првих грађанских држава. Разлози се тичу чињенице да је разматрање о моралу добијало различите конотације у временима која су претходила преласку из средњег у нови век. Одређени историјски догађаји и правни документи, којима се настојало уредити стање након ових догађаја, садрже јасно изражену вољу за успостављањем „праведног друштва“. Свако друштво намеће обавезе у форми постављених образаца понашања којих се морају држати сви чланови. Такву врсту одговорности називамо моралним обавезама. Оне проистичу из обавеза према другима и представљају тријумф моралних врлина над појединачним интересима. Моралне обавезе можемо поделити на две врсте (Дау, 2004: 49-50):

- Опште етичке обавезе се односе на све чланове у друштву. Једне су примарне зато што имају предност над другим принципима (нпр. крађе, преваре, лажи и др.). Друге обавезују све нас, иако нису високо позициониране у хијерархији друштвених вредности (нпр. забрана коцкања и неовлашћеног упада на туђи посед у пракси се далеко чешће крше у односу на примарне обавезе).
- Посебне етичке обавезе се везују за припадност одређеној групи, професији или занимању. Посебне обавезе не важе за све припаднике друштва па их не треба поистовећивати са општим обавезама, без обзира што њихова садржина може бити слична, а у неким случајевима чак потпуно иста. Тако, припадници католичке вероисповести имају моралну обавезу да се уздрже од вештачке контроле рађања. Лекари имају обавезу да очувају поверљив однос са пацијентом. Адвокати, такође, имају обавезу да свим својим умећем бране клијента кога заступају иако поуздано знају да је крив.

Ипак, како је историја учитељица живота, сасвим је логично започети наредне редове у контексту историјских догађаја који су претходили настанку грађанских држава, са којима истовремено ступа на сцену

ну ново „савремено“ друштво. Један од важнијих правних споменика у коме се имплицитно спомиње идеја о расподели власти представља Велика повеља слободе (*Magna carta libertatis*) из 1215. године. Повеља је представљала неку врсту компромиса, између краља и побуњеног племства у Енглеској, којим краљ признаје племићима извесне погодности уз истовремено ограничавање своје власти. Повеља садржи норме у којима су уграђена поједина етичка начела заснована на презумпцији невиности сваког „слободног“ човека (члан 39. Повеље) (Мрђеновић ур., 1989: 40-41). Вредан пажње је и нешто касније настао правни документ а то је Закон о правима (*Bill of Rights*) из 1689. године (Мрђеновић ур., 1989: 91). У њему се апострофирају значај и права парламента који треба да се понаша праведно према свим грађанима. Норме садржане у претходно наведеним документима треба посматрати са становишта тадашњег моралног и друштвеног поретка који је своју примену обезбеђивао уграђујући их у правне регуле. Поред тога, вредновање ових докумената треба вршити узимајући у обзир њихов временски моменат и територијално важење.

Када говоримо о моралним схватањима и њиховом односу према праву, у периоду средњег века, онда морамо посебно узети у обзир чињеницу да је на његов садржај пресудно утицао класни карактер друштва (Врачар, 1994: 346). „Класна структура градова средњег вијека обухватала је три слоја: племиће; клериканце, припаднике цркве и сељаке и раднике. Први и други слој заиста је био слободан, међутим, само мањи дио сељака и радника чинио је слободне становнике града. Тај „неслободни“ положај огледао се у немогућности да се слободно крећу и да прелазе из једне класе у другу. Већ је истакнуто да је феудализам био кључно обиљежје великог дијела средњег вијека. Отуда и не чуди што су велепоседници, заједно са припадницима цркве, уживали велики углед и имали огроман утицај у друштву“ (Маровић, 2009: 78). Следствено томе, образац не/моралног понашања је потребно вредновати у визури припадника виших друштвених слојева. Зато нимало не чуди да је постојање и рад инквизиционог суда у средњем веку представљао потпуно легитиман и легалан начин обрачуна са људима чије речи, а често и саме мисли, нису могле бити укалупљене у владајући морални и правни поредак. Стога је релативност моралних и правних норми понашања и живљења одређивала друштвена и верска реалност која је оставила трајан печат на свим пољима друштвеног живота у средњем веку.

Прекретницу у развоју француске државе, а касније и других европских држава, представља Француска буржоаска револуција из 1789.

године. Исте године, француска национална скупштина доноси добро познату Декларацију права човека и грађанина. У тексту тзв. Јакобинског устава из 1793. године налази се текст Декларације који почиње следећим речима: „Француски народ, уверен да су једини узроци беде у свету заборављање и непоштовање природних права човека, решио је да у свечаној декларацији постави ова света и неотуђива права, у циљу да сви грађани, будући способни да непрестано упоређују акте власти са циљем сваке друштвене институције, никада не дозволе себи да буду угњетавани и понижавани тиранијом; да би народ увек имао пред очима темеље своје слободе и свог благостања, судија своје дужности, законодавац сврху свог именовања“. Из стилизације текста Декларације препознатљива је намера њених твораца да превођењем постојећих моралних у правне норме, уједно установљавају и дефинишу људска права човека и грађанина (Јовановић, 1932: 80-81).

У временском периоду од 18. до 19. века долази до појаве нових теоријских оријентација и ставова којима се жели раскинути са дотадашњим феудалним моралом и друштвеним и правним поретком који је био на њему заснован. „У времену када је апсолутистичка држава жељела да подреди све себи, као и да потчини сваког појединца, у интелектуалним круговима се јавља идеја да постоји област у друштву која је изнад саме државе, која дјелује и развија се изван ње, а постоји да би утицала на саму државу и ограничавала је. У литератури се врло често сусријеће мишљење да су теорије друштвеног уговора прве демократске теорије, али оно што је извјесно јесте да у њима можемо препознати идеју цивилног друштва, ону „клицу“ из које се касније заиста и развио овај концепт у савременом облику“ (Маровић, 2009: 80).

Питању односа морала и права у теоријској мисли насталој у време појаве апсолутизма у водећим европским државама посвећивана је посебна пажња. Велики број аутора се слаже да се теоријама друштвеног уговора најпотпуније објашњава идеја о настанку државе и права (Димитријевић и сар., 1997: 44). Према овим теоријама људи су били природна бића која су живела и владала се на основу неписаних обичајних правила. Та правила су у суштини била морална правила која су настала на основи тадашњег поимања друштва, људи, породице, појединца као дела ширег (племенског) колективитета итд. Настојећи да потпуније заштите своје интересе људи су одлучили да се удруже у заједницу путем склапања уговора, којим се свесно одричу својих овлашћења у корист државе, али су ипак нека од својих права задржали. С друге стране, држава као самостални уговарач мора поштовати преузете обавезе и њени грађани имају право да не поштују њене налоге који су у

супротности са закљученим уговором. Међутим, теорије друштвеног уговора не треба дословно разумети, јер помињање уговора овде има само симболично значење. Заправо, не долази до стварног већ прећутног закључења уговора који је претходио настанку државе. На бази ове теорије поред државе настаје и право које, такође, представља резултат збира воља народа (грађана) и државе у чију корист се одричу дела свог суверенитета.

Уговорно објашњење настанка државе и њеног правног поретка трпи одређена ограничења. Разлози су сасвим једноставне природе и односе се на инструменте моћи којима држава располаже и питање њене легитимности. У основи држава, поред правног, мора поседовати морални ауторитет заснован на моралним начелима и принципима (Радоњић, 2004: 46-47). Међутим, не можемо се са сигурношћу уздати у моралну исправност државе у случајевима када она примењује силу. То што држава има „правно покриће“ да употреби средства принуде ни у каквом случају не значи да је тиме сачувала свој морални ауторитет. Неретко се дешава да се, поред правног, морално жели оправдати употреба насиља према грађанима. У том смислу, Русо сматра да власт није споразум између претпостављеног и потчињеног, већ да је то легитиман, правичан, чврст и за опште добро користан споразум (Кораћ, 1976: 44).

На крају, вредност теоријског одређења државе, настале на уговорној основи, можемо посматрати и кроз њен однос према моралу. Према нашем мишљењу, овакво објашњење постанка државе и њеног правног поретка темељи се на аутономији воље обе уговорне стране, што је у потпуности у складу са моралним начелима заснованим на слободи воље сваког човека (појединачно или као дела ширег колективитета). При томе, не можемо оспорити потпуну примењивост теорије уговорног настанка државе у светлу догађаја који су довели до изградње националних држава које су тежиле изградњи потпуно новог друштвеног поретка заснованог на новелирању постојећих моралних норми и њиховом уграђивању у позитивно право (Smith, 1991).

У склопу излагања на тему значења морала, његовог односа са правом у савременом друштву, можемо констатовати непостојање општег консензуса, како на теоријском, тако и на практичном нивоу. Разлози за овакво стање условљени су преласком на либерални капитализам који протежира потрошачко друштво. Узимајући у обзир планирани обим рада, осврнућемо се на основне елементе оваквог друштва и његовог морала и права. Либерализам представља генусни појам који означава слободу у животу, раду, уређивању и уопште конципирању

друштва у коме живимо. Мери слободи појединца у либералном друштву одређују моралне и правне норме у којима се ближе прописују границе (не)моралног и противправног понашања. На овом месту је неопходно указати на однос либерализма и мултикултурализма који је могуће пронаћи у политичкој слободи сваког појединца. При томе, слобода обухвата слободу мисли и речи, слободу избора и одабира, слободу деловања и слободу појединца да сам одабере начин живота. Џозеф Раз сматра да се за разумевање политичке слободи мора указати на моралност слободи, јер он такву врсту слободи схвата попут моралних начела која усмеравају и вреднују политичко деловање (Станковић Пејновић, 2011: 192, 202). У фокусу Разовог савршеног либерализма су аутономија и морални плурализам који се могу уклопити са политичким либерализмом (Раз, 1987: 313-333).

Од свих својстава добрих закона, најтеже се дефинише унутрашња морална вредност и праведност, што је релевантно за све законе. Принцип легалности, у ширем правно-филозофском смислу, донекле је сличан категорији легитимности и захтева да правни поредак почива на одређеним хуманистичким и етичким вредностима и политичким принципима које штити и омогућује да се остваре приближавајући право правди. Легализам у наведеном смислу је више један програмски идеал него стварност, јер политичка моћ проналази нове облике и могућности да свој утицај оствари, мимоилазећи универзалне правне и етичке норме (Жеж, 2004: 191, 198, 199). Ове категорије имају временску и просторну димензију којом се одређује њихов садржај и мера оправданости примене у друштву. Пренесено на актуелну ситуацију у законодавству Србије, можемо уочити присуство ксенофобичног духа који има своју историју у друштвеним односима који су постојали у ех Југославији. У државама социјалистичког друштвено-економског уређења развијан је посебан морал, заснован на принципима сузбијања било које врсте индивидуализма у доношењу важнијих одлука у држави. Увођењем посебне терминологије, као што су радни људи, самоуправљачи и слично, њихово уздизање у ранг уставних категорија, желело се указати на присуство дисконтинуитета са претходним друштвено - економским уређењем. У мањим срединама развијана је посебна врста „паланачког духа“ који је уоквирен у традиционалне стандарде пожељног понашања за дату средину. У таквој ситуацији неумешто је говорити о присуству демократских правних установа заснованих на слободи воље, речи и удруживању грађана ради остваривања индивидуалних и колективних потреба (Константиновић, 2004: 5).

Закључна разматрања

Познато је да морал и право представљају скуп норми којима се регулишу односи у друштву. Међутим, садржину и међусобни однос морала и права можемо сагледати у визури традиционалног и савременог друштва. Тако се у традиционалном друштву питање односа морала и права поставља кроз положај човека као дела ширег колективитета. Сваки облик индивидуализма није имао прилику за опстанак због чињенице да је „колектив био све а појединац ништа“. Морал је само подупирао постојећи систем вредности засновано на дубоким класним разликама у друштву. Ширење колективитета и његов даљи развој праћен је новелирањем постојећих и увођењем нових, најпре моралних, а онда и правних норми. Међутим, однос морала и права неопходно је посматрати и са територијалног аспекта јер су у истом временском периоду постојале државе са потпуно различитим системом моралних вредности. Подсећања ради, Атина и Спарта су биле две државе на истом континенту али са потпуно различитим друштвеним уређењем. Тако је у Атини била на сцени непосредна демократија изражена кроз систем заједничког одлучивања, док су у Спарти, као војно устројеној држави, примењивана војничка правила која су утицала на изградњу морала и права заснованог на оваквом третирању грађана.

У савременом друштву на сцени је дијаметрално супротно третирање односа морала и права. Морал је битно промењеног садржаја и у својој бити фаворизује индивидуализам у смислу задовољења најпре индивидуалних а затим колективних потреба. Право као инструмент власти базирано је на правној и институционалној заштити личних и имовинских права појединаца и колективитета. Неопходно је указати на губљење на значају традиционалних моралних вредности заснованих на духовним вредностима. С друге стране, преовлађује жеља за стицањем материјалних добара, што све скупа води у правцу даљег отуђења човека од себе и човека од човека.

У светлу реченог, закључно разматрање завршавамо речима академика Слободана Перовића да нам морал, као систем друштвених норми, показује разлику између доброг и лошег у егзистенцији човека као природног и друштвеног бића у визури доброг, са становишта одређеног простора и времена, као што су: љубав и мржња, истина и лаж, савест и искушење, слобода и неслобода, добро и зло, безобзирност и толеранција (Перовић, 2012: 8-9).

Литература:

1. Avramović, Sima (2004): *Opšta pravna istorija – stari i srednji vek*, Nomos, Beograd.
2. Anthony D. Smith (1991): *National Identity*, London.
3. Božilović, Nikola (2010): *Kontekst kulture: kritika primitivnog uma*, Filozofija i društvo, br. 2, Beograd.
4. Vuchetich, Laurenz (2007): *Pravednost i pravičnost u filozofiji prava*, Pravnik, br. 85, Zagreb.
5. Votson, Alan (2007): *Pravo u knjigama, zakonu i stvarnosti: uporednopravni pogled*, Anali Pravnog fakulteta u Beogradu, br. 2, Beograd.
6. Vračar, Stevan (1994): *Preispitivanja pravne metodologije*, Naučna knjiga, Beograd.
7. Day, Louis Alvin (2004): *Etika u medijima-primeri i kontroverze*, Medija centar, Beograd.
8. Dimitrijević, Vojin i sar. (1997): *Ljudska prava*, Beogradski centar za ljudska prava, Beograd.
9. Jež, Здравко (2004): *Principi demokratske pravne države*, Fakultet za uslužni biznis, Novi Sad.
10. Josipović, Ivo (1979): *Pravo i moral*, Pravnik, br. 14-15, Zagreb.
11. Jovanović, Slobodan (1932): *Vodi francuske revolucije*, Izdavačka knjižarnica Gece Kona, Beograd.
12. Kaluđerović, Željko (2010): *Platonovo poimanje pravednosti*, Arhe, br. 13, Novi Sad.
13. Korać, Veljko (1976): *Marks i savremena sociologija*, BIGZ, Beograd.
14. Konstantinović, Radomir (2004): *Filosofija palanke*, Otkrovenje, Beograd.
15. Maškin, Nikolaj (1991): *Istorija Starog Rima*, Naučna knjiga, Beograd.
16. Marović, Jovana (2009): *Ljudska prava i koncept državljanstva i građanstva*, Matica, Podgorica.
17. Mrđenović, D. (ur.) (1989): *Temelji moderne demokratije-izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima 1215-1989*, Nova knjiga, Beograd.
18. Platon (1969): *Država*, Kultura, Beograd.
19. Platon (1971): *Zakoni* (predgovor Veljko Korać), BIGZ, Beograd.
20. Platon (2008): *Odbrana Sokratova*, Dereta, Beograd.
21. Perović, Slobodan (2012): *Prirodno pravo i moral (uvodno izlaganje)*, Pravni život, br. 9, Beograd.
22. Poper, Karl (1991): *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, BIGZ, Beograd.
23. Raz, Joseph (1987): *Autonomy, Toleration, and the Harm Principle*, Issues in Contemporary Legal Philosophy, Ruth Gavison (ed.), Oxford University Press.
24. Radonjić, Radovan (2004): *Demokratija*, Centar za građansko obrazovanje, Podgorica.
25. Stanojević, Obrad (1993): *Rimsko pravo*, Službeni list SRJ, Beograd.
26. Stanković Pejnović, Vesna (2011): *Sloboda, liberalizam i multikulturalizam*, Filozofija i društvo, br. 2, Beograd.
27. Telebaković, Boško (2009): *Pitanje morala*, Godišnjak FPN, Beograd.

Morality and law in the traditional and modern society

Summary: It is impossible to follow and, therefore, comprehend, the evolution of human beings from the basic forms of human life organization up to the contemporary established social life within the state system, based on law, without a thorough consideration of issues of emergence and development of moral standards. Establishment of moral standards was based on traditional values that constituted the structure of the primitive forms of human civilization. Therefore, it is inevitable to take into consideration the fact that the ethical standards set up in this manner and which mostly were not, at the same time, legal standards, do not have a modern form or content. On the contrary, it is more likely that the initial form of the moral order was a complex reflection of comprehension of human being as a part of collectivity, that is, a tribal community. However, the movement and formulation of moral standards is an essential precondition for formation of judiciary, as well as establishing a functional social community. To witness it all, there are first written codes in which legal standards have a moral trait and are purposed to protect a class-established social order.

The modern society is based on moral principles affirmed by a system of established human rights, as well as insisting on their inherent characters. Legal order is only a means of realization of moral order which primarily treats a human being as an individual and later on as a part of a wider collective. Thus established moral order was a firm basis for creating a modern legal order, primarily aimed at protecting individual, and therefore, collective interests. On the other hand, an international legal order with a far more supranational content and character is being developed on an international level, whereas ad hoc judicial institutions to protect individual and collective rights are also being established.

Based on the text above, authors will point to the relation between morality and law in both traditional and modern societies. A more complex comprehension of law moralization and morality jurisdiction is essential to be looked at via the existing theoretical understandings. According to the planned scope of this paper, the emphasis will be put on the leading theoretical understandings that dominated in the explanation of creation, development and mutual relation between moral and legal standards.

Key words: morality, law, society, theoretical understanding of, human rights

ДАРКО ГАВРИЛОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Нови Сад

САША С. МАРКОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Педагошки факултет
Сомбор

УДК 94(497.1):94(4) „1914/1918“
Монографска студија
Примљен: 20.04.2013
Одобрен: 02.05.2013

НЕКИ АСПЕКТИ ПРИСАЈЕДИЊЕЊА БАНАТА, БАЧКЕ И БАРАЊЕ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ И СТВАРАЊЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Сажетак: У раду ћемо, на основу историјске грађе и релевантне литературе, обрадити начин приступа територије Баната, Бачке и Барање Краљевини Србији, а потом и инкорпорирање у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. Овај проблем је доминантно истраживан кроз расветљавање улоге Јована Јоце Лалошевића и Светозара Прибићевића у историјским догађајима који се односе на период октобар 1918. године до марта 1919. године. То је време када је словенско становништво, пре свега Срби и Буњевци, на простору данашње Војводине конституисало своје политичке органе – Народне одборе, затим организовало Велику народну скупштину и формирало органе управе – Велики народни савет и Народну управу за Банат, Бачку и Барању, а у намери да се те територије ослободе мађарске управне власти и приступе новој југословенској држави. Све ове активности су се одвијале у тесној вези и координацији са владом Краљевине Србије, а потом и владом Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. С обзиром на то да је Јован Јоца Лалошевић био председник Народне управе за Банат, Бачку и Барању, а Светозар Прибићевић министар унутрашњих послова владе Краљевства њихова улога, у овим процесима је изузетно значајна, а овим радом и истраживана.

Кључне речи: Светозар Прибићевић, Јован Јоца Лалошевић, политика, уједињење, држава

Формирање Народне Управе за Банат, Бачку и Барању

У јесен 1918. године политичка збивања у Војводини, односно Банату, Бачкој и Барањи¹ су добила обележје покрета за национално ослобођење и отцепљење Јужних Словена од Угарске. С обзиром на бројност и национални потенцијал интелигенције, Срби су предводили ову борбу. Ови догађаји су били условљени бројним чиниоцима. Наво- димо неке од њих: пробој Солунског фронта, војни успех савезничке војске, пре свих војске Краљевине Србије, војни пораз Аустро-Угарске, јачање југословенског покрета у другим деловима Монархије, територи- јалне претензије Италије, анархија, појава тзв. „зеленог кадра” и др. Протагонисти организованог и радикалнијег иступа становништва Војводине (искључујући Мађаре и Немце), иако су били различитог политичког идентитета², изражавали су јединство о нужности раскида државно-правних веза са Угарском, али и различитост ставова о начину отцепљења – да ли да се оствари са интеграцијом јужнословенског по- крета у преосталом делу монархије или директним припајањем Краљев- ини Србији.³

Упркос одлучној војној победи савезника, ситуација је била неиз- вена, јер се уговором о примирју Антанте са Угарском сачувао поли- тички status quo који је био правно упориште угарској власти на терену у намери да очува своју структуру власти. Предстојала је врло сложена дипломатска борба. Српска грађанска елита Угарске, која је полако из- лазила из атмосфере наметнуте апстиненције⁴ и политичке маргинали- зације, била је свесна предстојећег посла и недостатака који јој не иду на руку⁵. „Ми Срби из Угарске”, писао је тада *Глас*, „хоћемо да смо сло-

¹ Савременици и актери друштвених догађаја су у ово време Банат, Бачку и Барању често називали и термином Војводина. У нашем раду ћемо прихватити ову њихову ин- терпретацију и користити или једно или друго термилошко одређење.

² Арпад Лебл, *Грађанске партије у Војводини 1887-1918*, Нови Сад, 1979; Арпад Лебл, *Политички лик Весе Стајића*, Нови Сад, 1963.

³ Ранко Кончар, Саша Марковић, *Voivodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, тематски зборник радова са међународног скупа „Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia”, *Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani*, Ljubljana, 2009, стр. 93-105.

⁴ „Тих дана сам осетио шта је то смртни страх и шта то значи гледати смрти у очи. Ост- ављени и напуштени од свију, опкољени и нападнути од нахушкане светине у ово ратно време и у ову узбуђеност и без помоћи власти, могли смо доиста и главом платити”, Т. Милитар, *Бележница*, РОМС, М 14606.

⁵ Писмо Јоце Лалошевића, угледног српског политичара из Сомбора Тихомиру Остојићу, угледном српском интелектуалцу из Новог Сада: „Сад тек осећамо какав је губитак што

бодни људи, хоћемо да ујединимо свој дух и своју душу са духом свог југословенства”.⁶

Један од најистакнутијих српских грађанских политичара из Војводине, тог времена био је и Јован Јоца Лалошевић (1870-1935).⁷ Угледни сомборски адвокат, препознати културни радник и легалистички борац не само за српска већ и за права свих мањина у Угарској краљевини Аустро-Угарске монархије и припадник демократских политичких идеја, у догађајима из времена присаједињења био је један од најактивнијих поборника стварања југословенске државе као израза већинске политичке воље српског и јужнословенских народа и као израз остварења националне идеје у Војводини.⁸ Лалошевић је октобра 1918. године постао председник Месног народног одбора Срба и Буњеваца у Сомбору.⁹ Он је формиран уз подршку једног одреда српске војске који је, под командом мајора Николе Илића, стигао у Сомбор 13. новембра 1918. године. Војска је град предала на управу Народном одбору Срба и Буњеваца, о чему је састављен записник. „На позив долази Лајош Клајнер, начелник града Сомбора, коме Никола П. Илић српски краљевски мајор изјављује, да је град заузео и да административну власт предаје овом одбору са свим правима муниципалног већа, с тим да се од сада у свему има равнати према упутствима и расположењима Народног одбора Срба и Буњеваца у Сомбору...”¹⁰ Претходно је мађарска власт у гра-

немамо наших новина, те се не знамо оријентисати.”; Јоца Лалошевић из Сомбора Тихомиру Остојићу, 29. 10. 1918, РОМС, 5671.

⁶ Наведено према: Душан Попов, *Српска штампа у Војводини 1918-1941*, Матица српска, Нови Сад, 1983, стр. 13.

⁷ Ближе види: Саша Марковић, *Политичка биографија Јована Јоце Лалошевића*, Сомбор, 2011.

⁸ „Осећај политичке слободе, осећај да су остварени вековни снови у пуном своме обиму, морали су детерминисати јавни живот војвођанских Срба првих година”, Душан Поповић, *Војводина после уједињења*, РОМС, М 7528.

⁹ „Из Сомбора јављају да су тамо прекјуче Срби и Буњевци одржали свој збор и донели одлуку, да примају Вилзоново начело о самоопредељењу народа и на основу тога желе да уреде судбину јединственог српско-буњевачког народа. Изабрали су извршни одбор од 25 лица. Радујемо се овом родољубивом покрету Срба и Буњеваца сомборских”; *Српски лист*, бр. 2, 26. октобар 1918; О формирању овог већа (одбора) обавештен је и Српски Народни одбор у Новом Саду. Овај Одбор је на својој седници од 27. октобра (по старом календару) то и констатовао. „Изасланици Сомбора извештавају да се тамо образовао Српски народни одбор: председник др Јоца Лалошевић...”, *Десети записник седнице Извршног одбора одељења Српског народног одбора у Новом Саду од 27. октобра 1918*; Архив Војводине (у даљем тексту АВ), Ф. 76 *Народна управа за Банат, Бачку и Барању*, Нови Сад (1918-1919), 3-10.

¹⁰ *Споменица ослобођења Сомбора 1918-1939*, Сомбор, 1938, 8-9; *Записник вођен у Сомбору, 1-14. новембра 1918, на седници Народног већа Срба и Буњеваца у Сомбору*, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. бр. 571.

ду чинила све да минимализује значај и улогу Народног одбора Срба и Буњеваца.¹¹ Том приликом представљена је јасна политичку одлучност да се територија Војводине у њеном што ширем обиму тумачења отцепи од угарске државе без обзира на околности које диктира међународна политика. У новој Мађарској влади водећу реч имао Михаљ Карољи. Он се трудио да политичким уступцима придобије словенске народе за идеју модерне мађарске државе засноване на демократским начелима.¹²

Део српске политичке елите био је изразит противник ускостраначког приступа решавању актуелних проблема. Страначки консензус остварен је у уобличавању намере да се организује скупштина која ће формулисати политичку вољу становништва. Припреме за доношење политички утемељене одлуке о начину уласка Војводине (Баната, Бачке и Барање) у састав нове југословенске државе обављене су у Новосадском одбору 17. новембра 1918. године.¹³ Сам ток седнице и припремне конференције или претконференције биле су изузетно напете с обзиром да је тада дошло до „судара” двеју концепција о уједињењу. Једна је била за присаједињење Војводине Краљевини Србији и коју је предводио истакнути војвођански радикал Јаша Томић, а други за повезивање Војводине са Народним вијећем Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу, а потом стварање јединствене јужнословенске државе са Краљевином

¹¹ „Вест да српска војска долази у Сомбор чуо је и велики жупан др. Балог Ерне. Он је учинио још један и последњи покушај и позвао је председника др. Јоцу Лалосевића на договор како да се дочека српска војска. Он је као експонент мађарске владе, а с обзиром на то да војна конвенција још није потписана и да српска војска долази тобоже само да помогне одржати ред и личну имовну сигурност, пошто се аустроугарска војска повукла, изразио жељу да би волео да и он учествује у дочеку са целим званичним апаратом и да његова власт остане и даље призната и недирнута.... Председник народног већа кратко и јасно му је дозначио да учешће његово и мађарског званичног апарата у дочеку српске војске није пожељно и да је Народно веће Срба и Буњеваца у Сомбору учинило већ потребно расположење да оно само дочека српску војску. Ова одлучна реч др. Јоце Лалосевића, као одлука Срба и Буњеваца деловала је на великог жупана – као великог Маџара – поражавајуће и увредљиво”; *Ослобођење Сомбора 13. новембра 1918*, преузимање власти, Историјски архив Сомбор, Ф-56, инв. број 571.

¹² „Но послушајте ви нас: сви смо ми такви људи који смо се увик за интетрес пука борили, који смо увик проповидали братство и једнакост Буњеваца, Немаца, Румуна, Словака и Срба, те који смо од господа старе Угарске, због тога нашега уверења много патили”; Политички памфлет угарске владе Михаила Карољија, *Свима народима немађарског језика пучке републике! Буњевци, Нијемци, Румуни, Саси, Срби, Словаци!*; Историјски архив, Сомбор; Лични фонд Ђорђа Антића, Ф-56, инв. бр. 370.

¹³ Српски народни одбор у Новом Саду основан је 21. октобра (по старом календару) 1918. године.; Ближе види: *Први записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду* од 21. октобра 1918; АВ, Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918-1919), 3-1.

Србијом.¹⁴ За ову другу концепцију залагали су се предратни демократски политичари попут Тихомира Остојића и Васе Стајића. Влада Краљевине Србије тада није схватала дубиозност насталог политичког антагонизма јер је имала у виду концепт стварања јединствене државе са јужнословенским територијама Аустро-Угарске монархије без тактичких прејудуцирања. Отуд и простор за њене чак и контрадикторне поруке изасланицима које су представници Срба из Војводине упутили у Београд, а који је оправдаван идејом да становништво Војводине донесе одлуку без пресија са стране.¹⁵

Деловање Народног вијећа Словенаца, Хрвата и Срба у Загребу многи српски политичари из Војводине су сматрали политикантски несигурним и за Војводину непотребним, а оклевање које се јављало доживљавао је као дефетизам који угрожава српску и југословенску националну идеју. Управо та процена их је приближила становишту Светозара Прибићевића који је замерао Народном вијећу из Загреба на политичком калкуланству и који је поручио Војвођанима да „кидају са Загребом.” Прибићевић је у то време био укључен у посао стварања југо-

¹⁴ „На дневном реду ове конференције била је свега једна тачка и то да се реши куда се прикључити након отцепљења. Прву реч је добио Петар Коњовић као изасланик из Загреба. Он је према директиви, а на основу изјаве Момчила Нинчића, министра иностраних послова предложио да се Војводина прикључи Загребу, односно Хрватској а не Београду односно Краљевини Србији. Овај предлог је пропраћен бурним негодовањем. Настаје жучна дебата у којој су најактивнији били Јаша Томић, који је тврдио, да му је Нинчић рекао да се Војводина прикључи Србији. Др. Жарко Миладиновић и такође сви остали били су мишљења да се Војводини прикључи Србији. Дебата је достигла врхунац када је др. Стјепан Матијевић делегат из Суботице /заступник Буњеваца/ подржао предлог из Загреба односно Петра Коњовића.... Настаје жучна дебата. По многима ова дебата беше први знак сукоба 'великосрпске' и 'југословенске' идеје која се протеже кроз свих 23 године постојања Југославије”; *Припреме за Велику народну скупштину 25. новембра 1918*, Историјски архив, Сомбор, Ф-56, инв. бр. 577.

¹⁵ Посредно ми у записнику са двадесетседме седнице од 11. новембра 1918. сазнајемо о карактеру размимоилажења и релативном значају који је влада Краљевине Србије придавала том питању. „Потпредседник др Игњат Павлас реферише о свом путу у Београд, поводом извиђаја шта је истина у исказу министра Нинчића, да ли оно што је рекао Јаша Томић, или оно, што је рекао Петру Коњовићу и другима. Др Павлас уверио се, да је министар заиста рекао Јаши Томићу, да Народна скупштина Баната, Бачке и Барање непосредно преко Београда ради на ослобођењу и оцепљењу од Угарске, а са друге стране, да је заиста рекао и Петру Коњовићу и др. да глас нашег народа из ових крајева пренесе Загребачко Народно Вијеће у Београд и на мировну конференцију, због који је навода избио неспоразум у претконференцији, која је била 4. новембра о. год. у Новом Саду. Министар је зато рекао, једно и друго, да би оставио одрешене руке Великој народној Скупштини у Новом Саду, да у овом отвореном питању заузме своје становиште”, *Двадесет и седми записник седнице Српског народног одбора у Новом Саду* од 11. новембра 1918; АВ, Ф. 76, Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918-1919), 3-27.

словенске државе. Овај пројекат имао је озбиљних тешкоћа јер је његово решење укључивало или превласт централистичке или федералистичке концепције или компромис који није одговарао регенту Александру Карађорђевићу и тиме био политички неизводљив.

У Војводини, тријумф националних идеја остварен је на 'Великој народној скупштини Срба, Буњеваца и осталих Словена у Банату, Бачкој и Барањи' одржаној 25. новембра 1918. године. „Најзад дође велики историјски дан 25/12/ новембра 1918. На Великој Народној скупштини коначно и сјајно је победила теза Јаше Томића...И тако је уз неописано одушевљење донешена резолуција”.¹⁶ У раду скупштине учествовало је 757 посланика. Међу њима било је 578 Срба, 84 Буњевца, 62 Словака, 21 Русин, три Шокца, два Хрвата, шест Немаца и један Мађар. Бројност делегата и њихов организован долазак у Нови Сад илустровао је солидну организацију, пре свега, српског становништва, али и потпуно одсуство несловенског живља. У околностима које су постојале, организација избора скупштинских представника није могла да испоштује демократску изборну процедуру, већ се ослањала на већинску политичку вољу словенског становништва, понајпре Срба у Војводини.¹⁷ Одлукама скупштине¹⁸ Војводина је присаједињена Краљевини Србији и формиран су нови органи управе – Велики народни савет и Народна управа. Састав ових органа управе, у политичком смислу, био је показатељ постигнутог страначког компромиса и уједињења око акутних проблема са којима се територија Војводине суочавала, а у намери

¹⁶ Јован Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив Сомбор, фонд 57, инв. број 448.

¹⁷ „Избори за Велику народну скупштину били су далеко од демократичних. Припадници несловенских мањина (треба истаћи да нити Мађари нити Немци се у овом тренутку не осећају као мањински народи у Војводини – примедба С.М.) (за разлику од Словака, Русина и Чеха) нису имали право гласа. Шта више чак ни сви Словени нису учествовали у избору посланика”, Зоран Јањетовић, *Деца царева, пасторчад краљева*, Београд, 2005, стр. 126.

¹⁸ Одлуке Велике народне скупштине:

„... Прикључујемо се Краљевини Србији која својим досадашњим радом и развитком ујемчава слободу, равноправност и напредак у сваком правцу... Народна скупштина поставља Велики народни савет којем је извршни орган Народна управа. Народни савет чине 50 чланова изабраних из ове Народне скупштине. Народни савет доноси потребне уредбе и наредбе, поставља Народну управу и врши надзор над њом.”; Одлуке Народне Скупштине Срба, Буњеваца и осталих словена у Бачкој, Банату и Барањи, донесене 12. (25.) новембра 1918. у Новом Саду; Српски лист бр. 17 од 14. новембра 1918. Драго Његован, *Присаједињење Срема, Баната, Бачке и Барање Србији 1918*, документи и прилози, Нови Сад, 2001, 49-56. О присаједињењу Војводине Краљевини Србији види ближе: *Споменица ослобођења Војводине 1918*, РОМС, М 7417.

њеног словенског становишта да се уједини са Краљевином Србијом.¹⁹ После два дана Велики народни савет на својој трећој седници изабрао је ову Народну управу: 1) председништво и политички послови: повереник др. Јоца Лалошевић (Сомбор), заменик Петар Коњовић (Сомбор).²⁰

Народна управа са овако изабраним руководством намеравала је да блиско сарађује са Београдом. „Чланови Народне Управе отишли су пре свега корпоративно у Београд да се представе краљевској влади и да приме евентуалне инструкције за свој рад”.²¹ Већ на првој седници Народне управе именовани су велики жупани и то за Торонталску жупанију др Славко Жупански, а за Бач-Бодрошку и „град Сомбор” др Коста Бугарски. Овим је демонстриран првенствени циљ именованих органа упаве - административно преузимање власти али и спречавање мађарских органа власти у намери поновне имплементације сопственог управног апарата. У остваривању овог циља именоване личности су показале велику одлучност.²²

Из овог приоритета проистицале су и даље активности. Била је то најпре потреба чврсте повезаности са Београдом као једина постојећа подршка делатности Народне управе. „Да се обавести српска Влада у Београду са молбом да Народну Управу прихвати и да учини нужне

¹⁹ „Народна управа чијој су брзи поверени јавни послови у оном прелазном стању састављена из најразнороднијих елемената, а на основи партијске слоге, лута без правца у хаосу нових проблема. Сама изгледа једва чека, да пребаци свој терет на вичнија и јача плећа”, Душан Поповић, *Војводина после уједињења*, РОМС, М 7528.

²⁰ „Приступа се избору Народне Управе за Банат, Бачку и Барању према одлуци Народне скупштине. Једногласно се бирају ови народни повереници и заменици за одсеке: Председништво и политички послови – Народни повереник: др Јован Лалошевић, заменик: Петар Коњовић...Просвета (школа и црква) – народни повереник: привремено до сталног попуњења: др Јован Лалошевић, заменик: др Милан Петровић”, *Записник седнице Великог народног савету* од 14. новембра 1918; АВ, Ф. 76 Народна управа за Банат, Бачку и Барању, Нови Сад (1918-1919), 3 – Велики народни савет – записници.

²¹ Јован Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив, Сомбор, фонд 57, инв. број 448

²² „Недавно је изашао проглас мађарске владе под насловом: 'Сваком народу народне републике који не говори мађарски!' Проглас упућен изреком Немцима, Румунима, Рутенима, Сасима, Србима, Словацима...Што ће народима немађарским прво пасти у очи, то је мекан, нежан тон, на који досад нису навикнути.... Јавља (мађарска влада) да онде више неће заповедати краљеви ни господа, него само народ. Обећава, да ће и мушко и женско листом добити право гласа, да ће се делити земља, да ће се уредити школе, да ће сам народ имати да каже где ће се повући железница, где друм, где ће се градити мост, колика да буде зарада фабричког радника итд. итд....Човек не зна чему да се овде више чуди, наивности Мађара или њиховој подмуклости. Они играју у овом случају улогу вука који се прерушио у јагњећу кожу, да би се тако лакше увукао у стадо оваца и дочепаво свој плен”; Јован Јоца Лалошевић, *Перфидија Мађарске владе, Српски лист*, бр. 27, 27. новембар 1918. године.

коракe, да нам српска војска даде нужну помоћ”.²³ Ова сарадња са Београдом требало је да обједини војно-политичка садејства и на формирању националне територије и онемогући и Румунији као земљи која је победник у рату и која има уговорне бенефиције са водећим силама Антанте, да преузме значајну територију Војводине. „Да се путем срп. Владе у Београду управи протестна нота на све савезничке владе, као и на румуњску владу ради румуњских претензија, које су изражене нарочито...у погледу Баната”.²⁴ Нарочито о питању Баната, Народна управа је, демонстрирала једну истрајност, одлучност и неконтролисану наметљивост да ова област припадне новој држави. Београд, односно југословенска влада је у једном тренутку и стала на страну ове истрајности, а против чега је била војска не желећи да ремети добре односе са савезничком француском војском. „Народна управа је ишла на радикалнију политику смене власти и припрема за анексију западног Баната, до источно од Темишвара, него што су то војска и београдска влада биле склоне да предузму.”²⁵

Ситуација у Војводини је била, као што смо показали, изузетно тешка и сложена. Народна управа иако одлучна у третирању свог посла, била је на ивици опстанка услед финансијске немаштине. Влада Краљевине Србије имала је разумевања за проблеме у које је запала Народна управа због финансија, али су њене могућности, услед обавезе према водећим чиниоцима међународне политике и финансијске исцрпљености и презадужености, биле ограничене, али не и обесхрабрујуће.²⁶ Са друге стране политички врх нове државе, након акта уједињења 1. децембра 1918. године суочавао се са проблемом формирања владе и усаглашавања различитих политичких и националних интереса. Посао није био лак и често је подсећао на неоствариву мисију.

²³ *Записник вођен на пленарној седници Народне Управе у Новом Саду*, 21. новембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 1.

²⁴ *Записник вођен на пленарној седници Народне Управе у Новом Саду*, 21. новембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 1.

²⁵ Види: Тома Миленковић, *Банатска република и мађарски комесеријат у Банату : (31. октобар 1918 - 20. фебруар 1919)*, Зборник Матице српске за историју, бр. 32, Нови Сад, 1985, стр. 99-142.

²⁶ „Повереник за финансије др. Владислав Манојловић извештава о преговорима са Српском Владом о томе да се дође до своте од 50 милијона круна, која је Народној управи потребна. Преговарао је он и г. Поповић Коста повереник за прехрану са министром Протићем. Српска влада не може ту своту предујмити, јер и сама добија од француске само 30 милијона франака...Протић увиђа да је од садањих влада у држави СХС најтежи положај Народне Управе, јер она има да ствара, дочим друге владе раде на готовим темељима” *Записник вођен на седници Народне Управе у Новом Саду*, 27. новембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 6.

Политички концепт Светозара Прибићевића

Расположење међу учесницима преговора о формирању прве југословенске владе било је „леденоучтиво“, како га је описао један од учесника, Јосип Смодлака, при томе нагласивши како су односи између српских странака били крајње затегнути што је „било сасвим разумљиво последице доскорашњих њихових жестоких окршаја. Ми Пречани који нисмо учествовали у тим борбама, унијели смо мало тоpline у тај хладни скуп, приправни да послужимо као јастук, ако би међу србијанским политичарима дошло до сукоба.“²⁷ Осим представника политичких странака из Србије, првог дана званичних преговора присуствовала су само тројица представника Народног већа Словенаца, Хрвата и Срба: Антон Корошец, Светозар Прибићевић и Јосип Смодлака, да би се касније укључили и остали чланови ужег одбора. Пошто је споразум брзо постигнут у вези са бројем чланова владе (20) и министарства (17), као и личности самог председника – Николе Пашића, прешло се на избор министра спољних послова. Смодлакин предлог да се на то место постави Анте Трумбић наишао је на отпор радикалских првака Николе Пашића и Стојана Протића. Његов предлог подржао је Светозар Прибићевић, посебно због тога што се у то време припремала Мировна конференција у Паризу, која није требала, по Прибићевићу, да заврши без жртава за хрватске и словеначке крајеве. Она је, по мишљењу Светозара Прибићевића, требала да донесе одлуке које су требале да одузму Хрватској и Словенији један део њихових обала. Због тога, он је сматрао подеснијим да место министра држи Хрват, који би требао да потпише уговор о миру, јер би се, у случају да то буде Србин, дуго задржало уверење да су Срби жртвовали бројне Хрвате и Словенце у Италији.²⁸ Ипак, сутрадан, 13. децембра, Пашић је прихватио Смодлакин предлог, мада не радо, јер је између њега и Трумбића било пређашњих сукоба. Пашић се супроставио и предлогу да Светозар Прибићевић буде министар унутрашњих послова, али на томе није дуго инсистирао. Сви учесници у преговорима једногласно су прихватили предлог да Антон Корошец буде подпредседник владе, тако да је листа министара прве југословенске владе до 15. децембра била коначно састављена. Међутим, до именовања ове владе није дошло, јер регент Александар, због сукоба са Пашићем, није хтео да потпише указ о именовању нових министара.

Ипак, криза владе је решена 20. децембра 1918. године и то тако што је Стојан Протић именован за председника владе, а Трумбић поста-

²⁷ Јосип Смодлака, *Записи др. Јосипа Смодлаке*, Загреб, 1972, стр. 78.

²⁸ Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра*, Београд, 1952, стр. 206-207.

вљен за министра спољних послова. У то време, Трумбић је био забринут да у новој држави не дође до „покушаја пренагљене централизације”²⁹, што је сматрао негативним за будући развој нове државе. Треба имати на уму да, мада је Анте Трумбић у то време био политичар југословенског опредељења, он није заборавио на хрватске националне интересе. Будући да стварање централистичке државе, са центром у Београду, није ишло у прилог хрватским националним интересима, ни Трумбић није био за ту опцију. Због тога је он са групом хрватских и српских политичара крајем 1918. године организовао Југословенску демократску лигу. Програм лиге садржавао је идеје Трумбића и Боже Марковића, а оне би се могле свести на покушај да се помири начело унитарне државе са начелом федеративног уређења.³⁰

У исто време, Милан Прибићевић, брат Светозара Прибићевића, покушавао је да придобије Трумбића за стварање нове странке, коју би водио Светозар Прибићевић и која би постала странка „југословенске већине за конституанту”.³¹ Премда је Трумбић био за државно јединство, ипак је одбио да уђе у ту странку, јер му се чинило да се она неће удовољној мери залагати за очување хрватских територија. Због тога је Трумбић ставио по страни предлог Милана Прибићевића и посветио се спољнополитичким питањима којима се решавала судбина хрватског народа у Истри, Ријечи и појединим деловима Далмације.

Видевши да неће успети да оствари политичку комбинацију са Трумбићем, Прибићевић је наставио да тражи идеално решење за стварање нове, државотворне странке која би имала задатак да се супростави свим покушајима разбијања концепта унитаристичког државног система. Свестан да је све више оних који критикују начин на који је спроведено државно уједињење, Прибићевић је убрзао политичке преговоре који су водили ка стварању Демократске странке.

Унитаристичка концепција, коју је Прибићевић формулисао крајем 19. века имала је свој корен у тадашњем положају Срба и Хрвата из Хрватске који су били угрожени од стране мађарских владајућих кругова. Прибићевић је, као Србин из Хрватске, добро уочио да положај Срба у Хрватској, па и њихова будућност, не може да буде везана за Будимпешту, већ за Хрвате и њихове политичке странке, те је због тога био

²⁹ Драгослав Јанковић, Богдан Кризман, *Грађа о стварању југославенске државе (1.1 - 20.12 1918.)*, Београд 1964, стр. 723.

³⁰ Бранислав Глигоријевић, *Демократска странка и политички односи у Краљевини СХС*, Београд 1970, стр. 25.

³¹ Архив Хрватске академије знаности и умјетности, Архив Југославенског одбора, писмо Милана Прибићевића др. Анти Трумбићу, Загреб, 30. 12. 1918.

један од иницијатора тесне сарадње два народа. Међутим, он је ту реалну процену довео до националног интегрализма, па је тако национални унитаризам постао идејна основа његове политичке активности како у Аустро-Угарској тако и у Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца. При томе не треба сметнути са ума да је Прибићевић водио рачуна и о посебним српским интересима. То је више него јасно стављао до знања како на предизборним скуповима у Аустро-Угарској тако и за време Краљевине СХС.³²

За то време, на политичкој сцени су почели и први напади на Светозара Прибићевића. Они су првенствено били повезани са начином на који је извршено уједињење. Прву политичку акцију против њега повео је Стјепан Радић, који је ушао у борбу, не само против начина уједињења, већ и против свега оног за шта се залагао Прибићевић. Сукоб Радића и Прибићевића започео је још у дискусијама о провођењу државног уједињења, а после уједињења, Радић је први оспорио ваљаност тог акта, па према томе и све обавезе које из њега проистичу, сматрајући га делом, искључиво, Светозара Прибићевића.

У то време, Прибићевић је био у веома присним односима са Радикалном странком, што је приметио и његов савременик др. Иван Рибар који је забележио да се „Светозар сав предао Радикалној странци и изгледало је да ће своју странку, тадашњу Хрватско – српску коалицију привући за савезника Радикалне странке.”³³ О Прибићевићевим dobrim односима са радикалима сведочио је и писмо које је Стојан Протић послао Пашићу у Париз. У њему га је известио како се Прибићевић у новој политичкој ситуацији одлично држао.³⁴ И заиста, у то време, Прибићевић је био близак Протићу и радикалским круговима. Њихови погледи на државно уређење били су истоветни, јер су се и Протић и Прибићевић тада залагали за унитаризам и за што јачу централну власт. За разлику од њих, већина хрватских политичара се поларизовала, оне

³² Прибићевић је у Краљевини СХС хрватском националном интересу супротставио српски национални интерес. Представницима ХРСС-е је на њихов захтев за националним самоопредељењем који би могао ићи до отцепљења одговорио српским захтевом за опредељење. Говорећи једном приликом о овом плану, Прибићевић је истакао: „Они који стварају Хрватску Ирску у Југославији треба да знају да стварају Српску Ирску у Хрватској, јер без обзирања на вољу пола милиона сељака Срба у Хрватској не да се створити мир у њој.” Бранислав Глигоријевић, *Неки аспекти односа Демократске странке и ХРСС, ИДХ, Историја 20. века, Зборник радова 12, Београд, стр. 361, 362.* У књизи: Дарко Гавриловић, *У вртлогу национализма – Стјепан Радић и Срби (1875-1918), Светозар Прибићевић и Хрвати (1918-1936), Нови Сад, 2007, стр. 176.*

³³ Иван Рибар, *Из моје политичке сарадње*, Загреб, 1965, стр. 56.

³⁴ Лазар Марковић, *Југославенска држава и хрватско питање*, Загреб, 1935, стр. 228.

блиске Трумбићу, а то значи да су били за прихватање помирљивог концепта који лавира између унитаризма и федерализма, и на оне блиске Стјепану Радићу, који је био у то време за то да „Хрвати ... на своме тисућљетном непријепорном политичком територију оснују неутралну хрватску републику, пада је уведу у неутралну савезну републиканску Југославију, чим Словенци, Срби и Бугари оснују исто такве неутралне пучке републике.”³⁵ Ипак, овакав развој политичке ситуације у којој се Прибићевић нашао веома близу радикалским стајалиштима није довео до уласка Прибићевића у Радикалну странку, јер је он још крајем децембра 1918. Године сматрао да је најважнији задатак, осим изградње добре администрације и добре војске, да се оснује модерна странка која би морала да постане странком „југославенске већине за конституанту” којој би био „идеал јединствена држава, што чвршћа и јача у погледу јединства, а што слободнија у погледу свега другога.”³⁶

Светозар Прибићевић и Народна управа за Банат, Бачку и Барању

Када је формирана влада Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, министар унутрашњих постао је Светозар Прибићевић. Придржавајући се својих основних концепата унитарне државе и јаке централне власти, усаглашен са политичким амбицијама Александра Карађорђевића, Прибићевић је, од првог дана свог мандата, инсистирао на концентрацији власти правдајући је изразито сложеном ситуацијом и недореченим територијалним разграничењем. Покрајинске власти новоформиране државе, у том контексту, морале су у кратком временском периоду да дефинишу свој однос према централној влади и, углавном, се одрекну надлежности.

Овај његов став испољио се и у питању опстанка Народне управе за Банат, Бачку и Барању. Прибићевић је прихватио сарадњу са Народном управом за Банат, Бачку и Барању као легитимним представником становиштва. С обзиром на тренутни међународни уговор Антанте са Мађарском, ово је био врло ризичан преседан са јасно испољеном националним и политичким циљем. Улога Прибићевића, по питању односа са Народном управом за Банат, Бачку и Барању била је двојака. Најпре,

³⁵ Рудолф Хорват, *Хрватска на мучилишту*, Загреб, 1942, стр. 83.

³⁶ Архив ХАЗУ, Трумбићев легат, св. 46/37. Писмо Милана Прибићевића др. Анти Трумбићу, Загреб, 30.12 1918. Овај документ доноси такође у својој књизи и Хрвоје Матковић, *Светозар Прибићевић, идеолог, страначки вођа, емигрант*, Загреб, 1995, стр. 71.

он је био на челу министарства које је институционално било одређено да сарађује са покрајинским органима власти формираним у време припрема за стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и распада Аустро-Угарске монархије. Тиме је конкретно Народна управа била прецизно упућена на тачно одређену адресу на коју је могла да се обрати са својим бројним проблемима у време административног преузимања власти у Војводини. То је било значајно упориште сигурности органима Народне управе у истрајавању на остварењу својих политичких циљева. Са друге стране Светозар Прибићевић, као министар унутрашњих дела био је истовремено и својеврстан корективни елеменат политичких жеља и често преамбициозних захтева Народне управе за Банат, Бачку и Барању. Ово се очито види и из једне шифроване депеше коју је упутио Прибићевић 12. јануара 1919. године председнику Народне управе Јоци Лалошевићу поводом његове забринутости због стварања тзв. Банатске републике 31. октобра 1918. године као дело немачких социјалдемократата Темишвара на челу са др Оттом Ротом. Прибићевић је у овој депеши реаговао на Лалошевићев предлог да се средиште Народне управе премести из Новог Сада у Темишвар. „Поводом вашег предлога да се Управа пресели из Новог Сада у Темишвар, морам нагласити да се пре свега има решити питање, да ли ће се Бачка, Банат и Барања централно управљати из Београда, или ће и даље остати посебна управа за те крајеве. Ово питање ће се решити као хитно. Али све када би и остала посебна Управа, не би се могла премештати у Темишвар из важних политичких разлога да друго сад не спомињем”.³⁷

Истовремено Прибићевић је подржавао активности Народне управе које су се односиле на иритирајуће реакције Мађарске владе. Она се трудила да омаловажи и дестабилизује активности Народне управе оптужбама које су биле упућене савезничкој команди, а које су се односиле на дискредитовање демократских начела и националних права. Ови мотиви оптужби су проницљиво били изабрани као најкомплекснији проблеми са којима се сусрела нова управа, а који су, истовремено, били и стратешки циљеви из програма америчког председника Вудроа Вилсона. Тако је правовремено Народна управа одреаговала на оптужбу Немачког друштва у Угарској са средиштем у Будимпешти. Оптужба се односила на наводно непоштовање права немачке националне заједнице у Војводини. Позивајући се на резолуцију коју је Велика народна скупштина донела 25. новембра 1918. Године и о гарантовању свим

³⁷ *Депеша министра унутрашњих дела Светозара Прибићевића председнику Народне управе др Лалошевићу од 12. јануара 1919, АВ, Ф 76, Председништво Народне управе, 5, ш.д. бр. 17.*

народностима на подручју Баната, Бачке и Барање „потпуне слободе у народном и културном развиту”, Народна управа је демантовала те оптужбе и истовремено истрајно апострофирала политичку вољу Народне скупштине о отцепљењу од Угарске. „Ниједан наш суграђанин Немац неће бити ни гоњен ни запостављен док та своја резолуцијом зајемчена права хоће да врши, шта више сваки орган Нар. Упр. Биће му на руци у постизавању тих националних тежња, докле год се не косе са првим и основним политичким начелом скупштинске резолуције по коме су Б.Б. и Б. Потпуно отцепљене од мађ. Републике, а сада већ и саставни део Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.”³⁸

Мађарска влада Михаља Карољија користила је сваку погодност да дискредитује Народну управу и била је врло активна у томе. Као што смо констатовали, она се није одрекла територије Војводине. Народна управа за Банат, Бачку и Барању, а понајвише њен председник Лалошевић се трудила да сваки покушај очувања мађарске власти дезавуише. Ово је био веома захтеван посао с обзиром на то да је нова мађарска влада полагала право на територије предратне Угарске и водила врло активну дипломатску борбу за њихово очување. Са том намером изасланици мађарске владе често су боравили код савезничке и српске команде у Београду. Лалошевић је пратио ове дипломатске потезе Мађара и реаговао је на њих. Сарадника у овом послу имао је у министру унутрашњих дела Светозару Прибићевићу којег је о свим актуелним политичким потезима и контрапотезима у Војводини обавештавао. Тако га је једном приликом обавестио о намери мађарског изасланика који је отишао у Београд, да очува власт и јурисдикцију Будимпеште на простору Сомбора, односно Бач-Бодрошке жупаније. Врло енергично је Лалошевић захтевао да се ова активност онемогући. „Жупан смоборски отпратио је уз пратњу Имру Прокопи у Београд са пропратним списима. Тај Имре Прокопи именован је од стране мађарске републиканске владе за комесара у Сомбору...Опасно би било агента мађарске владе трпети овде међу нама да још већма распали и раздражи људе. Молимо министарство да дотичнога на сигурном месту интернира, где неће моћи бућити свет; да га не пусе преко демаркационе линије”³⁹ да својим лажним наводима да би криво информисао јавно мњење против нас”.⁴⁰

³⁸ *Записник вођен на седници Народне Управе у Новом Саду*, 13. децембар 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 11.

³⁹ Демаркациона линија за Лалошевића је била заправо ниво достигнутог наступања балканске антантине војске и то је уједно била и област ингеренција Народне управе са тачним навођењем граничних места. „Саопштавамо Вам места преко којих се повлачи демаркациона линија утврђена од заповедништва балканске антантине војске, она обухвата територију над коју Народна Управа врши империум,,. Следи тачан попис места; 302

Влада Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца је, делом због својих обавеза и одговорности према Антанти, а делом и због усвојеног концепта унитарне и централизоване унутрашње политике, инсистирала на демисији Народне управе за Банат, Бачку и Барању. Председник Народне управе Јоца Лалошевић у томе није видео непремостив проблем од којег треба зазирати. Он је сматрао да је у датим околностима када је проглашено уједињење, а мировни процес на конференцији у току и када је отворено питање граница нове државе, политички било прагматично прихватити одлуку да се Народна управа демисионира и био је веома кооперативан у процесу демисије без обзира на одређене примедбе које је изнео у ставу Београда према Народној управи.⁴¹ Одлуку о демисији Народне управе за Банат, Бачку и Барању је влада Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца донела у другој половини децембра 1918. године. О томе су чланови Народне управе били обавештени на седници од 14. децембра 1918. године када су и прихватили образложење и начин демисије.⁴² Током наредних седница Народне управе, осим текућих ствари очувања и успостављања ингеренција, паралелно је текао процес демисије у сталној кореспонденцији са владом у Београду, пре свега са министром Прибићевићем. „На Вашу депешу Н 543. извештавам да сам одредио премештај одела народне управе министарству унутрашњих дела у Београд. Уједно јављам, да сам послао г. Министру

Допис Јоце Лалошевића Одсеку Народне управе за просвету од 26. новембра 1918. године; АВ, Ф.76, кутија 7, Одсек за просвету, про. 13/1919.

⁴⁰ Депеша Јоце Лалошевића министру унутрашњих дела у Београду од 3. марта 1919; АВ, Ф.76, кутија 2, 5, ш. д. бр. 65

⁴¹ „...То признање, ту правну основу смо ми тражили не једанпут, али смо свагда добијали само усмена уверавања и нека врло мутна упуства. Акта пак о томе да смо ми призната легална власт, која је позвана да у овим крајевима врши егзекутиву државне воље, не добисмо ни сада”; *Записник седнице Великог народног савета*, 15 (28) децембар 1918. године. АВ, Ф.76, кутија 2, 3, л 2.

⁴² „После оверовљења записника председник извештава да је стигао брзојав од централног министарства из Београда, у ком се тражи демисија народне управе. Петар Коњовић чита као одговор на тај брзојав овај текст: Централној влади Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца. Народна управа у седници својој од 8. (21.) децембра о.г. чим је извештена била о образовању централне владе Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца донела је одлуку да демисионира и ставила се на становиште да о тој својој одлуци одмах, како се однос ових крајева према држави Срба, Хрвата и Словенаца дефинитивно утврди извести меродавне факторе: централну владу у Београду...и Велики Народни Савет у Новом Саду од којег је примила мандат. Пошто је председник Народне управе са меродавним факторима утврдио у Београду однос ових крајева према целини наше нове државе, Народна Управа Баната, Бачке и Барање подноси централној влади, преко господина министра унутрашњих дела, своју демисију те моли разрешење дужности”; *Записник вођен на седници Народне Управе у Новом Саду*, 14. децембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 12.

председнику предлог премештаја и осталих одсека ове управе, те молим да се и ово журно реши, а Председништво даљих дужности разреши”⁴³

И чланови Великог народног савета били су добро упознати са ставом Београда о аутохтоним органима управе на територији Војводине и њиховог даљег рада.⁴⁴ Ту намеру владе спроводило је министарство унутрашњих дела, односно министар Светозар Прибићевић. Прибићевић „сматра за своју дужност а по овлашћењу министарског савета да обрати пажњу Народне управе на потребу да народна управа преко министра унутрашњих дела поднесе своју оставку, како би се могла образовати нова управа према новој ситуацији, која је актом проглашења државног уједињења постала”.⁴⁵

Демисија Народне управе, односно примопредаја власти је био преоцес који је трајао неколико месеци.⁴⁶ Влада у Београду је прихватила идеју да, у прелазном периоду преузимања надлежности, Народна управа и даље функционише као незаобилазни сарадник у комплексној политичкој ситуацији каква је била у Војводини. „Председник саопштава овај брзојав: Поводом оставке Народне Управе саопштавам да Вам се до коначног решења поверава даље вођење послова. Коначно решење имало би да се изведе у смислу најновијег предлога о потпуном цетрализовану”.⁴⁷

По попису из 1921. године, у Банату, Бачкој и Барањи живело 1.314.527 становника, у Словенији са Прекомурјем 1.054.919 становника, у Далмацији 620.432 становника, а у Хрватској, Славонији и Међумурју 2.739.988 становника⁴⁸. Без обзира на ову релативно бројну

⁴³ Депеша председника народне управе Јоце Лалошевића министру унутрашњих дела Светозару Прибићевићу од 10. фебруара 1919; АВ, Ф.76, 5, ш. д. Бр. 44.

⁴⁴ „Г. министар председник Протић је на наше питање децидирано одговорио да и ове покрајине дакле и Банат и Бачка и Барања чине саставни део јединствене државе Срба, Х.С. те да се власт централне владе простире и на ове територије. Према томе дакле сасвим је природно да двома владама на једном територију нема места, те да ова Народна управа треба да демисионира, што смо и закључили да учинимо”; *Записник вођен на седници Народне Управе у Новом Саду*, 14. децембра 1918; АВ, Ф.76, 4, бр. 12.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ „Сав овај програм извршен је за непуних девет месеци и када је Народна управа након 6. месеци рада разрешена, задаћа њена је била потпуно извршена. Војводина је не само на папиру и у теорији, него де факто у животу и пракси била оцепљена од Угарске, империјум над том покрајином био је у пуној мери у нашим рукама и он је предат Краљевској Влади у Београду која је од тога доба несметано управља и влада у тој покрајини”; Јован Јоца Лалошевић, *Наше ослобођење и уједињење*, Историјски архив, Сомбор, фонд 57, инв. број 448.

⁴⁷ *Записник вођен на седници Народне Управе у Новом Саду*, 3. јануара 1919; АВ, Ф.76, 4, бр. 14.

⁴⁸ Бранко Петрановић, *Историја Југославије 1918-1978*, Београд, 1981, стр. 38.

популацију у поређењу са осталим покрајинским областима, Министарски савет, предвођен Светозаром Прибићевићем у овом случају се одлучио за демисију покрајинских органа Бачке, Баната и Барање, а овим областима управљало је одељење при централној влади. Идентичан статус био је и према Црној Гори. Овакав третман ових области показује јасан став централних органа власти новоформиране државе према начину организације државне управе. Бачка, Банат и Барања, као и Црна Гора, третирани су као саставни делови Србије, а легислативно упориште јесу одлуке скупштина ових области да се директно присаједине Краљевини Србији.⁴⁹

Закључак

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца на развалинама Аустро-Угарске монархије било је последица националног опредељења јужнословенских народа, и покушаја усаглашавања њихових страначких и политичких одлука уз снажну подршку међународне заједнице. Комплексност овог процеса који је трајао последњих дана рата до уставног устоличења нове државе на Видовдан 1921. године огледала се и у начину уласка територије Баната, Бачке и Барање, односно Војводине како су је називали, са нејасним територијалним прецизирањем али јасним амбицијама територијалног обима, у њен састав. Ови догађаји везани су за период октобар 1918. године до марта, тачније средине 1919. године када је Војводина инкорпорирана у састав најпре Краљевине Србије а потом и у састав Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Једну од најзначајнијих улога у процесу приступања Барање, Бачке и Баната Краљевини Србији одиграо је Јован Јоца Лалошевић, угледна јавна личност Срба из Монархије. С обзиром на то да је примирјем Аустро-Угарске монархије и Антанте био предвиђен опстанак цивилних органа управе на њеној територији створио се један правно-политички дисконтинуитет ситуације на терену и документа на папиру. Подршка очувању пређашњег стања и потреба за његовом променом довео је до националних антагонизама.

У таквој ситуацији новоформираним словенским органима управе у Војводини била је преко потребна подршка, у сваком смислу, Краљевине Србије и новоформиране југословенске државе. Са друге стране Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца се такође налазила у потпуној

⁴⁹ Види ближе и: Фердо Чулиновић, *Државноправна историја југословенских земаља XIX и XX вијека*, Загреб, 1954, стр. 198.

међународној политичкој неизвесности. Њен опстанак зависио је и од одлучности и политичке воље за њено конституисање. Таква ситуација захтевала је више смелих политичких одлука, јасан циљ, јединство и потпуну унутрашњу контролу ситуације. Човек таквих погледа био је Светозар Прибићевић. Он је постао министар унутрашњих послова и особа која је значајно допринела успеху присаједињења Војводине Краљевини СХС. Цена таквог организовања и политичког динамизма била је запостављање демократских процеса и наметање унитарних ставова који су налазили оправдање у језуитског принципу остварења југословенске државе. Последица овакве исхитрености и центричне политике могла је да се релативизује постепеним увођењем целокупног друштва у политички живот земље. То није учињено и отуд је током читавог постојања Краљевине њен темељ довођен у питање кроз националне дивергенције и уставне полемике. И Светозар Прибићевић и Јован Јоца Лалошевић временом су напустили политички концепт коме су се приклонили у време стварања Краљевине, посвећујући своју делатност развоју парламентарне државе и демократског друштва.

Литература:

1. Gligorijević, Branislav (1970): *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd.
2. Gligorijević, Branislav *Neki aspekti odnosa Demokratske stranke i HRSS*, IDH, Istorija 20. veka, Zbornik radova 12, Beograd.
3. Gavrilović, Darko (2007): *U vrtlogu nacionalizma – Stjepan Radić i Srbi (1875-1918), Svetozar Pribićević i Hrvati (1918-1936)*, Novi Sad.
4. Janjetović, Zoran (2005): *Deca careva, pastorčad kraljeva*, Beograd, 2005.
5. Janković, Dragoslav, Krizman, Bogdan (1964): *Grada o stvaranju jugoslavenske države (1.1 - 20.12 1918.)*, Beograd.
6. Končar, Ranko, Marković, Saša (2009): *Vojvodina beetwen Serbian and Yugoslav option during the establishment of the Kingdom SCS*, tematski zbornik radova sa međunarodnog skupa „Yugoslavia through Time. Ninety Years since the Formation of the First State of Yugoslavia”, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Ljubljana, str. 93-105.
7. Lebl, Arpad (1979): *Gradanske partije u Vojvodini 1887-1918*, Novi Sad.
8. Lebl, Arpad (1963): *Politički lik Vase Stajića*, Novi Sad.
9. Marković, Saša (2011): *Politička biografija Jovana Joce Laloševića*, Pedagoški fakultet, Sombor.
10. Marković, Lazar (1935): *Jugoslavenska država i hrvatsko pitanje*, Zagreb.
11. Matković, Hrvoje (1995): *Svetozar Pribićević, ideolog, stranački vođa, emigrant*, Zagreb.

12. Milenković, Toma (1985): *Banatska republika i mađarski komesarijat u Banatu : (31. oktobar 1918 - 20. februar 1919)*, Zbornik Matice srpske za istoriju, br. 32, Novi Sad, 99-142.
13. Petranović, Branko (1981): *Istorija Jugoslavije 1918-1978*, Beograd.
14. Popov, Dušan (1983): *Srpska štampa u Vojvodini 1918-1941*, Matica srpska, Novi Sad.
15. Pribičević, Svetozar (1952) Pribičević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd.
16. Ribar, Ivan (1965): *Iz moje političke suradnje*, Zagreb.
17. *Spomenica oslobođenja Sombora, 1918-1938*, Sombor, 1938.
18. Smolaka, Josip (1972) : *Zapisi dr. Josipa Smolake*.
19. Horvat, Rudolf (1942): *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb.
20. Čulinović, Ferdo (1954): *Državopravna historija jugoslavenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Zagreb, 1954.

Arhivska građa i izvori:

1. Arhiv Vojvodine, F. 76 Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju, Novi Sad (1918-1919), Z-10.
2. Istorijski arhiv Sombor, F-56, F-57.
3. Arhiv Hrvatske akademije nauka i umetnosti.
4. Rukopisno odeljenje Matice srpske.

Резиме

Стварање државе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца пратио је сложен и контроверзан политички процес. Он је био последица различитих националних и политичких интереса који су овим југословенским пројектом требали да пронађу политички *modus vivendi*. На примеру присаједињења Војводине ми уочавамо доминацију унитаристичког концепта и централизованог приступа стварању југословенске државе. Овакав приступ, без обзира на његову мањкавост са аспекта демократских принципа и тиме неизвесност у стратешком смислу, био је по мишљењу бројних политичара из Београда а и Војводине, политичка реалност. Такав став заступали су подједнако и Светозар Прибићевић у Београд и Јован Јоца Лаловић у Новом Саду. Обојица привржени српској националној идеји и југословенском пројекту, трудили су се да тај план и остваре. Без обзира на различитости у конкретном приступу на терену, њихове идеје могле су да нађу компромис јер је политичка пресија међународних фактора и вишенационалне средине Војводине тај компромис и захтевала.

Some Aspect of Annexation of Banat, Bačka and Baranja to the Kingdom of Serbia and creating Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians

Summary: The creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes was followed by a complex and controversial political process. It was the result of different national and political interests that the Yugoslav project should find a political modus vivendi. For example, we observe the unification of Vojvodina dominance Unitarian concept and the creation of a centralized approach to the Yugoslav state. This approach, despite its shortcomings in terms of democratic principles, and thus the uncertainty in strategic terms, it is the opinion of many politicians in Belgrade and Vojvodina, the political reality. This attitude represented equally in Svetozar Pribičević Belgrade and Jovan Joca Lalošević in Novi Sad. Both devoted to Serbian and Yugoslav national idea of the project, they tried to make this plan come true. Regardless of the differences in the specific approach in the field, their ideas might have to find a compromise because the political pressures of international and multi-national environment factors of Vojvodina and the compromise required.

Key words: political, national idea, Pribičević, Lalošević

VI

МЕДИЈИ И ЈЕЗИК

МИХАЈЛО МАНИЋ*

Универзитет у Приштини

Филозофски факултет

Косовска Митровица

КАТАРИНА МИЛОШЕВИЋ

Универзитет у Нишу

Филозофски факултет

Ниш

УДК 32.019.5

Монографска студија

Примљен: 12.04.2013

Одобрен: 02.05.2013

УТИЦАЈ РЕКЛАМЕ НА МЕДИЈСКУ ПУБЛИКУ: РЕЦИПИЈЕНТИ КАО РОБА ИЛИ ПАСИВНИ ПОСМАТРАЧИ МЕДИЈСКИХ ТВОРЕВИНА

Сажетак: Аутори се, у раду, баве утицајем рекламе на медијску публику, апострофирајући да реципијенти у датом случају могу бити или роба или пасивни посматрачи медијског, тачније рекламног садржаја. Полазећи од тезе да је основна сврха робне производње продаја, а не задовољење реалних потреба купаца, аутори наглашавају да се успешност рекламе огледа у томе да се конзумент убеди у неопходност и куповину производа, а да он сам тога није свестан.

У првом делу рада аутори анализирају карактеристике и функције рекламе које заправо служе продаји илузија, у другом делу обрађене су карактеристике и утилитарност рекламних порука, трећи део рада посвећен је друштвеном значају пропагандних порука и у завршном делу, аутори, резимирајући закључују да веровање у садржај који комуникатор нуди зависи од психо-социјалних карактеристика реципијената, од система ставова и вредносног система и од друштвене климе групе којој појединац припада, при чему комуникатор, медијским садржајем тежи да модификује и измени ставове реципијената. На тај начин, по мишљењу аутора, пропаганда је (п)остала саставни део процеса комуницирања.

Кључне речи: реклама, реципијенти, медији, роба, пропаганда

* mamihajlo@beotel.rs

Уместо увода – Реклама у служби продаје илузија

Када се на тржишту појави неки нови производ, логично је закључити да је ту да би задовољио неку људску потребу. За оног ко рекламира¹ такав производ, циљ је да прода и оствари профит, без обзира да ли такав производ задовољава неку човекову потребу или не. „Реклама се може одредити као смишљено, систематско и контролисано ширење симбола од стране неке моћне *групе произвођача*, која тим симболима прикрива своју тежњу за профитом приказујући свој пословни интерес као потребу свих потрошача, како би их навикла, а да они тога не буду свесни, да купују не само производе који задовољавају њихове потребе, већ и оне непотребне.“ (Шушњић, 1976: 28) Уколико производ не одговара реалној потреби тржишта, произвођач, не размишља о престанку производње или реорганизације већ своју активност концентрише на формирање потребе за тим производом водећи рачуна о томе да уколико је производња већа од потрошње може доћи до тржишних поремећаја. Ипак, производња потреба не мора бити увек исплатива. Може се десити да „плодове“ такве активности не убире онај ко је иницирао (због финансијског исцрпљивања) већ неко ко је успешнији као предузетник у том послу. Треба напоменути да су људске потребе променљиве кроз време и простор. За неког је неки производ неопходан, за другог нешто што не жели, што му смета.

Како је основна сврха робне производње продаја, а не задовољење реалних потреба, то подразумева претпоставку постојања платежно способних купаца. „Произвођачи информационих пакета брину о интересима публике која располаже куповним моћима, никако публике *пер се*. Средства намењена оглашавању све чешће се селе од оних који програм стварају ка онима који програм дистрибуирају, што је коперникански обрт у медијској пракси.“ (Јевтовић и Арацки, 2010: 74) Друштвени систем „прави“ потрошача тако што повећава његову куповну моћ у зависности од потреба система да прода робу. Вредност оног што потрошач купује требало би да буде сразмерна његовој куповној моћи. Повећање куповне моћи потрошача „присиљава“ да се не зауставља само код задовољења стварних потреба, већ да купује и производе који му нису неопходни.

¹ Оглашавање је дизајнирано тако да подстакне потрошњу одређених роба и услуга. Рекламе су почеле да се појављују када и вишак робе и услуга, након индустријске револуције. Пре тог времена, већина трговина се бавила сировинама, а број продаваца на мало, готових производа и услуга, био је релативно мали, незахтевајући обавештење о потенцијалним купцима. (Picard, 2011 : 139)

Према мишљењима неких аутора који су се бавили проблематиком реклама и утицаја на медијску публику „публика савремених медија је све фрагментиранија, специјализованија и захтевнија, док се читави програмски пакети трансформишу према захтевима комерцијалних оглашивача, али и камуфлираних извора моћи.“ (Арацки, 2010: 65) Због тога треба повести рачуна о томе да се успешност рекламе огледа у томе да се конзумент убеди у неопходност и куповину производа, а да он сам тога није свестан изазивајући притом код људи, спремност за прихватање рекламних порука (како би произвођач остварио што већи профит). Уз визуелни и аудио запис, рекламна порука, утиче на чула будућег конзумента рекламираног производа, са додатним наглашавањем да је квалитет тог производа много већи од конкурентског. Они који рекламирају своје производе, често, не говоре директно о куповини, већ кроз суптилан процес убеђивања намећу њихову неопходност. Тиме се стиче утисак да рекламер као свој приоритет акцентује задовољство потрошача, а као споредну ствар његову зараду. Интереси и приоритети се замењују и некритички расположен конзумент бива заведен. „Примаоци порука најпре сазнају (из порука и на друге начине) битне податке о робама, разлажу их, оцењују, упоређују, затим се налази сједињују у њиховим (под)свестима (уз упливе емоција и других психичких збивања и механизма) и, најзад, се процес одлучивања окончава заузимањем позитивног, односно негативног става према пошудама која се разматрају.“ (Исаковић, 1991: 96) Комуникатор рекламу формира са циљем апсолутне контроле над садржајем који се емитује од једног до другог краја комуникативног ланца (купујући рекламни медијски простор, нпр. поставља рекламне паное на улици) и на тај начин га и контролише. Контрола није везана искључиво за трговачки маркетинг већ и за политички², владин или маркетинг који се везује за велике националне и хуманитарне циљеве. Оно што се код рекламе „на први поглед“ уочава јесте да нас она о нечему обавештава. Наизглед се чини да се њен утицај на томе и завршава. Обавештавање се може прихватити као манифестна функција поруке, док би се латентна функција огледала у деловању поруке на понашање реципијената и на промену њихових досадашњих навика. Да би реклама у томе била што успешнија, она користи различите технике: завођење, театаралност, сензационалност, сексуалност, необичност – све у руху прикривене манипулације. Рекла-

² Политички маркетинг у раду третирамо у складу са ставом З. Славујевића као о комерцијализованој варијанти политичке пропаганде, која је усмерена на конкретне политичке циљеве и на краћа временска дејства, и која се, у условима политичког плурализма и аутономије медија, реализује публицитетом и плаћеним оглашавањем. (опширније у: Славујевић, 2007: 23-24)

мни садржаји, често могу бити „навалентни“, али и пријатни и неочекивани јер пријатност рекламе садржај чини суптилнијим. „Медији намећу поруке које нису обавезно и најкорисније.“ Уколико се публика, под таквим притиском, медијски не описмени, утопиће се у “поплави” медијских порука а реципијенти постају програмирани за прихватање пласираног мишљења. (Ракић, 2012: 177) Медијска писменост је управо начин да се такве ствари контролишу. „Критична медијска писменост мора у извесној мери ‘цветати’ у домену академије/науке, а ту су и наде за даље проширење капацитета за испитивање медијског друштвеног света у мноштву грађана.” (Türkoglu, 2011: 153) То није само тежња дефинисати медијских производа као 'само' текстовима који показује неразумијевање важности медија, такође потцењивање значаја критично медијска писменост и критичко читање структурално слаби наше демократије и капацитети за даљу демократизацију и повећање учешћа.

Успех рекламе и саме рекламне кампање у многостави зависи од познавања културе једног друштва³, појачавајући ефекат дистрибуиране рекламне поруке. Култура, у овом контексту, пружа информације о конзументима, о њиховим ставовима, мишљењу, начину расуђивања, о моћи расуђивања, интелекту, емоцији итд. Уколико реклама пренебрегне познавање културе, може се десити да порука буде нејасна, чудна, непозната, страна, смешна, некомуникабилна. Са друге стране, култура има велике користи од адекватне рекламе. Посебан успех постиже у презентацији културног садржаја и дела иностраној публици. Таквим приступом се друга друштва упознају са политичким, економским, културним системима земље, тј. са спољнополитичким и унутрашњим поступцима државних органа. Рекламне поруке и садржаји током времена могу постати саставни део културе, тј. културног идентитета друштвених група у којима се користи. На тај начин се могу стварати неписана правила понашања појединаца. Могу постати моралне норме чије се непоштовање санкционише.

Битан елемент код рекламирања одређеног производа јесте константно и континуирано понављање главних идеја, парола, симбола,

³ Према мишљењима Јевтовића и Петровића познавање културе омогућава разумевање да се данас класични медији такмиче са временом у борби за пуки опстанак, при чему млада публика тражи мултимедије који нуде информације одмах и бесплатно. Аутори апосроферишу да је фокус на судару генерација: младим, креативним снагама које моћ рачунара и мобилне, интерактивне технологије користе као природну средину којом креирају интимнију и динамичнију стварност у сајбер свејеру, и оне мало старије генерације која је биолошки потрошена и пристаје да јој стварност дефинишу телевизија, радио, новине и часописи. (опширније у: Јевтовић и Петровић, 2011: 108-109)

тема итд. На тај начин, они којима је порука намењена, могу лакше да је запамте. Сваки наредни стимуланс код будућег конзумента може довести до комплетнијег, садржајнијег, одређенијег и богатијег сазнања, осећања, уверења и ангажовања. Такође, свако понављање отвара могућност новог утицаја. Овде важи једноставан принцип: уколико се неки рекламни садржај чешће понавља, већа је шанса да порука буде примећена. Према речима З. Исаковића, понављање може до неке одређене мере стимулисати памћење, разумевање и тврдњу да су рецепирани садржаји исправни и истинити. Уколико понављање траје дуже, по неписаном правилу, има веће могућности да убеди рецепијента за разлику од садржаја који има краће трајање. Самим тим порука има више шанси да буде примећена. (Исаковић, 1991: 201) Код понављања треба водити рачуна о томе да поруке не буду у супротности са ставовима и мишљењима рецепијената. Такође, број понављања не сме прећи границу која води у досаду или одбојност. Најблажа реакција рецепијената може бити у оквирима равнодушности. Није редак случај да се честим „бомбардовањем“ рекламним порукама изазове контраефекат тј. реакција појединаца на коју, онај који рекламира, не рачуна и која може бити супротна очекиваној.

У вези са одабиром тренутка за најефикасније деловање рекламе, пропагандисти се одлучују за онај када је емотивно стање рецепијената најпогодније за пун ефекат поруке. Уколико такво емоционално стање није тренутно актуелно, пропагандист ће најпре произвести такве услове, након тога деловати. Ова активност подразумева елиминацију оних емоција које могу кочити стимуланс рекламног садржаја. Због тога се емитовање поруке, од комуникатора ка рецепијентима мора обавити у правом тренутку и веома прецизно. Ако којим случајем рекламни садржај закасни, тј. ако рецепијенти буду заокупљени другачијим расположењем и емоцијом (посебно супротном), може се као ефекат појавити поменута индиферентност или чак револт према поруци.

Чињеница је да би потрошња, без рекламе, била смањена, јер би се засновала само на потреби и укусу потрошача. Велике и моћне фирме користе огромна финансијска средства на производњу рекламних порука својих производа. „Рекламирање не делује против конкуренције; профити проузрокују веће издатке за рекламу, а не обратно.“ (Кин, 1995: 50) Када стручњаци за рекламу примете да се одређени производи слабо продају, саветују произвођачима да направе мање или радикалније промене особина производа – облик, боју, паковање – или да промене начин рекламирања.

Произвођач не рекламира свој производ по принципу отвореног наговештавања да потрошач купи његов производ. Он купца „убеђује“

да су му ти производи, не потребни, већ неопходни и да су једини који ће апсолутно задовољити његове потребе. Није непознато сазнање да је произвођачу његов лични интерес примаран циљ, али његово деловање је усмерено ка убеђивању да ради искључиво у интересу потрошача. На први поглед долази до пермутације интереса. Овакву замену тезе потврђују и изјаве Ернеста Хемингвеја који каже да „јунака производње замењује јунак потрошње“, да „није више важна производња колико потрошња“ и „капитализам је мртав – потрошач је краљ! Свет је pogodно место за куповину.“ (Хемингвеј, 1967: 163)

За ову врсту „продаје илузија“, свакако су најподобнији масовни медији. Томе доприноси убрзан развој техничко-технолошких могућности, које наизглед бивају неограничене⁴. Реципијенти купују, уживају и живе у илузији да су њихове потребе, жеље, мотиви, афинитети и интересовања „домаћи задатак“ произвођачима – шта ће производити, како ће производ изгледати и на који начин ће се трошити. Његова илузија је у схватању да је производња подређена потрошњи. Реципијенти у том „рекламном свету“, због некритичког односа према таквом садржају, не примећују да произвођачи користе велика финансијска средства за рекламирање производа са жељом да наметну свој интерес потрошачима. „Суштински, оглашивачи од медија купују публику, а не новински простор и РТВ време.“ (Радојковић и Стојковић, 2004: 179) Потрошачи, слепо пратећи упутства рекламне поруке, куповином поруке истовремено купују и рекламу.

Експанзија масовних медија у савремености, довела је до тога да чак и они традиционални, исконски модели комуницирања бивају замењени „стерилним“ савременијим приступом, при чему је „конзумирање“ савремене технологије (као што је мобилни телефон), постало готово примарно средство комуницирања међу људима. Мобилни телефон се тако све више користи за слање маркетиншких порука (нпр. о томе где је акцијско снижење цена), политичко-пропагандних порука (да се изађе на изборе и гласа за кандидате) или новогодишња⁵ и разна друга празнична честитања.

⁴ Томе иде у прилог и тврдња да савремена цивилизација људи премешта свој свет остварења и трајања у еквивалент стварности - „виртуелну стварност као етеричну, имагинарну ‘јединицу’ простора која, упркос светској популаризацији, представља, не само простор нових могућности, већ и простор непотпуних одређености. (Тапавички-Дуроњић, 2011: 145)

⁵ У прилог томе говори и чињеница да увођењем мултимедија (мобилног телефона) за потребе честитања празника, постаје, осим средства интерперсоналне и средство групне комуникације, која више није само писана, већ и симболичка, анимирана, филмска (клипови), комбинована итд. То све говори у прилог мобилном телефону као мултимедију

Катактеристике и утилитарност рекламних порука

Човек свој однос према стварима гради на основу својих ставова према друштвеној стварности. Посредством реклама у свет ствари уносе се особине друштвених односа што изазива илузију да се односи међу стварима виде као односи међу људима. Уколико порука не дође до примаоца, онда је она неупотребљива. Постоје случајеви када се поруке усмеравају ка једном примаоцу. Углавном циљ комуникатора је да поруке стигну до већег броја конзумента, односно да буду на оним местима на којим их реципијент може пронаћи. Штампана информације чини доступним широком аудиторијуму, а појава радија и телевизије омогућава доступност поруке „на кућну адресу“. Радио је веома повољан медиј за пропаганду јер информације могу прелазити географске границе и буду доступне примаоцима мимо воље влада и држава којима припадају. Ова могућност је данас посебно постижна када постоје комуникацијске мреже посредством сателита.

Доступност поруке није довољан услов за ефекат. Потребно је да она буде на први поглед привлачна, у супротном њен садржај неће изазвати жељену реакцију. Садржај поруке мора бити разумљив барем за оне реципијенте којима је и намењена. Написана порука је за неписмене примаоце „мртво слово на папиру“. Такође, написана порука са тешком терминологијом и стручним (наулним) језиком и за писмене реципијенте може имати исти ефекат. Такви случајеви су везани за преамбициозне политичаре и различите стручњаке који не знају или не желе да језик, којим се изражавају, прилагоде нивоу очекивања и знања реципијената. Многи, који не разумеју такав речник, за говорнике кажу да „мудро говоре“. Не треба занемарити друштвени контекст, када се жели поруком изазвати реакција код појединаца. Потребно је познавати културу, обичаје, норме, моралне кодексе итд., јер несмотреност може довести до погрешног разумевања поруке.

Порука за реципијента може бити доступна, да привуче његову пажњу, разуме њен садржај, или је одбаци, или је само површно прочита, чује, види. Информацију је много лакше учинити доступном,

(поред компјутера), чији су потенцијали у демократском смислу далеко већи од рачунара, јер је свакоме доступан. „Класична новогодишња честитка је медиј који узима у обзир историјско време, које омогућује комуникацију и између предака и потомака, а СМС и ММС новогодишње честитке је медиј који узима у обзир све краће друштвено време и брине искључиво о комуникацији између савременика. Коначно, идеологија глобализма је заснована на унификацији, а СМС и ММС новогодишње честитке одговарају баш на такав захтев – помоћу британског алфабета, бројева и иконичких симбола (тзв. смајлији) честитати празнике.“ (Шуваковић, 2012: 370)

привлачном и разумљивом него занимљивом. Садржај поруке мора интересовати реципијенте а за то је потребно да комуникатор познаје њихове интересе, жеље, мотиве, ставове, вредносни систем итд. Доступност, привлачност и разумљивост поруке зависи од, углавном, универзалних фактора који су приближно исти за све реципијенте. Занимљивост поруке је одређена много специфичнијим факторима који зависе од друштвене структуре, саме групе којој је намењена информација, па чак и од карактеристика појединаца. Тешко је набројати све факторе који поруку чине занимљивом. Пракса потврђује да кратке форме нису досадне. Ако постоји и таква могућност незанимљивост поруке кратко траје а садржај је стигао до примаоца. Овакве принципе користе економско пропагандни програми, односно произвођачи реклама. Управо на тај начин функционише и свет маркетиншких комуникација: организација / институција (маркетиншка агенција) контролише поруке, ствара садржај и публику која га конзумира. (Nóra Nyirő, Tamás Csordás & Dóra Horváth, 2011: 111) Што се тиче реклама и промотивних порука, заједничко уверење је да их људи не цене, и да их већина покушава избећи.

И. Леандров у књизи „Масовно комуницирање као научна дисциплина“ наводи елементе које порука, у својој структури, треба да садржи: атрактивност, разумљивост, непознати елементи поруке, ставови у складу или супротни убеђењима реципијената, једнострана или „обострана“ аргументација, случајно или намерно изабран садржај, директна или посредна теза у поруци и однос емоционалног и рационалног. (Леандров, 1967: 34) Порука, уз све ове елементе, мора бити уверљива како би њен ефекат био комплетан. Крајњи циљ комуникатора је убедити реципијенте у оно о чему порука говори. Од уверљивости зависи у којој мери појединац (не)жели да промени, модификује или усклади своје ставове и понашање. Уколико порука није довољно сугестивна, увек постоји могућност да прималац промени свој став али не у правцу у ком је то комуникатор желео.

Примаоци порука су различите старости, занимања, образовања, имовног стања са различитим интересима, тежњама, ставовима, уверењима, вредносним системима итд. Резултатима многобројних емпиријских истраживања потврђено је да исти садржај поруке или информације, пренесен на исти начин, истим масовним медијем, не изазива исти ефекат код реципијената. (Петковић, 2012: 150) Због тога комуникатор има тежак задатак да пронађе садржаје који су једнако доступни, привлачни, разумљиви, занимљиви и уверљиви за све реципијенте. Комуникатор упркос свим тим разликама, мора да пронађе оно што је заједничко за већину, односно, за оне који су потенцијални реципијенти и

потрошачи. „Што је друштво више обележено етничким, религијским, језичким, идеолошким или културолошким разликама, већа је шанса за дезинтергисањем...” (Јевтовић и Арацки, 2011: 164) На основу тих закључака он одређује методе и технике које ће користити приликом организовања поруке како би оне имале максимални очекивани ефекат. Потребно је анализирати друштвену ситуацију примаоца, да би се проценила његова реакција на понуђену информацију. Пол, старост, образовање и друге карактеристике значајно утичу на интензитет рецепције поруке. Исти садржај мора имати другачију форму када је упућен тинејџерима, домаћицама, родитељима, мушкарцима, женама итд. Сваку од ових и других групација привлаче различите ствари, различити приступи, различита виђења.

Садржаји које комуникатор нуди потенцијалним реципијентима, ретко када, имају вредносно неутралан став. У центру пажње су елементи који нуде корист или упозоравају на могућу штету. Корист и упозорење о могућој штети имају неколико облика: 1. биолошки (оно што може побољшати или угрозити здравље, односно, физичку сигурност); 2. материјални (оно што изазива добитак или губитак материјалних средстава); 3. социјална (повећање или умањење статуса); 4 психолошка (осећај сигурности или кривице). Терминологија, коју комуникатор користи, може бити вишезначна за реципијенте.

Ставови⁶, уверења и вредносни системи примаоца у великој мери одлучују о ефекту поруке. Ове категорије зависе од социјалне групе којој прималац припада, културног миљеа и друштвених околности уопште. Треба водити рачуна о томе да се порука што боље уклопи у већ постојећи систем ставова, уверења и вредности појединаца. Уколико не изазива конфликтне ситуације порука има велике шансе да буде прихваћена.

Психичке особине реципијената, посебно када је реч о сугестибилности, зависе од самог појединаца, односно, од његове слабе или изражене склоности да прихвати одређене сугестије. Интензитет друштвене кохезије, комуникатору о(не)могућава дистрибуцију „сумњивих“

⁶ Политички став јесте социјални став чији је садржај предмета, објекта, везан за сферу политичког, при чему политику посматрамо као ‘процес доношења одлука од значаја за читаво друштво, или за његове веће целине, којима се решавају одређени друштвени конфликти и усмерава у одговарајућем правцу друштвено кретање. У доношењу тих одлука учествују разни субјекти политичког процеса, међу којима се истичу појединци, држава, политичке партије, синдикати, медији, невладине организације итд. Сваки политички став има свог носиоца, појединца или колективитет. О политичким ставовима сазнајемо најчешће на основу вербалних исказа (усмених или писмених), при чему не искључујемо ни невербалне форме исказа (гест, гримаса и сл.). (Шуваковић, 2007: 480)

порука. Друштвени консензус може представљати снажан штит против информација које у старту ремете склад система. Познавање тих веза, односа, релација, хијерархије, комуникатору омогућава лакши приступ.

У процесу комуницирања, посебно када се ради о средствима масовног комуницирања, никада није само један комуникатор који се по рукама обраћа појединцима или групама. Реципијенти су изложени „нападима“ различитих комуникатора који се међусобно не угрожавају, али допуњују или конкурентски боре за што боље позиције. То су активности са циљем да код публике развију жељу за одређеним производом који сваком појединцу може донети биолошку, материјалну, социјалну и психолошку корист.

Биолошка корист подразумева обећање које даје комуникатор реципијенту за сигурнији живот, опстанак, храну, здравствену заштиту итд. Пасте, које нуди, најбоље штите зубе, нудећи свежину и трајност; прашак за рубље – најбоље пере, тоалет папир – најбоље брише; улошци – „када дођу они дани“ итд.

Материјалну корист реципијенти могу видети када се приступи примени нових привредних планова који по аутоматизму повећава животни стандард итд. Информације, са циљем стицања материјалне користи, ређе се обраћају појединцу. Акценат се ставља на добробит нације, државе, региона, области, генерација, предузећа итд., корист коју ће од тога имати сваки појединац. Такви пројекти су дугорочни, дуго трају, због тога појединци нису увек свесни користи коју могу имати од путева, железнице, неких пословних, стамбених или трговинских објеката итд. Комуникатор редовно, кроз економско пропагандни програм, нуди „трајну, јефтину, лаку за одржавање и модерну“ робу. У зависности од тога која је врста производа у питању, акценат се ставља на „јефтиноћи“, „модерности“ или нечем трећем. Одлука комуникатора, у великој мери, зависи од процене потенцијалне публике. Ако се ради о производу који је замотан у украсни папир „модерности“ циљна група су млади; ако су циљна група домаћице – потенцира се „јефтиноћа“, „трајност“, „лако одржавање“ итд.

Друштвена корист се по правилу провлачи кроз политичко деловање појединаца и група са циљем „престижа“, „вредности“, „вечности“ и другим квалитетима нације. Националистичким приступом се апелује на друштвену корист, на припадност својој или некој другој нацији. Такав приступ имаће онолики ефекат колики је интензитет идентификације појединаца са националном припадношћу на коју комуникатор инсистира.

Психолошка корист на први поглед личи на ону коју са собом носи друштвена корист. Ипак, постоје разлике, јер оно што доприноси социјалној користи, по аутоматизму не изазива и психолошку, односно, осећај личне вредности. „Заправо, у правилу, оне особе које немају правог осећаја властите вриједности, тј. које су пуне комплекса инфериорности и кривње, најчешће посежу за предметима и ситуацијама које им подижу (по њихову мишљењу) социјални углед и тако кроз социјални углед (они мисле) компензирају осећаје инфериорности и кривње што их муче.“ (Лоример, 1998: 708) Психолошка корист се везује и за уметничке садржаје које познају „сви инетлигентни и културни људи“. Политичари себе проглашавају за авангардне раднике које разумеју само најдалековиднији и најпрогресивнији итд. Према речима Лоримера у психолошку корист треба убројити и „апел на секс“. Он под тим подразумева да секс није само физиолошки нагон већ психосоцијални феномен који је постао извор психолошке и социјалне сигурности или несигурности, социјалног престижа и других психолошких осећаја. Због тога ову чињеницу пропагандисти веома често употребљавају када желе своје поруке учинити атрактивнијим, занимљивијим и пожељнијим те их често „засоле“ двосмисленим контекстом или дозом сексуалности. Како каже „то се чини не само у економској него и у политичкој пропаганди“ иако је секс „резервисан“ за комерцијалне сврхе. (Лоример, 1998: 708)

Када се комуникатор обраћа информацијама, а тичу се политичке и привредне сфере живота, осим елемената користи наглашава се и могућност угрожености и несигурности. Комуникатори се не устручавају да за конкурентске производе кажу да „угрожавају здравље“, да њихову одећу носе „старомодни примитивци“ итд. Такав наступ, у многим земљама, је законом забрањен, јер он представља „нелојално комуницирање и пропаганду“, „нелојалну конкуренцију“ и др. Политичка комуникација користи различите епитете: „незналица“, „лажов“, „демагог“, „кукавица“, „домаћи издајник“, „страни плаћеник“ итд.

Друштвени значај пропагандних порука

Апосторфирали смо да је основна намера поруке да њен садржај дотакне свесне и подсвесне мотиве, жеље, потребе, афинитете, интересовања и очекивања појединаца и група. Речи у реклами често избегавају језичка правила конструкције. Њихов редослед је одређен на начин који омогућава највеће могуће социјално-психолошке учинке. „Три су основне филозофске (...) претпоставке на којима се заснива реклама: а)

људско биће није у првом реду свесно биће... б) ...људско биће не познаје само себе, тј. оно није свесно свих својих потреба... ц) појам среће грађанског човека се, ..., ствара око поседовања ствари; њему је потребно предочити све ствари које он може имати да би се осећао срећан.“ (Шушњић, 1976: 144-145) Научна анализа у реклами може препознати утицај бихејвиоризма (принцип условљавања/понашања), психоанализе (принцип асоцирања) и социологије (принцип друштвеног живота). Према Шушњићу „оно што манипулацију разликује од историјски познатих метода контроле понашања јесте: а) да је манипулација 'безболно убеђивање'... б) манипулација се заснива на научном познавању човека; ц) проширене су димензије моћи (mass media); д) зависност појединаца од моћних организација и институција... е) подела рада и специјализација функција... ф) манипулација није антиинституционализован облик моћи...“ Није тако једноставно разликовати пропагандне и манипулативне поруке од других комуникационих порука. „Амерички институт за анализу пропаганде је још 1937. године одредио седам 'алатки' пропагандиста и објавио њихове описе, које треба да помогну људима у идентификацији пропаганде у наведеном смислу. То су (1) погрдни називи... (2) повољна уопштавања... (3) трансфери... (4) сведочења... (5) представљање личности које се популаришу као 'обични људи'... (6) подвале... (7) 'где сви, ту и ја'...“ (Исаковић, 1991: 266)

Персуазивни садржај је један од кључних, често, и једини слој у структури пропагандних порука. „Пропагандна порука се од рекламне поруке разликује сложености структуре. И рекламна и пропагандна порука имају две функције: информативну и персуазивну, али за разлику од рекламе у којој су информационо језгро поруке и вредносни апел у њој уочљиво раздвојени, у којој је персуазивни део готово дослован, структура пропагандне поруке представља врло компликован склоп информације, редундансе и персуазивних слојева. (Радојковић и Милетић, 2006: 207) Намена таквих порука је да афирмативно и тенденциозно предодреде однос појединаца према објекту пропаганде. Персуазивно организовати поруку, значи, информацију тенденциозно ставити у контекст околности које је вредносно одређују у складу са циљевима пропагандисте. Такве поруке садрже сложену структуру па према томе и процедуре њихове обраде морају бити изузетно компликоване. Посредством пропагандних порука догађај добија вредносну квалификацију. Компликованост пропагандних порука добија на интензитету онда када се њоме жели деловати на појединце чија је оријентација супротна у односу на циљ пропагандисте. У том случају потребно је „придобити“ оне чије вредносне оријентације треба прво персуазивно разграђивати,

како би надоградила нова опредељеност. Да би се то постигло пропагандна порука мора бити адекватно образована. Она у себи мора да садржи тенденциозне елементе који одређују понашање појединца на које пропагандиста жели да утиче. Количина, садржај, приступ и интензитет пропагандне поруке зависи од друштвеног контекста. Да би људи могли да разликују тенденциозне поруке од психичке присиле, довољан услов је да препознају да су у улози примаоца поруке било које врсте. После тога долази тумачење, оцена, класификација, прихватање или одбијање поруке. У супротном из тенденциозних порука се прелази у подручје психичке принуде у којој се људи понашају тако као да је то њихов избор.

Како човек не може спознати све и сасвим су очекиване „рупе“ у његовом знању, често, оно што му недостаје (жеља за знањем) надокнађује на различите начине. Један од њих је веровање у ауторитет што комуникатору користи. „Медијским експонирањем они мобилишу јавност на акцију, имплицирајући могућа решења и отварајући простор за комуникационо маневрисање. Циљ је да се индивидуа лиши сопственог мишљења, препуштајући ауторитетима да стварају ставове и нуде решења.“ (Јевтовић и Деспотовић, 2010: 278) Комуникатор или пропагандист, који рекламним порукама жели да пласира производ на тржиште, често користи за ауторитете јавне личности које су познате публици. Многи спортисти рекламирају различите производе, већину оних који скоро да немају додирних тачака са професионалним животом. Тиме се жели наметнути прича о квалитету производа чије коришћење условљава успешност спортисте. Једноставним критичким промишљањем намеће се питање да ли парфем који се рекламира доприноси врхунским резултатима спортисте; или је можда у тој сфери слобода избора парфема ствар појединачног укуса.

Медијске куће у пропагандном обраћању користе методу припадности већини или свима: „Прикључите се нама – са нама је цела нација“, „Са нама добијате квалитет“, „Гласајте за нас, с нама је већина“, „Уз нас је цео народ“, „Сви користе наш производ“ итд. Оваквим паролама и сличним садржајима жели се утицати на човекову склоност ка конформизму⁷ која се огледа у ставу: „Ако се сви тако понашају, онда морам а ја, као део већине или свих“. Упркос томе што су многи научници ути-

⁷ Према З. Јевтовићу јавност мора бити добро информисана како би могла вршити функцију друштвене контроле “што је хипотетички једноставно јер би мноштво масмедија требало да гради пространу комуникациону арену, по угледу на античке полисе. Међутим, трансакција информација све више се одвија под утицајем прикривених центара моћи, који производњом селектованих догађаја намећу теорију дневног реда.” (Јевтовић, 2007: 136)

цај телевизије прогласили „отпадним“, она још увек омогућава простор за критичке студије публике (Ливингстон, 2009).

Из пропагандне машинерије нису искључени научни ауторитети, али је највише оних који своју популарност постижу у свету забављачке индустрије. Циљна група су они чији је ниво идентификације са таквом личношћу највиши. Популарност све чешће отвара врата онима који желе да се баве политиком. Није редак случај да се у многим земљама политиком баве глумци, музичари, уметници, спортисти. Неки од њих достижу највише политичке и друштвене позиције (глумац Роналд Реган – бивши председник САД).

Уместо закључка

На људску несигурност се, посредством средстава масовног комуницирања, делује преко „новинске патке“⁸ до мистицизма. Довољно је дати трачак измишљене информације и она брзо прелази у сензацију чије деловање може дуго трајати. Једна од најпознатијих таквих ‘патака’ јесте она о змијоликом чудовишту у шкотском језеру Лох Нес, која је почела свој ‘живот’ у неком локалном шкотском листу и већ пола века интензивно инспирише. Због своје несигурности, човек је склон да поверује у „чудо“, до те мере да његово веровање не престаје док се чудо не догоди.

Комуникатор, у жељи да постигне циљ, на рецепијенте делује подражавајући њихове рецепторе⁹. Употребљава речи које су засићене емоцијама, а које са својим негативним или позитивним позицијама, код рецепијената развијају потребу за опредељењем, за заузимањем става према конкретном садржају. Да би се рецепијент навео на жељени правац комуникатор денотативно значење садржаја информације прикрива, односно, потенцира њено конотативно значење. На тај начин се умањује право значење симбола, а изражајније наглашава њихов контекст.¹⁰

⁸ Новинарство не би требало да буде пропаганда. Међутим, многи су оријентисани ка купцу и плаћању. То је прилично оштро и осетљиво питање и независност медија често остаје сан. Међутим, постоје неке ствари које су свакако од интереса за све и то би требало бити подстрек будућем друштвеном развоју. (Каргалова, 2012: 55)

⁹ Радијско „живо“ укључење у програм се у великој мери разликује од телевизијске визуелизације друштвене праксе те на тај начин гости у студију постају визуелно доступни и активно прихватају учешће у решавање проблема који поставља позиваоц. Због тога позив рецепијента није само дискурзиван већ и виртуелно оријентисан. (Хо, 2012: 1049)

¹⁰ Ово се може урадити тако што комуникатори бивају занимљивији и атрактивнији у свом приступу. Коришћење више боја, слика и инфо-графичких надражаја утиче да презентовани садржај буде прихватљив. (Choudhury, 2012: 12)

Принцип етикетања није искључен, без обзира да ли се ради о појединцу, групи или институцији. Он је најизраженији у политици („непријатељ народа“, „демагог“, „издајник“, „страни плаћеник“ итд), али искључен и у другим областима живота. Еуфемизми су, скоро, незаобилазна појава као ублажавање правих израза за нешто непријатно, страшно и ружно, користећи блаже и лепше речи, понекад и супротног значења: красти/позајмљивати, лагати/избегавати истину, убијати / растављати са душом итд. Некада су се, у европским земљама, војна министарства звала „министарство рата“. Временом прелазе у „министарство војске и морнарице“, да би коначан облик добила у називу „министарство одбране“. Ова еволуција у називу жели да сузбије негативну емоционалну асоцијацију коју изазива реч „рат“: крв, смрт, разарање, прогон итд. Данас већина говори у контексту одбране, чак и они који су најагресивнији заговорници војне акције кажу да се бране од неких других.

Када је реч о пропаганди¹¹ неизоставан је принцип трансфера емоција (познатије: замена теза) када се конкретан позитиван емоционални контекст, који реферише на један садржај, преноси на неки други. „Медији у овом тренутку претендују да упливишу на читаву област интересубјективности, захватајући је и структуришући као поље интерактивних, али и истинитосних, субјект-објект релација.“ (Вуксановић. 2011: 133) Због тога се у време предизборних кампања на плакатама, кандидата Х, често појављује слика, а у позадини, али видно, чак и доминантно истакнута, национална обележја: застава, грб или неки други препознатљив обојени национални амблем. Претпоставка је да ће се позитивни емотивни набој, који иницира „симпатично“ лице са предизборног плаката или национални амблем, преселити и на оне са којима се појављује заједно и тиме изазвати позитиван ефекат код реципијента. То све важи и у обрнутом смеру, те ништа ново не представља када се у медијима конкуренција или против кандидат идентификује са симболима зла, патњи, разарања, националног издајника. Због тога Чомски поставља неколико круцијалних питања. „Зашто постоје класне разлике у смислу елитних сектора – медијских елита, елита политичара, елита интелектуалаца – и већине осталих?... Мислим да би разлог могао имати везе с оним за шта су људи заинтересовани.“ (Чомски и Барсамиан, 2006: 37)

Вероване у садржај који комуникатор нуди зависи од психосоцијалних карактеристика реципијената, од система ставова и вреднос-

¹¹ Како Чомски наводи „алтернативна концепција демократије је она у којој јавност мора бити спречена да управља властитим пословима, а средства информисања морају бити држана под строгим и тесном контролом. (Чомски, 2009: 7)

ног система, од друштвене климе групе којој појединац припада итд. Такође, зависи од тога у којој мери је информација саставни део њиховог живота и од тога колико је могуће демантовати такав садржај. „Међутим, када оглашивачи изоставе важне информације и тако наведу потрошаче на погрешан закључак, односно на погрешну одлуку о куповини, такве рекламе су обмањујуће и постављају озбиљна етичка питања.“ (Деј, 2008: 123)

Успешност понављања медијског садржаја одређена је границом замора коју комуникатор не сме да пређе. У супротном неконтролисано понављање, код рецепијената, може изазвати досаду. Константна репетиција садржаја не изазива увек монотонију, то зависи од самог примача и његовог става према информацији. Уколико има позитиван став, досаде не мора бити или ће се јавити тек касније, док код негативног става, реакција је много бржа.

Комуникатор¹², све чешће, медијским садржајем тежи, не само ка томе да модификује и измени ставове рецепијената, већ и да измени целу структуру личности. „Моћ над штампом значи и моћ надзирања у друштву, јер идеолошким филтрирањем стварности бојимо слику коју ће већина грађана понети у својим главама.“ (Јевтовић, Милутиновић, 2012: 106) Циљ је да појединац посумња и напусти дотадашње ставове, уверења, вредности, како би понашање одредио на основу онога што комуникатор сматра релевантним.¹³ „Историја је показала да пропаганда и медијске манипулације највише резултата дају када су праћени *илузијом* о сопственој `отворености` и одговарајућој `слободи избора` да се заступају њихови ставови.“ (Танасић, 2010: 48)

Тако је пропаганда (п)остала саставни део процеса комуницирања. „Докле год су идеологије, идеје, симболи, информације и културне творевине, које настају у границама модерних друштава разнолике (што је сасвим природно), и супростављене (што је историјски настало и променљиво), постоји предуслов за непрестано претварање једног дела ...

¹² Због тога се основна грађанска функција медија, да прикупе информације и информишу друштво, постепено се замењује умереним, блажим моделом који зависи од личних мишљења релативно уске групе коментатора и новинара. “Приче и догађаји су све више огрнути велом славних личности како би се привукла пажња публике; постепено, уз помоћ професионалних односа са јавношћу, спин мајстора, лобиста и комуникација са медијима. Заправо, читав проблем се материјализује у лику друштвене одговорности медија.” (Јевтовић и Петровић 2010: 113)

¹³ То ће формирати практичне вештине разумевања садржаја и рецепијента научити да информације и илустративни материјал разуме исправно. Дакле, тако се повећава разумевање у критичним ситуацијама сагледавајући глобалне проблеме савременог друштва. (Dolgikh, 2012: 29)

комуницирања у пропаганду.“ (Радојковић, 1987: 55) Субјекти комуникативног чина, у процесу комуницирања, сваког тренутка информацију могу разумети као неку врсту пропаганде, посебно онда када се порука протумачи као намера, непожељна, усмерена ка појединцу са негативном конотацијом.

Литература:

1. Aracki, Z. (2010), *Tranzicija medija u eri globalizacije (prilozi ekonomiji i deontologiji medija)*, Beograd: Institut za političke studije.
2. Choudhury, P. (2012), *Media in development communication*, Global Media Journal, Department of Journalism and Mass Communication, Kolkata: New Ali-pore College.
3. Čomski, N, Barsamian, D. (2006), *Propaganda i javno mnjenje: razgovori s Noamom Čomskim*, Novi Sad: Rubikon.
4. Čomski, N. (2010), *Kontrola medija: spektakularna dostignuća propagande*, Novi Sad: Rubikon.
5. Dej, A. L. (2008), *Etika u medijima: primeri i kontroverze*, Beograd: Medija centar: Plus.
6. Dolgikh, E. (2012), *The practice of typological analysis of Russian entertainment network press*, Journal of International Scientific Publications: Media and Mass Communication.
7. Hemingvej, E. (1967), *Sunce se ponovo rađa*, Novi Sad: Matica srpska.
8. Ho, S. (2012), *Reasons for Calling Doctor: Visualizing Callers' Multi-unit Turns and Filming Television Call-ins as Institutional Interaction*, by David Publishing Company, Journalism and Mass Communication, Vol. 2, No. 11, 1048-1062. Direktan link: <http://www.davidpublishing.com/show.html?10467>
9. Isaković, Z. (1991), *Uvod u propagandu*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
10. Jevtović, Z, Aracki, Z. (2010), *Kultura i mediji u (post)globalnoj eri*, Beograd: Nova srpska politička misao, no. 1-2, pp. 69-93.
11. Jevtović, Z, Aracki, Z. (2011), *Medijski uticaji, političke elite i društvena moć u Srbiji na početku 21. veka*, Beograd: Kultura polisa, god. VIII, br.15, str. 159-176.
12. Jevtović, Z, Despotović, Lj. (2010), *Geopolitika i mediji*, Novi Sad: Kultura polisa.
13. Jevtović, Z, Milutinović, M. (2012), *Srpska štampa na raskršću partokratije i civilnog društva*, Beograd: Kultura polisa, god. IX, br.17, 105-122.
14. Jevtović, Z, Petrović, R. (2010), *Javno mnjenje i demokratski deficit u dobu multimedija*, Beograd: Srpska politička misao, no. 4, pp. 105-126. Direktan link: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-59891004105J>
15. Jevtović, Z, Petrović, R. (2011), *Štampa na raskršću*, Beograd: Kultura, no. 132, pp. 95-110. Direktan link: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0023-51641132095J>

16. Jevtović, Z. (2007), *Konferencija za štampu*, Beograd: Časopis za upravljanje komuniciranjem, Fakultet političkih nauka, no 4, pp. 135. Direktan link: <http://bs.scribd.com/doc/82093005/CM04>
17. Kargalova, M (2012), *European values, media and image policy of the states*, Journal of International Scientific Publications: Media and Mass Communication.
18. Kin, Dž. (1995), *Mediji i demokratija*, Beograd: Filip Višnjić.
19. Leandrov, I. (1967), *Masovno komuniciranje kao naučna disciplina*, Beograd: Institut društvenih nauka.
20. Livingstone, S. (2009), *On the mediation of everything: ICA Presidential Address 2008*, Journal of communication, (59), 1–18.
21. Lorimer, R. (1998), *Masovne komunikacije*, Beograd: CLIO.
22. Nyirő, N, Csordás, T. & Horváth, D. (2011), *Competing by participation – A winning marketing tool*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, Beograd: Fakultet političkih nauka, 111-140.
23. Petković, J. (2012), *Kultura i masovno komuniciranje u kontekstu globalnih promena savremenog društva*, Beograd: Kultura polisa, god. IX, br.17, 147-164.
24. Picard, R. (2011), *The Economics and Financing of Media Companies, second edition*, New York: Fordhaum University.
25. Radojković, M, Miletić, M. (2006), *Komuniciranje, mediji i društvo*, Novi Sad: Stylos.
26. Radojković, M, Stojković, B. (2004), *Informaciono – komunikacioni sistem*, Beograd: CLIO.
27. Radojković, M. (1987), *Međunarodno komuniciranje*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
28. Rakić, Z. (2012), *Opstati u svetu zasićenom porukama*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, Beograd: Fakultet političkih nauka, 177-181.
29. Slavujević, Z. (2007), *Politički marketing*, Beograd: Fakultet političkih nauka.
30. Šušnjić, Đ. (1976), *Ribari ljudskih duša*, Beograd: NIP „Mladost“.
31. Šuvaković, U. (2007), „Vote System' i 'SMS premium rate', njihove karakteristike i mogućnosti primene u naučnom ispitivanju javnog mnjenja - o naučnom metodu, vrstama i tehnikama ispitivanja uopšte“, Kosovska Mitrovica: *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Prištini*, no. 37, pp. 479-495. Direktan link: <http://scindeks.ceon.rs/article.aspx?artid=0354-32930737479S>
32. Šuvaković, U. (2012), „Novi mediji i kultura novogodišnjeg čestitanja u Srbiji“, u Lj. Milosavljević. B. Stevanović, G. Stojić (ur. i prir.) *Tradicija, modernizacija, identiteti: tradicionalno i moderno u kulturi srpskog i balkanskih naroda*, Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu, 357-372.
33. Tanasić, N. (2010), *Kultura i mediji u (post)globalnoj eri*, Beograd: Nova srpska politička misao, no. 1-2, pp. 43-61.
34. Tapavički-Duronjić, T. (2011), *Postmilenijumska generacija u umnoženoj stvarnosti*, Beograd: Kultura polisa, god. IX, br.16, 143-158.
35. Tükoğlu, N. (2011), *Mediated public voices need theory to be heard*, CM : časopis za upravljanje komuniciranjem, Beograd: Fakultet političkih nauka, 141-158.
36. Vuksanović, D. (2011), *Savremeni mediji i društvena istina*, Beograd: Kultura polisa, god. IX, br.16, 131-142.

The influence of advertising on the media audience: recipients as commodities or as passive observers of media creations

Summary: In this paper, the authors processed the influence of advertising on media audiences, emphasizing that the recipients in a given case can be passive observers of the media or specifically advertising content.

Starting from the idea that the main purpose of commodity sales does not represent the real needs of customers, the authors emphasize that the success of advertising is reflected in the fact that the consumer is convinced of the necessity and the purchase of the product, and that he himself was not aware of that.

In the first part of the paper the authors analyze the characteristics and functions of commercials that are actually selling illusion, in the second section deals with the utility of characteristics of advertisements, the third part is dedicated to the social importance of advertising messages and in the final section, the authors, summing conclude that belief in the content of communicator offers depends on psycho-social characteristics of the recipients, the system of attitudes and value systems and social climate of the group to which the individual belongs, with the communicator, the content tends to modify and change the attitudes of recipients. In this way, according to the author's, propaganda is become or remains an integral part of the process of communication.

Key words: advertising, recipients, media, supplies, propaganda

НЕНАД Д. КРСТИЋ
Универзитет у Новом Саду
Филозофски факултет
Нови Сад

УДК 81`367.624:81`367.623
(44+497.1)
Монографска студија
Примљен: 13.03.2013
Одобрен: 23.04.2013

О СТРУКТУРИ АДЈЕКТИВАЛНЕ И АДВЕРБИЈАЛНЕ ГРУПЕ У ФРАНЦУСКОМ И СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Сажетак: Испитивање у овом раду је показало да су адјективалне и адвербијалне групе у француском и српском језику слично организоване. Заједничко им је то што се за главну реч, адјектив или адверб, везују зависни конституенти који се у оба језика распоређују испред и иза главне речи. Они који су испред главне речи углавном имају функцију одредбе (детерминанте), а они који су иза углавном функцију допуне (и одредбе у српском језику). Разлика се јавља у називима тих одредби и допуна, и наравно, у падежном систему, који се готово изгубио у француском језику, а у српском опстао.

Кључне речи: француски језик, српски језик, адјективална група, адјектив, адвербијална група, адверб, одредба, допуна

Синтагме

Носиоци синтаксичких функција могу да буду појединачне речи (именичке, глаголске, придевске, прилошке). Међутим, значење ових речи може бити проширено формирањем посебних синтаксичких јединица које се зову синтагме. Термин **синтагма** (= **syntagme**) има дугу лингвистичку традицију, а у модерној лингвистици често се употребљава и термин **група** (= **groupe**).¹ А синтагму бисмо могли дефинисати управо онако како ју је дефинисао српски лингвиста М. Стевановић (1974: 153): “Зависна реч и реч коју ова одређује или допуњава чине

¹ У значењу термина *група* у модерној лингвистици употребљава се, нешто ређе, и термин *фраза*.

једну синтаксичку јединицу, скуп речи синтаксички повезаних означавањем једног појма који зовемо синтагмом². Тако, на пример, у француској реченици *Anne regarde attentivement un film*, конституенти - субјекат (*Anne*), предикат (*regarde*) и одредба за начин (*attentivement*) састоје се од по једне речи, а прави (директни) објекат од две речи (неодређени члан *un* + именица *film*),² а у њеном српском еквиваленту, Ана гледа пажљиво филм (= Ана пажљиво гледа филм), сваки од четири конституената - субјекат (Ана), одредба за начин (пажљиво), предикат (гледа) и објекат (филм) чини по једна реч. Али у примеру *La belle Anne regarde très attentivement un film de Claude Lelouch* = Лепа Ана гледа врло пажљиво филм Клода Лелуша (= Лепа Ана врло пажљиво гледа филм Клода Лелуша), сви конституенти сем предиката *regarde* = *gleda* су синтагме. Овакву конструкцију можемо представити на следећи начин: *(La belle) Anne regarde (très) attentivement un film (de Claude Lelouch)* = (Лепа) Ана (врло) пажљиво гледа филм (Клода Лелуша). Из наведеног примера јасно се види да сваку од синтагми чини главна реч и зависни конституенти.

Дакле, делови синтагме су **главна реч** или **центар синтагме** и **зависни конституенти** или **зависни чланови**.

Главна реч или **центар синтагме** је реч која чини лексичко језгро синтагме и за њу се везују зависни конституенти. Поред тога, према врсти главне речи одређује се и врста синтагме. Када је главна реч синтагме именица, реч је о именичкој синтагми, када је придев, реч је о придевској синтагми, када је прилог, реч је о прилошкој синтагми. Важно је напоменути да се обликом синтагме прецизира употреба целе синтагме: у случају именице, падежом (у српском језику), у случају придева, конгруентним обликом,³ у случају прилога, који је непроменљива реч, употребна вредност синтагме зависи од врсте прилога (прилог за начин, време, место и сл.).

Зависни конституенти или **зависни чланови** могу се поделити у две групе:

- Прву групу чине засвисни конституенти који се обично налазе **испред** главне речи и који представљају *специфичне одредбе* те главне речи. Кад је главна реч именица, њена специфична одредба је придевска реч (*belle maison* = *лепа* кућа), кад је главна реч придев, његова специфична одредба је прилог (*très beau* = *веома* леп), кад је главна реч прилог, такође прилог (*très loin* = *веома* далеко).

² У француском језику испред именице најчешће мора да се налази нека одредба.

³ Садржај придевских речи и придевских синтагми приписује се именичком појму на који се односи придевска реч. То је обележено *конгруенцијом*, односно *слагањем* у роду, броју и, у српском језику, падежу.

- Другу групу чине зависни конституенти који се обично налазе **иза** главне речи. Они могу имати функцију *допуне* или *одредбе (детерминанте)*⁴ и најчешће се исказују именичком речи или синтагмом (у српском језику у зависном падежу), без предлога или с предлогом, придевском речи и прилогом (посебно у француском језику), али и неким зависним реченицама.

Овде би требало напоменути да се **зависни конституенти (чланови)** не јављају посебно, тј. сваки за себе, него да заједно са **главном речи** образују јединствену конструкцију одређене функционалне структуре. Тако, на пример, у синтагми *cette belle maison* = та лепа кућа, главна реч је именица *maison* = кућа, а зависни конституенти су демонстратив *cette* = та и квалификатив (описни придев) *belle* = лепа.

У наставку овог дела рада, биће речи о придевским и прилошким синтагмама. Међутим, с обзиром на то да се у модерној лингвистици, као што смо рекли, често употребљава и термин **група**, и с обзиром на то да је један од главних циљева овог рада био да се усагласи, колико је то могуће, терминологија за два различита језика, француски и српски, у даљем тексту ћемо употребљавати следеће термине: **адјективална група** (= *groupe adjectival*) и **адвербијална група** (= *groupe adverbial*).

Структура адјективалне групе у француском језику

Као што је у номиналној групи (= *groupe nominal*) главна реч **номен** (именица), у адјективалној, односно придевској групи (= *groupe adjectival*) главна реч је **адјектив** (придев).

Напомена. У значењу термина *groupe adjectival* у француској граматици употребљава се и термин *groupe de l'adjectif*.

(1) У адјективалним групама у француском језику, **испред адјектива (придева)** налазе се:

- **Адверби** односно **прилози** (= *adverbes*) *presque* (= скоро, готово), *tout* (= сасвим, посве, потпуно), *très* (= врло, веома), као на пример: *Une femme très belle*. (= Једна **врло** лепа жена).⁵

Као и адјектив који се налази испред именице, адверб који се налази испред адјектива добија углавном интензивну вредност, на пример: *Une*

⁴ Уместо термина *детерминанта* српски лингвисти у новије време употребљавају термине *детерминативна реч* и *детерминатор*. Ми овде користимо термин *детерминанта* који по облику и значењу највише одговара француском термину *déterminant*.

⁵ Ови адверби се у језику науке и политике често замењују префиксима *hyper-*, *ultra-*: **hypersensible** (= преосетљив, хиперсензибилан), **ultra-rapide** (= ултрабрзи, супербрзи), **ultraviolet** (= ултравиолетни).

femme **admirablement** belle (= Једна **изузетно** лепа жена). Али зато у примеру Cette femme chante **admirablement** (= Та жена пева **изврсно**), адверб **admirablement** (= дивно, изврсно, прекрасно) показује начин, односно реч је о адвербу за начин.

Специфични адверби за интензитет распоређују се у серијама: beaucoup moins (= много мање), beaucoup plus (= много више), beaucoup trop peu ([много] и одвећ мало); bien trop peu (= веома веома мало), bien peu (= веома мало, врло мало), trop peu (= одвећ мало, сувише мало), bien trop (= заиста превише, заиста сувише); très peu (= врло мало, веома мало), si peu (= толико мало), assez peu (= прилично мало) (Chevalier 1997: 79).

- Једна од **партикула** (= **particule**) за одрицање **non** (без цртице) или **pas** (= не), као на пример: Un exposé **non** exhaustif. = [Један] **ненисцпан** извештај). Une fille **pas** laide. ([Дословно: [Једна] девојка **не** ружна = [Једна] девојка [која] није ружна).

(2) Иза адјектива, налазе се:

- **Допуне** (= **compléments**) са предлозима à, de, avec, par, dans, en, pour итд., као на пример: Apte **aux** affaires. (= Способан **за** послове). Digne **de** toi. (= Достојан тебе).

Та **допуна** може да буде:

- **Именица** (= **nom**), на пример: Amoureuse **de Paul**. (= Заљубљена у **Павла**).
- **Заменица** (= **pronom**), као на пример: Amoureuse **de lui** (= Заљубљена у **њег**а).
- **Инфинитив** (= **infinitif**) који овде одговара српској конструкцији да + презент (да–конструкција), на пример: Capable **de courir**. (= Способан **да трчи**).
- **Реченица** (= **proposition**), као на пример: Certain **qu'il sait bien sa leçon**, cet élève va tranquillement à l'école. (= Сигуран **да зна добро свој задатак**, тај ученик иде мирно у школу).

Овим допунама треба додати и **допуну за поређење** (која се у француском језику назива **complément du comparatif** = **допуна компаратива**), на пример: Paul est plus jeune **que son frère** (= Павле је млађи **од свог брата**), као и **допуну релативног суперлатива** = **complément du superlatif relatif**, на пример: Ce pays est le plus grand **de tous** (= Та земља је највећа **од свих**).

Кад је реч о допуни за поређење, ваља напоменути да је други елеменат компарације уведен поредбеним **que** (= од, него), на пример: Paul est meilleur **que moi** (= Павле је бољи **од мене**, Павле је бољи **него ја**), док је допуна релативног суперлатива уведена предлогом **de** (= од), на пример: Cet élève est le plus jeune **de tous les élèves** (= Тај ученик је најмлађи **од свих ученика**).

Неки адјективи се не пореде зато што имају апсолутно значење које одбацује било какво поређење, или зато што су они сами по себи компаративи или суперлативи; на пример: *aîné* (= прворођени, најстарији), *carré* (= четвороугаони, четвртаст), *circulaire* (= кружни), *double* (= двострук), *principal* (= главни), *triple* (= трострук), *unique* (= једини, јединствен), *ultime* (= последњи) итд.

Адјективи *antérieur* (= предњи, anteriоран), *supérieur* (= горњи, супериоран), *postérieur* (= накнадни, стражњи, постериоран), *inférieur* (= доњи, инфериоран) који су етимолошки компаративи, уводе други елеменат компарације предлогом *à*, на пример: *Ce contrat est antérieur à l'autre* (= Тај уговор је старији **од другог**) (Grevisse 1969: 309).

Адјективи *maieur* (= пунолетан; већи; виши) и *mineur* (= малолетан; мањи, млађи; нижи) немају допуне.

Многи адјективи имају довољно детерминисану вредност тако да могу сами да се употребљавају, без допуне; нпр.: *Paul est un homme riche* (= Павле је [један] **богат** човек). Али они понекад траже допуну, нарочито кад их користимо у неком посебном или метафорском значењу; нпр.: *Paul est riche en vertus* (= Павле је **богат у врлинама**).

Неки адјективи представљају само непотпуно значење и зато захтевају допуну; нпр.: *Il est désireux de gloire* (= Он је **жељан славе**).

Неки пак адјективи, као на пример, **mortel** = **смртан**, **смртоносан**, не прихватају допуну.

Структура адјективалне групе у српском језику

Адјективалне групе се углавном формирају од описних адјектива (придева). Реч је о квалификативним речима којима се показују карактеристике именичких појмова. Те карактеристике могу се јављати у различитом интензитету, а главно средство за прецизирање интензитета особине јесу **адверби (прилози) за меру**, као и други начински адверби са сличним значењем.

Ти адверби се употребљавају као **одредбе за меру** (или шире: **одредбе за начин**) и налазе се **испред адјектива**; нпр.: **веома** паметан, **врло** паметан, **довољно** паметан, **прилично** паметан.

Напомена. У значењу термина адјективална група у српској лингвистици чешће се употребљава термин придевска група.

Квалификативне речи показују особине променљивог интензитета. Дакле, те речи могу и да се пореде, односно, оне представљају поре-

диве речи. Из тих разлога, други начин за карактерисање њиховог значења јесте употреба поређења. Уколико поређење вршимо по **једнакости**, односно сличности, квалификативна реч је у позитиву, а појам с којим се пореди исказујемо именичким конституентом у облику генитива с предлогом попут. Још чешћа конструкција је са именичким конституентом у облику номинатива са компаративном, односно поредбеном речцом као. Ваља напоменути да именички конституент има функцију факултативне **поредбене одредбе** (или **одредбе за поређење**). Тако, на пример, конструкција: **лепа** попут богиње може да се замени конструкцијом: **лепа** као богиња.

Међутим, ако се поређење врши по **неједнакости**, адјектив стоји у компаративу, а као зависни члан поредбене конструкције појављује се обавезна **поредбена допуна** (или **допуна за поређење**). Реч је о именичком конституенту у генитиву с предлогом од, на пример: **лепша** од богиње, или у номинативу са компаративном, односно поредбеном речцом него, на пример: **лепша** него богиња.

Ваља напоменути да се и у српском језику, као и у француском, не пореде сви описни адјективи.

У адјективалним групама речи јављају се и разни други чланови који су исказани именицама или именичким групама речи у зависном падежу, с предлогом или без предлога, употребљени у функцији **одредбе** или **допуне**.

Ове одредбе или допуне се налазе **иза адјектива**, на пример: **погодан** за вучу, **тужан** због неуспеха, **срећан** због успеха, **смешан** до суза.

Међу оваквим зависним члановима треба издвојити групу под називом **рекцијске допуне** које се јављају када придев показује неку релацију између именичког појма који одређује и именичког појма исказаног зависним чланом; нпр.: **достојан** љубави (генитив), **пун** љубави (генитив), **различит** од Петра (од + генитив), **слична** сестри (датив), **љубазан** према професорима (према + датив), **поносан** на оца (на + акузатив), **уверен** у ту причу (у + акузатив), **оран** за посао (за + акузатив), **одушевљен** том девојком (инструментал), **сагласан** са братом (са + инструментал), **луд** за Аном (за + инструментал), **умерен** у пићу (у + локатив). Из ових примера јасно се види да конституентски облик зависног члана зависи од рекције адјектива.

Дакле, анализа адјективалних група веома поносан на своју кћерку, црвен као рак и мали растом би изгледала овако: у првој групи адверб веома има функцију **одредбе за меру**, адјектив поносан је **главна реч**, предлог на + номинална група (синтагма) у акузативу своју кћерку

налазе се у функцији **рекцијске допуне**; у другој групи адјектив у позитиву црвен јавља се као **главна реч**, а поредбена речца као и именица снег у номинативу имају функцију **поредбене одредбе**; у трећој адјектив мали је **главна реч**, а именица у инструменталу растом је **одредбени зависни члан**.

Напомена. Адјективалним групама бисмо могли да додамо и бројне партитивне синтагме. У партитивним синтагмама постоји једна партитивна реч, тј. реч са партитивним значењем. С обзиром на то да је реч о бројној партитивној синтагми, партитивна реч је бројна реч, односно основни број (осим бројева један, два, три, четири), збирни број или бројна именица. Зависни чланови синтагме врше функцију партитивне допуне. Дакле, на синтаксичком плану, у партитивној синтагми **шест** младића, основни број **шест** је главна реч, а именица у ген. мн. младића налази се у функцији партитивне допуне. Али зато је на семантичком плану овде битнија именица која је у партитивном генитиву, будући да се њоме именује појам о коме је реч. Из тих разлога се овакве групе речи зову **бројне партитивне синтагме**.

Структура адвербијалне групе у француском језику

Као што је у номиналној групи главна реч номен (именица), у адјективалној адјектив (придев), у адвербијалној групи (= *groupe adverbial*) главна реч је адверб (прилог). Тако, на пример, у групи речи **très loin d'ici** = **врло далеко** одавде, адверб **loin** = **далеко** је главна реч ове групе, а адверб **très** = **врло** и именица са посесивом и предлогом **de notre école** = **од наше школе** јесу зависни конституенти.

Напомена. У значењу термина *groupe adverbial* у француским граматикама употребљава се и термин *groupe de l'adverbe*.

У француском језику, испред адверба може да се нађе један или више других адверба, на пример: Il court **très vite**. (= Он трчи **врло** брзо). Il marche **extrêmement vite** (= Он хода **необично/јак** брзо).

Адверб може да буде праћен **допуном** (= **complément**) уз коју стоји неки предлог или поредбено **que** (= од, него). Та допуна се налази:

- Иза адверба за количину и иза **pas** (= не, нема) и **point** (= не, нема); на пример: beaucoup **de femmes** (= много **жена**), peu **de fautes** (= мало **грешака**), pas **d'argent** (= нема **новца**), point **de pitié** (= нема **сажаљења**).

Конструкције са адвербом за количину, као на пример: peu **de lait**, assez **de pommes**, beaucoup **de fautes**, одговарају српским прилошким партитивним синтагмама: мало **млека**, доста **јабука**, много **грешака**.

- Иза адверба за начин: *antérieurement* (à) (= пре, раније), *conformément* (à) (= према, по, у складу са), *conséquemment* (à) (= према томе, дакле; доследно; према), *convenablement* (à) (= по, према), *dépendamment* (de) (= зависно [од]), *différemment* (de) (= различито [од]), *indépendamment* (de) (= независно од, без обзира на, осим уз), *inférieurement* (à) (= испод; горе, лошије од), *postérieurement* (à) (= касније, накнадно, иза), *préféablement* (à) (= пре него), *proportionnellement* (à) (= сразмерно), *relativement* (à) (= у вези са, у односу, у погледу), *supérieurement* (à) (= много боље; супериорно, савршено) итд.; на пример: *indépendamment de lui* (= независно од њега).

Као и описни адјективи (придеви), и неки адверби имају различите степене значења. То су адверби *loin* (= далеко), *longtemps* (= дуго), *près* (= близу), *tôt* (= рано, скоро), *tard* (= касно), већина прилога на - *ment*, на пример *doucement* (= тихо, благо), затим придеви који су прилошки употребљени и који модификују глагол, на пример *voir clair* (= видети јасно) и прилози *beaucoup*, *peu*, *bien*, *mal* (в. доле).

Адверби за количину и начин *beaucoup* (= много), *peu* (= мало), *bien* (= добро), *mal* (= лоше, рђаво) имају за компаратив супериорни облике *plus - davantage* (= више), *moins* (= мање), *mieux* (= боље), *pis* или *plus mal* (= горе, лошије), а за релативни суперлатив облике *le plus* (= највише), *le moins* (= најмање), *le mieux* (= најбоље), *le pis* или *le plus mal* (= најгоре, најлошије).

Структура адвербијалне групе у српском језику

Адвербијалне групе формирају се најчешће од адверба за начин који су већином изведени од описних адјектива. То су, као и код адјективалних група, квалификативне речи којима се показују карактеристике глаголских појмова. Те карактеристике могу се јављати у различитом интензитету, а главно средство за прецизирање интензитета особине јесу **адверби за меру** и други начински адверби сличног значења.

Напомена. У значењу термина адвербијална група у нас се чешће употребљава термин прилошка група.

Као и код адјективалних група, ти адверби се употребљавају као **одредбе за меру** (или шире: **одредбе за начин**) и налазе се **испред адверба**; нпр.: **веома** паметно, **врло** паметно, **довољно** паметно, **прилично** паметно.

Видели смо да квалификативне речи могу и да се пореде, пошто оне показују особине променљивог интензитета (в. т. 3). Дакле, оне представљају поредиве речи и зато је други начин за карактерисање

њиховог значења употреба поређења. Ако поређење вршимо по **једнакости**, квалификативна реч је у позитиву, а појам с којим се пореди исказан је именичким конституентом у облику генитива с предлогом попут, на пример: **брзо** попут авиона, или чешће у облику номинатива са поредбеном речцом као, на пример: **брзо** као авион. Тај именички конституент има функцију факултативне **поредбене одредбе**.

Уколико се поређење врши по **неједнакости**, адверб се налази у компаративу, а као зависни члан поредбене конструкције јавља се обавезна **поредбена допуна** (или **допуна за поређење**). Реч је о именичком конституенту у генитиву с предлогом од, на пример: **брже** од авиона, или у номинативу с поредбеном речцом него, на пример: **брже** него авион.

У адвербијалним групама јављају се, као и у адјективалним групама, и други зависни чланови који су исказани именицама или номинативним групама у зависном падежу (с предлогом или без предлога), употребљени у функцији **одредбе** или **допуне**. Ове одредбе или допуне се налазе **иза адверба**, на пример: **далеко** од куће, **убрзо** после представе, **заједно** са другарицом.

Међу оваквим зависним члановима ваљало би издвојити групу под називом **рекцијске допуне** које се јављају када адверб показује неку релацију између глаголског појма који одређују и именичког појма исказаног зависним чланом; нпр.: (урадити) **другачије** од пријатеља (од + генитив), **различито** од шефа (од + генитив), **слично** брату (датив), **сагласно** са одлуком (са + инструментал).

Напомена. Адвербијалним групама бисмо могли да додамо и адвербијалне, односно прилошке партитивне синтагме. Тако, на пример, у синтагмама мало млека, доста јабука, много грешака о којима је било речи у претходној тачки овог рада, постоји једна партитивна реч, а то је **адверб за количину**. Та партитивна реч је на синтаксичком плану главна реч синтагме и она захтева **партитивну допуну**, односно именички конституент у облику партитивног генитива. Према томе, у наведеним групама, **главна реч** је мало, доста, много, док су именице у партитивном генитиву млека, јабука, грешака зависни чланови који врше функцију **партитивне допуне**. Али зато је на плану значења, односно на семантичком плану, овде битна именица у партитивном генитиву, будући да се њоме именује појам о коме је стварно реч. Из тих разлога се овакве групе речи зову **прилошке** или **адвербијалне партитивне синтагме**.

На основу онога што је до сада изложено, да се закључити да су адјективалне и адвербијалне групе у француском и српском језику

слично организоване. Заједничко им је то што се за главну реч везују зависни конституенти, као и то што се према њеној врсти одређује тип групе речи: ако је главна реч адјектив (придев), реч је о адјективалној групи, ако је адверб (прилог), реч је о адвербијалној групи. Кад је реч о зависним конституентима, они се, у оба језика, распоређују испред и иза главне речи. Они који су испред главне речи углавном имају функцију одредбе, а они који су иза углавном функцију допуне (и одредбе у српском језику). Разлика се јавља у називима тих одредби и допуна, и наравно, у падежном систему, који се готово изгубио у француском језику, а у српском опстао.

Литература:

1. BELIĆ, Aleksandar. Opšta lingvistika – O jezičkoj prirodi i jezičkom *Razvitku*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1998.
2. PIPER, Predrag, ANTONIĆ, Ivana, RUŽIĆ, Vladislava, TANASIĆ, Sreto, POPOVIĆ, Ljudmila, TOŠOVIĆ, Branko. *Sintaksa savremenoga srpskog jezika: prosta rečenica*. U redakciji akademika Milke Ivić., Beograd: Institut za srpski jezik SANU - Beogradska knjiga – Matica srpska, 2005.
3. RADOVANOVIĆ, Milorad. *Planiranje jezika i drugi spisi*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2004.
4. STANOJČIĆ, Živojin, POPOVIĆ, Ljubomir. *Gramatika srpskoga jezika* (peto, ispravljeno izdanje). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1997.
5. STEVANOVIĆ, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik, II, Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga, 1974.

1. ARRIVE, Michel. *Le Français moderne*. Paris: Flammarion, 1964.
2. BENVENISTE, Emile. *Problèmes de linguistique générale*. Paris: Gallimard, 1966.
3. BESCHERELLE. *La Grammaire pour tous*. Paris: Hatier, 2006.
4. BOER, M. *Syntaxe du français moderne*. Paris : Colin, 1994.
5. CHEVALIER, Jean-Claude, BLANCHE-BENVENISTE, Claire, ARRIVE, Michel, PEYTARD, Jean. *Grammaire du français contemporain*. Paris: Larousse, 1997.
6. DAMOURETTE, J. et PICHON, Ed. *Des Mots à la Pensée. Essai de Grammaire de la Langue française*, 7 vol. Paris: D'Artrey, 1911-1950.
7. DUBOIS, Jean. *Grammaire structurale du français*. Paris : Larousse, 1969.
8. FILIPOVIĆ, Rudolf. *Teorija jezika u kontaktu*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti - Školska knjiga, 1986.
9. GREVISSE, Maurice. *Le Bon Usage*. Gembloux (Belgique): Editions J. Duculot, S. A., 1969.

10. KRSTIĆ, Nenad. Prilozi uporednoj francusko-srpskoj leksikologiji. Novi Sad: Zmaj, 2005.
11. KRSTIĆ, Nenad. Francuski i srpski u kontaktu – struktura proste rečenice i *Prevođenje*. Sremski Karlovci - Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2008.
12. LITRE, Emile. *Dictionnaire de la Langue française*. Paris : Gallimard – Hachette, 1959.
13. ROBERT, Pierre. *Le Petit Robert*. Paris: Société du Nouveau Littré, 1967.
14. ROGLIĆ, Vera. Kontrastivna analiza posmatranih lingvističkih datosti u francuskom i srpskohrvatskom jeziku i neki radovi sa drugim temama. Beograd: Čigoja, 2004.
15. WAGNER, R.-L. et PINCHON, J. *Grammaire du français classique et moderne*. Paris : Hachette, 1962.

Quelques remarques sur le groupe adjectival et le groupe adverbial en français et en serbe

Résumé: Ce texte porte sur la structure du groupe adjectival et du groupe adverbial en français et en serbe. Notre analyse a démontré que ces groupes dans les deux langues sont organisés d'une ressemblance plus ou moins proche. En français et en serbe, le groupe adjectival ou le groupe adverbial comportent toujours un adjectif ou un adverbe appelé noyau; ce noyau est indispensable et, la plupart du temps, il est accompagné d'autres mots qui sont appelés constituants du groupe adjectival ou du groupe adverbial. Ces constituants, dans les deux langues, sont placés soit avant, soit après le noyau. Ceux qui se trouvent avant le noyau remplissent, le plus souvent, la fonction du déterminant, et ceux qui se trouvent après le nom, la fonction du complément. La différence existe dans les termes de ces déterminants et de ces compléments, et, bien entendu, dans le système de cas qui, dans la langue française, n'existe presque plus, et dans la langue serbe, existe encore.

Mots-clés: langue française, langue serbe, groupe adjectival, adjectif, groupe adverbial, adverbe, déterminant, complément

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату C5 (16,2x22,9cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког прореда Line spacing: Single.

Максимални обим ориги-налних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фудноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:

(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списа.

Пример:

1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештампавати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

Издажење часописа финансијски подржао:

Покрајински секретаријат за културу и информисање АП Војводине
<http://www.kultura.vojvodina.gov.rs/>

Штампање часописа финансијски подржала:

Београдска пословна школа, Краљице Марије 149. Београд.

ISSN 1820-4589

9 771820 458005